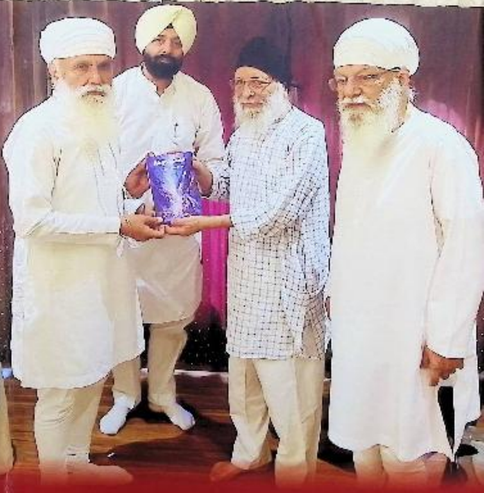
ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ

ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਤੇ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ



ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ

ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ
ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਤੇ ਸਮਾਜ-ਸੇਵਾ

ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕਾਂ:

- ਸਮਾਜ, ਸਕੂਲ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ (ਲੇਖ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ)
- ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਤਪੀਆ ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ
- ਕਲਮਾਂ ਵਾਲੀਆਂ (ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰ)
- ਕਲਮਾਂ ਵਾਲੇ (ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰ)
- ਗੂੜ੍ਹਾ ਗ਼ਦਰ (ਇਨਕਲਾਬੀ ਲੇਖ)
- ਉੱਚਲ ਦਾ ਇਕਤਾਰਾ: ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ (ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਮਨਾਉਂਦਿਆਂ)
- ਮੈਂ ਗਈ ਜਦੋਂ ਸੀ (ਕਵਿਤਾ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ)
- ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਕੌਲ-ਫੁੱਲ (ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰ)
- ਅੱਖਰ ਅੱਖਰ ਬੋਲਦਾ (ਕਲਮਕਾਰ ਤੇ ਕਲਮਾਂ)
- ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਛਾਵੇਂ (ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ)
- ਔਰਤ ਤੇ ਸਮਾਜ (ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ)
- ਮਜਲਸ (ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ)
- ਖਾਸ ਮੌਕੇ, ਖਾਸ ਗੱਲਾਂ (ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ)
- ਉੱਚੇ ਰੁੱਖ ਵਰਗੇ ਲੋਕ (ਵਿਅਕਤੀ-ਚਿੱਤਰ)
- ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਰਘੀ (ਪੁਰਾਣਾ ਪੰਜਾਬੀ ਪੇਂਡੂ ਸਭਿਆਚਾਰ)
- ਬਨੇਰੇ ਦੇ ਚਿਰਾਗ਼ (ਦਸ ਵਿਅਕਤੀ-ਚਿੱਤਰ)
- ਅਸਾਂ ਮਰਨਾ ਨਾਹੀਂ (ਚਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਲੰਮੇ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰ)
- ਕਲਮ-ਸਿਆਹੀ (ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਬਾਰੇ ਛੇ ਲੰਮੇ ਲੇਖ)
- ਸੁਖਨ ਸੁਣਾਏ ਸਿਰਜਕਾਂ (ਸੌ ਲੰਮੇ ਸੰਵਾਦ)
- ਕੀ ਕਹੇ ਕਹਾਣੀ (25 ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਪਾਠਕੀ ਪਰਖ)
- ਇਹੁ ਜਨਮੁ ਤੁਮ੍ਹਾਰੇ ਲੇਖੇ (ਨਾਵਲ)
- ਓਪਰਾ ਮਰਦ (ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ)
- ਦਸਤਾਂ ਮਾਰੇ (ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ)
- ਮੈਂ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਨਹੀਂ (ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ)
- ਅਗਨੀ-ਕਲਸ (ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ)
- 51 ਕਹਾਣੀਆਂ (ਚਾਰੇ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਇਕੋ ਜਿਲਦ ਵਿਚ)
- ਦੀਵੇ ਵਾਂਗ ਬਲਦੀ ਅੱਖ (ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ)
- ਤਿੰਨ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਾਲਾ ਮੰਦਰ (ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ)
- ਸੁਬਹਾ ਕਿਤਨੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਹੈ (ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀਆਂ)
- ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ ਕੀ ਚੁਨਿੰਦਾ ਕਹਾਨੀਆਂ (ਹਿੰਦੀ)
- ਅੰਬਰ ਦੀ ਫੁੱਲਕਲ (ਮਹਾਂਕਵੀ ਕੁਵੇਂਪੂ ਦੀਆਂ ਕੰਨੜ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਅਨੁਵਾਦ)
- ਇਕ ਅਮਰੀਕਾ ਇਹ ਵੀ (ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਅਨੁਭਵ)
- ਕਲਮ-ਨਦਾਰ (ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਤਰਕਾਰੀ)
- ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼
- ਪੱਥਰ ਦੇ ਬੋਲ (ਉਰਦੂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ)
- ਘੋੜੇ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ (ਰੂਸੀ ਤੇ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ)
- ਗਾਵੇਰ ਦਾ ਸੰਗੀਤ (ਰੂਸੀ ਤੇ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ)
- ਬਾਲਾਂ ਲਈ ਅਨੇਕ ਮੌਲਿਕ, ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਤੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ
- ਅਨੇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਨੁਵਾਦ ਤੇ ਅਨੇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਪਾਦਨ

ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ

ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਤੇ ਸਮਾਜ-ਸੇਵਾ

ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ

ਸਪਤਰਿਸ਼ੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼
ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

NAMDHARI ITIHAS

QURBANIAN TE SAMAJ-SEWA

(NAMDHARI HISTORY
SACRIFICES and SOCIAL SERVICE)

Articles in Punjabi

By

Gurbachan Singh Bhullar
N/D-50, Pitampura
DELHI--110034
M: 80763-63058

ISBN: 978-93-95244-12-1

Edition 2022

Published by
Saptrishi Publication
Plot No. 2?/6, Industrial Area, Phase-2
Near Tribune Chowk, Chandigarh.
E-mail-: saptrishi94@gmail.com
94638-36991, 77174-65715

Visit us at: www.saptrishipublication.com

Printed at Saptrishi Printers

ਪਿੰਡ ਪਿੱਥੋ ਦੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸ਼ਹੀਦਾਂ
ਮਸਤਾਨ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ, ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ, ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਹਾਰ
ਤੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ
ਅਤੇ
ਜ਼ਿੰਦਾ-ਸ਼ਹੀਦ ਸੂਬਾ ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ
ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ

ਸਤਿਗੁਰੂ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਭੇਟ।

ਮੁਖੜੇ ਦੀ ਤਸਵੀਰ

10 ਅਪਰੈਲ 2022 ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਿੱਲੀ ਪਧਾਰੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਕੱਚੇ ਦੁੱਧ ਵਰਗੇ ਲੋਕ' ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤੀ। ਨਾਲ ਖਲੋਤੇ ਹਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਭੇਜ ਸਿੰਘ ਗੁਰਾਇਆ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹੰਸਪਾਲ।

ਸੂਚੀ

ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਸਮਾਂ ਬਹੁਤ ਹੋਣੀਆਂ-ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ-ਖੰਡ ਨੇ, ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, "ਰਾਜ਼ੀ ਬਹੁਤ ਰਹਿੰਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਿੰਦੂ" ਵਾਲੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵੀ ਮਾਣੀ, ਪੂਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਦੇ ਟੀਚੇ ਤੋਂ ਅਜੇ ਤੱਕ ਬਾਹਰ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਭੈੜੀ ਨਜ਼ਰ ਵੀ ਦੇਖੀ, ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਪਿਛੋਂ, ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, "ਪਿੱਛੋਂ ਇਕ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖੇਡ ਵਿਚਲੀ, ਪਈ ਨਿੱਤ ਹੁੰਦੀ ਮਾਰੋ-ਮਾਰ ਮੀਆਂ" ਵਾਲੀ ਆਪਾਧਾਪੀ ਵੀ ਭੋਗੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ-ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਦਗ਼ਾਬਾਜ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੀ ਕੌੜੀ ਘੁੱਟ ਵੀ ਨਿਗਲੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਪੰਜਾਬ ਉਸੇ ਢਹਿੰਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਤਿਲ੍ਹਕ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਿੱਘਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਰਹੇ। ਨਾਨਕਵਾਦੀ ਮਾਨਵੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਏ ਹੋਏ ਉਹਨਾਂ ਵਰਗੇ ਪੰਜਾਬ-ਦਰਦੀ ਤੇ ਦੇਸ਼ਭਗਤ ਮਨ ਦਾ ਇਹ ਸਭ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇੜਿਉਂ ਦੇਖ ਕੇ ਵਲੂੰਧਰੇ ਜਾਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜਥੇਬੰਦੀ ਬਿਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜਾਂ ਟੋਲੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਜਤਨ ਇੱਛਤ ਸਿੱਟੇ ਤੋਂ ਵਿਰਵੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਤੇ ਦਲੇਰੀ, ਸਿਰਲੱਥ ਨਿਰਭੈਤਾ, ਸੂਰਬੀਰ ਸੰਗਰਾਮ, ਵੱਡੀ ਕੁਰਬਾਨੀ, ਪਰ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਬੇਨਤੀਜਾ ਦੁਖਦਾਈ ਅੰਤ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਜੁੜ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਲਹਿਰ ਖੜ੍ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕੀ। ਡੂੰਘੀ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਸੂਝਵਾਨ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਮਗਰੋਂ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਸਮੁੱਚੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਤੋੜ ਧਰਮ ਤੇ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ ਤਾਕਤਵਰ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ। ਫਲਸਰੂਪ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਮੌਕੇ 12 ਅਪਰੈਲ 1857 ਨੂੰ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸਫ਼ੇਦ ਝੰਡਾ ਝੁਲਾ ਕੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੰਥ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਇਹ ਤੱਥ ਧਿਆਨਜੋਗ ਹੈ ਕਿ 1857 ਦਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ-ਸੰਗਰਾਮ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਮਗਰੋਂ, 10 ਮਈ 1857 ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਪਹਿਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼-ਵਿਰੋਧੀ ਜਥੇਬੰਦ ਜਨਤਕ ਲਹਿਰ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅਸੀਸ-ਬਚਨ

ੴ

ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਹਾਇ

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ, ਸ. ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ ਹੋਰਾਂ ਨੇ, **ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ: ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਤੇ ਸਮਾਜ-ਸੇਵਾ** ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਾਨਵਵਾਦ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਰੇ ਲੇਖ ਹਨ।

ਪਿੰਡ ਪਿੱਥੋ ਦੇ ਸਾਕਾ ਰਾਏਕੋਟ ਅਤੇ ਸਾਕਾ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦਾਰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੂਬਾ ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਿੱਥੋ ਬਾਰੇ ਵੀ ਲੇਖ ਹਨ।

ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਵਾਈ ਹੈ।

ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਤੀਜਾ ਭਾਗ, ਨਾਮਧਾਰੀ ਫਾਰਮ (ਬੰਗਲੌਰ) ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭੁੱਲਰ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਪੰਛੀ ਤੇ ਦੋ ਹੋਰ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ, ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਸਮੇਂ, ਸਾਨੂੰ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਣ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਬਾਰੇ ਉਦੋਂ ਛਪੀਆਂ ਕੁਝ ਲਿਖਤਾਂ ਵੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੀਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਰਲ, ਸਪੱਸ਼ਟ, ਰਸਦਾਰ ਅਤੇ ਸੌਹਜਮੁਖੀ ਵਾਰਤਕ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਅੱਜ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਪਦਾਰਥਕ ਉੱਨਤੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਆਤਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਰੀਬ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੌਮਾਂ, ਫ਼ਿਰਕਿਆਂ, ਮਜ਼ਹਬਾਂ, ਨਸਲਾਂ, ਜਾਤਪਾਤ ਅਤੇ ਰੰਗਭੇਦ ਦੇ ਪਾੜੇ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਮਾਰਗ, ਸਭ ਨੂੰ ਇਕੋ ਨੂਰ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਮਾਨਵਵਾਦ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੀ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਸੰਸਾਰ ਫਿਰ ਜੰਗ ਦੇ ਬੱਦਲਾਂ ਹੇਠ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਬਚਨ ਕਿ ਜਦ ਤਕ ਸਾਰੇ ਹਥਿਆਰ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਨਾ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ, ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਅਮਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਸਾਡੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਰਬ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਕਾਨਫਰੰਸ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸਮੂਹ ਨਾਨਕ-ਪੰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਏਕਤਾ ਦੇ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਪਰੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ, ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਏਕਤਾ ਸੰਮੇਲਨ ਵੀ ਕਰਵਾਏ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹਿੰਦੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਡਾਂ ਭੁੱਲਰ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਬਦ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਕਲਾ ਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਆਖ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਕਰਵਾਈ ਹੈ।

ਭੁੱਲਰ ਜੀ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨੇ, ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੂਬਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਿੱਥੋ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਾਂਝ ਨੇ, ਇਸ ਤੋਂ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਨੇਹ ਨੇ ਸਾਡੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ।

ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਹਰ ਵਰਗ ਦੇ ਪਾਠਕ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਕਰੇਗੀ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੰਦਰੁਸਤ ਰੱਖਣ।

(ਸਤਿਗੁਰੂ) ਉਦੇ ਸਿੰਘ (ਜੀ)

ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ
(17-08-2022)

ਇਕ ਆਸਥਾਵਾਨ ਕਲਮ ਦਾ ਕਥਨ

ਸੁਵਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ

ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਾਹ-ਸਵਾਰ ਅਤੇ ਚਰਚਿਤ ਗਲਪਕਾਰ ਹਨ। ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਵਿਤਾ, ਨਾਵਲ, ਸ਼ਬਦ-ਚਿਤਰ, ਵਿਅਕਤੀ-ਚਿਤਰ, ਸੰਵਾਦ, ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਤੇ ਲੇਖ ਲਿਖੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਉਰਦੂ, ਹਿੰਦੀ, ਕੰਨੜ, ਰੂਸੀ, ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਅਨੁਵਾਦ-ਕਾਰਜ ਵੀ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ-ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਬਰੀਕੀ ਨਾਲ ਘੋਖ-ਪੜਤਾਲ ਕਰਦੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਛਪਦੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪੁਰਸਕਾਰ ਸਮੇਤ ਹਰ ਉਹ ਸਨਮਾਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹਾਸਲ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਨਾਮਣੇ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਰਬਪੱਖੀ ਲੇਖਣੀ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਚਨਾ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੈਂਕੜੇ ਦੇ ਪਾਰ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ ਨਾ-ਸਿਰਫ਼ ਸਮਰੱਥ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵੀ ਹਨ। ਉਹ ਵਿਚਾਰ-ਪਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਐਲਾਨੀਆ ਮੁੱਦਈ ਹਨ।

ਮੱਥੇ ਵਿਚ ਜਗਦੇ ਦੀਵਿਆਂ ਵਾਲੇ ਸਾਡੇ ਲੇਖਕਾਂ, ਕਲਾਕਾਰਾਂ, ਤਰਕਸ਼ੀਲਾਂ, ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਚਿੰਤਕਾਂ 'ਤੇ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਨਲੇਵਾ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਰਕਾਰੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਅਦਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਵਾਪਸ ਕਰ ਕੇ ਰੋਸ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਮੁੱਢ ਭੁੱਲਰ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਆਪਣਾ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਸਨਮਾਨ ਵਾਪਸ ਕਰ ਕੇ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਕਾਰਜ ਮਨ, ਬਚਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪਾਈ ਇਸ ਵੰਗਾਰ ਨਾਲ ਮੋਢਾ ਮੇਲਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ ਲੇਖਕ ਵੀ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਨਿੱਤਰ ਖਲੋਤੇ। ਇਉਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਘੇਰਾ ਹੋਰ ਮੋਕਲਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਕਿਤਾਬ 'ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ: ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਤੇ ਸਮਾਜ-ਸੇਵਾ' ਲੈ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਸੱਥ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ

ਹੈ ਕਿ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਂ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਭੁੱਲਰ ਜੀ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਾ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹੈ? ਪਰ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਪਾਠਕ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪਾਠ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਹੈ, ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਖ਼ੁਦ-ਬਖ਼ੁਦ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦੇ 'ਮੁੱਖ-ਸ਼ਬਦ' ਹੀ ਇਹ ਭੇਤ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਾਲੇ ਹਨ: "ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਅਪਣੱਤ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਨਿੱਘਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਉਮਰ-ਭਰ ਮੇਰੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਨਾਲੋ-ਨਾਲ ਤੁਰਿਆ ਹੈ। ਇਹਦਾ ਮੁੱਢ ਨਿਆਣੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਬੱਝ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਅਜੇ ਸਮਾਜ, ਸਾਹਿਤ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਧਰਮ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਆਦਿ ਦੀ ਸੋਝੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ।"

ਲੇਖਕ ਬੇਸ਼ੱਕ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਜਿਸ ਪਿੰਡ ਪਿੱਥੋ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ) ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਜਾਂ ਕੂਕਿਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿੰਡ ਸੀ। ਰਾਏਕੋਟ ਦੇ ਸਾਕੇ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਅਤੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦੇ ਸਾਕੇ ਵਿਚ ਇਕ, 1871-72 ਵਿਚ ਕੁੱਲ ਚਾਰ ਸ਼ਹੀਦ ਕੂਕੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਹੀ ਜੰਮਪਲ ਸਨ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਜਿਸ ਸੂਬਾ ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਨਵਰੀ 1872 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਦੇਸ-ਨਿਕਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਪਿੱਥੋ ਦੇ ਹੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ ਤੇ ਫਿਰ ਚੁਨਾਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੈਦ ਕੱਟੀ ਅਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਜੀਵਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਜੂਹਬੰਦੀ ਵਿਚ ਬਿਤਾਇਆ। ਲੇਖਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਾ-ਸ਼ਹੀਦ ਆਖਦਾ ਹੈ।

ਰਾਏਕੋਟ ਦੇ ਸਾਕੇ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਤਿੰਨਾਂ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦਾ ਦਾਹ-ਅਸਥਾਨ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਬਾਪੂ ਜੀ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਿਵਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਖਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਲਾਲ ਭਾਹ ਮਾਰਦੀ ਰੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਮਿੱਟੀ ਉੱਤੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਅਦਬ ਵਜੋਂ ਫਿਰ ਕੋਈ ਸਿਵਾ ਨਹੀਂ ਬਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਲੇਖਕ ਦੇ ਬਾਲ-ਮਨ ਉੱਤੇ ਗਹਿਰਾ ਉੱਕਰਿਆ ਗਿਆ। ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪਿੱਥੋ ਦੇ ਸੂਬਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਲੇਖਕ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਬਹੁਤ ਨੇੜਤਾ ਸੀ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦੌਰਿਆਂ ਸਮੇਂ ਪਿੱਥੋ ਦੇ ਦੀਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਕੀਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਰੰਗ ਭਰਦੇ ਕੁਝ ਮਸਤਾਨੇ ਵੀ 'ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਆਖ਼ਰੀ ਵਾਰ' ਵੇਖੇ ਸਨ।

ਮੁੱਢਲੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭਾਗ ਬਣਾਏ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਦਾ ਨਾਮਕਰਨ 'ਮਾਨਵਵਾਦ ਦਾ ਮਾਰਗ' ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਾਰੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਿੱਥੋ ਦੇ ਚਾਰਾਂ

ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਤੇ ਸੂਬਾ ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਲੇਖ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਭਾਗ 'ਕੁਝ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲੇਖਕ' ਵਿਚ ਸੰਤ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚੱਕਰਵਰਤੀ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਕਵੀ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਪੰਛੀ, ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਵਰਿਆਮ ਅਤੇ ਸੁਵਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਬਾਰੇ ਭਾਵਪੂਰਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। 'ਨਾਮਧਾਰੀ ਫ਼ਾਰਮ (ਕਰਨਾਟਕ) ਦੀ ਯਾਤਰਾ' ਨਾਂ ਦਾ ਤੀਜਾ ਭਾਗ ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਠਾਕੁਰ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਇਕ ਵਡਮੁੱਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ।

ਇਉਂ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਭਾਗ ਸੁਸੰਗਠਿਤ ਅਤੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਨਿਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਵਿਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਇਕਜੁੱਟ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਤਾਂ ਹਨ ਹੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਮ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ, ਜਿਉਂ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਕਥਾ-ਰਸ ਮਾਣਨ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਮੌਕੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਸ਼ਬਦ-ਚੋਣ ਅਤੇ ਬਾਤਰਤੀਬ ਸ਼ਬਦ-ਜੜਤ ਵਾਕ-ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਬੋਝਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦੀ। ਉਹ ਸਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਫਲ ਸ਼ਬਦ-ਸਿਰਜਕ ਵੀ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਅਨੁਵਾਦ ਕਾਰਜ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਗਮਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮਹਾਂ-ਨਗਰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦਾ ਮੁੱਸਾ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਉਮਰ ਦੀ ਪੇਂਡੂ ਰਹਿਤਲ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ।

ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ 'ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼-ਵਿਰੋਧੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੋਢੀ' ਵਜੋਂ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਜਦੋਂ ਵੀ ਧਰਮ ਲੋਕ-ਹਿਤ ਦਾ ਪੈਂਤੜਾ ਲਵੇਗਾ ਤਾਂ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਨੂਦੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਿੱਖ ਤਖ਼ਤਾਂ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਉਥੇ ਨਤਮਸਤਕ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕੂਕੇ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੱਚੇ ਸਿਦਕੀ ਸਿੱਖ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਭੁੱਲਰ ਜੀ ਵੀ ਇਹੋ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਅਣਗਿਣਤ ਹਠੀਆਂ, ਜਪੀਆਂ, ਤਪੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗਾਡੀ ਰਾਹ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਇਹ ਇਕ ਮਹਾਨ ਪਰੰਪਰਾ ਸੀ, ਜੋ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਲਈ ਪਿਛੋਕੜ ਬਣੀ।"

ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵਪਾਰਕ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਲੜਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਅਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਮਿੱਲਾਂ ਦੇ ਬਣੇ ਮਾਲ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਦਾ ਪੁਰਅਮਨ ਹਥਿਆਰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ। ਲੇਖਕ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਮਹਾਂਬਲੀ ਦੀਆਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਬਾਕਾਇਦਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਸੰਗਠਿਤ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਕਪਟੀ ਸਾਮਰਾਜੀ ਕੂਟਨੀਤੀ ਅੱਗੇ ਖੇਰੂੰ-ਖੇਰੂੰ ਹੋਣਾ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਸੂਝਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਟਕਰਾਉ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚ ਸਕਦਾ।" ਭੁੱਲਰ ਜੀ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਅਸਹਿਯੋਗ ਜਾਂ ਬਾਈਕਾਟ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨਾਲੋਂ ਉਤਲੇ ਪੱਧਰ ਦਾ ਸੀ।

ਕੂਕਿਆਂ ਦੇ ਬੁੱਚੜ-ਵੱਢ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਰਾਏਕੋਟ ਤੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਦੇ ਸਾਕੇ ਇਸ ਪੁਰ-ਅਮਨ ਰਾਹ ਦੇ ਅਪਵਾਦ ਗਿਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਸਭ ਲਈ ਵੀ, ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚਲੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ, ਸ਼ਾਤਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਲਗਪਗ 80 ਸਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗਊ-ਬੱਧ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਗੁਆਂਢੀ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਗਊ-ਮਾਸ ਖਾਣ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਵਾਇਤ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 29 ਮਾਰਚ 1849 ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਕਾਇਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਈ 1849 ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਬੁੱਚੜਖਾਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹਵਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਾਮਰੇਡ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਗੜਗੱਜ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬੁੱਚੜਖਾਨੇ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਫ਼ਿਰਕੂ ਤਣਾਉ ਵਧਾਉਣ ਲਈ (ਆਪਣੀ 'ਪਾੜੋ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ' ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ) ਖੁਲ੍ਹਵਾਏ ਸਨ। ਸੋ ਕੂਕਿਆਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਨਾ ਸਮਝ ਕੇ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਫੈਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਔਂਡਿਆਂ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਸਮਝਣਾ ਹੀ ਵਾਜਬ ਹੋਵੇਗਾ।

ਲੇਖਕ ਨੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਮੋਢੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਤੀ-ਦਾਤੇ ਵਜੋਂ ਵੀ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਗੁਰਤਾ ਕਾਲ 1906-1959) ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਗੁਰਤਾ ਕਾਲ 1959-2012) ਦੀ ਪਿਤਾ-ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਸੁਭਾਗ ਜੋੜੀ ਦੇ ਗਿਰਦ ਹੀ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪਿੱਥੋ ਆਗਮਨ ਸਮੇਂ ਲੇਖਕ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੇੜਿਉਂ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਬੱਬ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਹੀ ਬਣੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਲੇਖਕ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਰਬਪੱਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਹੈ। ਉਹ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਡੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖਦਾ ਹੈ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੂਕਾ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਤੋਂ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲੋਹੇ ਦੇ ਪੰਜੇ ਨਾਲ ਦਬਾਉਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਵਰਤੀ ਸੀ। ਲੇਖਕ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ, "ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਫੇਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਿਰ ਬੰਨ੍ਹੇਗਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਜਗਾਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਜੋਤ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਅਡੋਲ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਬੇਮਿਸਾਲ ਸਿਰੜ ਦੇ ਤੇਲ ਦੀ ਬੂੰਦ ਬੂੰਦ ਪਾ ਕੇ ਜਗਦੀ ਰੱਖਿਆ।"

ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਦੀਨੀ ਅਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿਸ ਤਤਪਰਤਾ ਅਤੇ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਕੀਤਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਇਸ ਨਿਰਣੇ ਨਾਲ ਮੁਕੰਮਲ ਸਹਿਮਤੀ ਬਣਦੀ ਹੈ: "ਵਿਰੋਧੀ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਨੂੰ ਸਾਂਭ ਰੱਖਣਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਸ ਜੜ੍ਹ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕਰ ਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਬਿਰਛ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ।" ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਪੂਰਵਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਸਿਆਮ ਵਿਚ ਜਾਂ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਵਿਚ ਹੀ ਵਸਦੇ ਸਨ, ਹੁਣ ਉਹ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਹਰ ਨੁੱਕਰ ਤੱਕ ਅੱਪੜ ਗਏ ਸਨ। ਇਉਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੰਥ ਨੂੰ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਦੁਆਈ ਹੈ।

ਫੁੱਲਰ ਜੀ ਸਮੇਤ ਚਹੁੰਆਂ ਦਿੱਲੀ-ਨਿਵਾਸੀ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਟੋਲੀ ਜਦੋਂ 28 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, 1994 ਵਿਚ ਘੁੰਮਣ-ਫਿਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕਰਨਾਟਕ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸ਼ਹਿਰ ਬੰਗਲੌਰ ਕੋਲ ਸਥਿਤ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੀਡਜ਼ ਫ਼ਾਰਮ ਵਿਚ ਜਾ ਟਿਕੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਉਦੋਂ ਠਾਕਰ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ। ਇਉਂ ਵਰਤਮਾਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਵੀ ਫੁੱਲਰ ਜੀ ਦੇ ਬੜੇ ਨਿੱਘੇ ਸੰਬੰਧ ਹਨ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਈ ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਵਜੋਂ ਹੀ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਆਪਣੇ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਆਈ।

ਲੇਖਕ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਮਾਨਵ-ਜਾਤੀ ਲਈ ਚੰਗੇਰੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਚਿੰਤਕ' ਹਨ। ਉਸ ਥੋੜ੍ਹੀ ਸਮੇਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਮਾਏ ਸਰਲਤਾ, ਸਹਿਜ ਤੇ ਸਨੇਹ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਦਾ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਕੋਮਲ-ਭਾਵੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਨੇੜਿਉਂ ਵੇਖ ਸਕਿਆ। ਪਹਿਲੀ ਮਿਲਣੀ ਵਿਚ ਹੀ ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ, "ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ, ਦੱਸਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਨਾ ਕਰਨਾ" ਫੁੱਲਾਂ-ਫਲਾਂ ਨਾਲ ਲੱਦੀ ਟਾਹਣੀ ਵਾਂਗ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਜਿਹੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਦਾ ਲਿਸ਼ਕਾਰਾ ਸੀ।

ਨਾਮਧਾਰੀ ਫ਼ਾਰਮ ਦੀ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਬੀਆਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚਲੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਰਾਜ਼ ਲੇਖਕ ਸਟੀਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨਦਾ ਹੈ, "ਇਹ ਹਰ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਕੰਮ ਵੱਲ ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਧਿਆਨ ਦਾ ਫਲ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਹੀ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਪਥਰੀਲੀ ਧਰਤੀ, ਬੇਆਬਾਦ ਤੇ ਬੰਜਰ ਭੋਇੰ, ਜੰਗਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਨਾਮਧਾਰੀ ਫ਼ਾਰਮ ਲਹਿਲਹਾਉਂਦੇ ਚਮਨ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ ਸੀ।" ਲੇਖਕ ਇਹ ਵੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਵਲੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਸਦਕਾ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਾਲੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੰਥ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਰ ਟਹਿਕ-ਮਹਿਕ ਭਰਨਗੇ।

ਕੂਕਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਾਕਿਆਂ ਦੇ ਵਰਣਨ ਸਮੇਂ ਲੇਖਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਬਰੀਕੀਆਂ ਬਿਆਨ ਕੇ ਕਈ ਅਣਛੋਹੇ ਪੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਵਿਵੇਕ ਬੁੱਧੀ ਸੂਬਾ ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਿਆਂ ਕੰਮ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਲਿਖਾਰੀ ਸਨ। ਉਹ ਸੰਗਤ ਵੱਲ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਲਿਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਚੁਨਾਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਲੰਮੀ ਕੈਦ ਕੱਟਣ ਬਾਅਦ ਸੂਬਾ ਜੀ ਦਾ ਚਾਰ ਕੂਕੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਪਿੱਥੋ ਵਿਚ ਆ ਟਿਕਣਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਸੂਬਾ ਜੀ ਨੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ 23 ਸਾਲ ਪਿੰਡ ਗੱਦਾਂਡੋਬ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫ਼ਾਜ਼ਿਲਕਾ) ਵਿਚ ਬਿਤਾਏ ਸਨ। ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਸੂਬਾ ਜੀ ਦੇ ਹੱਥ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਕਲਮ ਲੱਗੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਗਿਆਨ ਦਾ ਛੱਟਾ ਦੇਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲਿਖਣ-ਸਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਗਏ ਸਨ। ਤੇ ਲੇਖਕ ਬੜੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਵਾਰਿਸ ਮਿਥਦਾ ਹੈ।

ਭੁੱਲਰ ਜੀ ਤਿੰਨ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਪੰਜ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲੇਖਕਾਂ, ਜਿਹੜੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿਕਟ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਰਹੇ, ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਚਿਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਵੀ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਕਵੀ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਪੰਛੀ ਅਤੇ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਵਰਿਆਮ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਚਿਤਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹਨਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਸਜੀਵ ਚਿਤਰਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਸਰਬਕਾਲੀ ਤੇ ਸਰਬੰਗੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਨ, ਲੇਖਕ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, "ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨੀਆਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ। ਅਨੇਕ ਪੋਥੀਆਂ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕੀਤਾ। ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਈ ਸਪਤਾਹਿਕਾਂ ਤੇ ਮਾਸਕਾਂ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਉਹ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ। ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਲਿਖੀ ਤੇ ਕਈ ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਵੀ ਰਚੇ, ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਤੇ ਨਾਵਲ ਵੀ ਲਿਖੇ, ਨਾਟਕ ਇਕਾਂਗੀ ਵੀ ਲਿਖੇ ਤੇ

ਪੂਰੇ ਵੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਧਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਲਮ ਦੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਸਕੀ।" ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਦੇ ਵਿਨੋਦੀ ਸੁਭਾਉ ਦਾ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਕਵੀ ਨੂੰ, ਜੋ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਕੂਕਾ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵੀ, 'ਬੀਤੇ ਦੀਆਂ ਪੈੜਾਂ' ਜਿਹੀ ਵਡ-ਆਕਾਰੀ ਪੁਸਤਕ-ਲੜੀ ਲਿਖਣ ਸਦਕਾ ਉਹ 'ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਮਾ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ' ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਕੋਮਲ-ਚਿੱਤ ਸੱਜਨ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਪੰਛੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਵਜੋਂ ਵੀ ਤੇ ਲੇਖਕ ਵਜੋਂ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁਖ-ਸੁਖ ਦੇ ਸਾਥੀ ਵਜੋਂ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। 'ਵਰਿਆਮ' ਰਸਾਲੇ ਦੇ ਬਾਨੀ ਸੰਪਾਦਕ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਵਰਿਆਮ ਨੂੰ ਉਹ 'ਮਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਮਿੱਤਰ' ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਭਾਗ, ਜੋ ਨਾਮਧਾਰੀ ਫ਼ਾਰਮ (ਕਰਨਾਟਕ) ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਬਾਰੇ ਹੈ, ਵਿਚ ਇਕ ਚੰਗੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਗੁਣ ਹਨ। ਫ਼ਾਰਮ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਪੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬੀਜ-ਨਿਰਮਾਣ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਸੌਖੇ ਜਾਪਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਿੰਨੀ ਨੀਝ, ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਸਮਤ ਜੀਵਨ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਫ਼ਾਰਮ ਵਾਲੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਸਿੱਖ ਵਾਂਗ ਹਰ ਹੁਕਮ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਮੰਨ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ, ਤਦੋਂ ਦੇ ਠਾਕੁਰ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਰੰਗ ਭਰੇ ਹਨ, ਇਹ ਸਭ ਇਹਨਾਂ ਪੰਨਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸਾਕਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਖਿੱਚ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਫ਼ਾਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦਾ ਨਾ-ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਮਿਆਂ, ਸਗੋਂ ਕਰਨਾਟਕ-ਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸਜਾ ਜਿਉਂਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਖ਼ਿੱਤੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਖੱਟ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਾਦਾ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਸਾਤਵਿਕ ਭੋਜਨ ਅਤੇ ਤੜਕ-ਭੜਕ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨਾ-ਸਿਰਫ਼ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਲਈ, ਸਗੋਂ ਵਡੇਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕ-ਸਮੂਹ ਲਈ ਵੀ ਆਪਣੇ ਇਕ ਘੱਟ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਸਮਾਜ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਵਡਮੁੱਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਰਚਨਾ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਹਜ-ਸੁਆਦ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦਾ ਵੀ ਸਬੱਬ ਬਣੇਗੀ। ਜਿਸ ਅਪਣੱਤ ਨਾਲ ਭੁੱਲਰ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਰਚਨਾ ਸਿਰਜੀ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਆਸਥਾਵਾਨ ਕਲਮ ਦਾ ਜਲਵਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਇਹ ਆਸਥਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੀ ਹੈ।

15 ਅਗਸਤ 2022

ਕਰੀਵਾਲਾ (ਸਿਰਸਾ) ਹਰਿਆਣਾ
ਫ਼ੋਨ: 99963-71716

ਮੁੱਖ-ਸ਼ਬਦ

ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਅਪਣੱਤ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਨਿੱਘਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਉਮਰ-ਭਰ ਮੇਰੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਨਾਲੋ-ਨਾਲ ਤੁਰਿਆ ਹੈ। ਇਹਦਾ ਮੁੱਢ ਨਿਆਣੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਬੱਝ ਗਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਅਜੇ ਸਮਾਜ, ਸਾਹਿਤ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਧਰਮ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਆਦਿ ਦੀ ਸੋਝੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ।

ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਪਿੱਥੋ ਦੇ ਨੰਬਰਦਾਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੂਬਾ ਸਨ। ਉੱਚੇ ਕੱਦ-ਕਾਠ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਬਾਣੇ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਬੜੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਦੋਵਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਨੇੜਲੀ ਸਮਾਜਕ ਸਾਂਝ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲਗਭਗ ਅਨਪੜ੍ਹ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਘਰਾਂ ਦਾ ਬਾਣੀ ਤੇ ਅੱਖਰ-ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹੋਣਾ ਵੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੇਰੇ ਵਡੇਰੇ, ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਤੇ ਮਾਂ ਸਮੇਤ, ਪੰਜ-ਕਕਾਰੀ ਸਿੱਖ ਸਨ। ਦੋਵਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਇਹ ਨੇੜਤਾ ਸੂਬਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਪੰਛੀ, ਜੋ ਮੈਥੋਂ ਸਵਾ ਸਾਲ ਛੋਟਾ ਸੀ ਤੇ ਪਿੱਥੋ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਦੋਸਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹਦੇ 15 ਜਨਵਰੀ 2021 ਨੂੰ ਹੋਏ ਚਲਾਣੇ ਤੱਕ ਨਿਭੀ। ਉਹ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਸਮੇਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਰਸੀਆ ਪਾਠਕ ਸੀ ਅਤੇ ਮਾੜਾ-ਮੋਟਾ ਲਿਖ ਵੀ ਲੈਂਦਾ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਸੂਬਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਦਕਾ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਭਰਪੂਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਾਲਾ ਨਾਮਧਾਰੀ ਦੀਵਾਨ ਸਜਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨਾਲ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਆਖ਼ਰੀ ਵਾਰ ਕੁਝ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਸਤਾਨੇ ਹੋਏ ਦੇਖੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਮਸਤਾਨਿਆਂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਬਾਪੂ ਜੀ ਤੋਂ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੂਕੇ ਕਹੇ ਜਾਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਿਆ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਅਕਲ ਦਾ ਪਹੁ-ਫੁਟਾਲਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਨਾਤਾ ਜੁੜਨ ਲਗਿਆ, ਰਾਏਕੋਟ ਵਿਖੇ ਫਾਂਸੀ ਚੜ੍ਹੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਤਿੰਨ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ। ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਸਤਿਕਾਰ-ਭਰਿਆ ਮਾਣ ਤਾਂ ਜਾਗਿਆ ਹੀ, ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਘਰ-ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ ਬਹੁਤਾ ਜਾਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵੀ ਜਾਗੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਲਿਖਤਾਂ ਲੱਭਦਿਆਂ ਤੇ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਚੌਥੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸ਼ਹੀਦ, ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਵਿਚ, 65 ਹੋਰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਵਾਂਗ, ਤੋਪ ਨਾਲ ਉਡਾਏ ਗਏ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਤਾ

ਲਗਿਆ। ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ, ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਓਦੋਂ ਵੀ ਉਹਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ ਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਲਗਭਗ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਤਾਂ ਕਿਥੋਂ ਹੋਣਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਗੋਤ ਵਿਚੋਂ ਸੀ ਤੇ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਘਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ।

ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਤਾਂ, ਰਾਇਕੋਟ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਉਲਟ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਖਾਸ ਵੇਰਵਾ ਨਾ ਮਿਲਣਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਉਹਦੀ ਦੇਹ ਦਾ ਪਿੰਡ ਨਾ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਇਕੋਟ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਦੇਹਾਂ ਪਿੰਡ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਅਗਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਸਕਾਰ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੱਕ ਦੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਨਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚਿਤਾ ਬਲੀ, ਨਾ ਉਹਦੀ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਬਾਕੀ ਰਹੀ ਤੇ ਨਾ ਉਹ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣ ਸਕਿਆ। ਉਹਦੀ ਦੇਹ ਨੇ ਪਿੰਡ ਕਿਥੋਂ ਪਹੁੰਚਣਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਉਡਾਏ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਖਿੱਲਰੇ ਮਾਸ ਦੇ ਲੋਥੜੇ ਤੇ ਹੱਡੀਆਂ ਦੇ ਟੋਟੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢੂੰਡ-ਢੂੰਡ ਕੇ ਨੇੜਲੇ ਖੇਤ ਦੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਸੁੱਟਣ ਦਾ ਤੇ ਖੂਹ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਭਰ ਕੇ ਉਹਦਾ ਨਾਂ-ਨਿਸ਼ਾਨ ਮਿਟਾ ਦੇਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਓਨੀ ਕੁ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿੰਨੀ ਮੈਂ ਦੇ ਸਕਿਆ ਹਾਂ।

ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੱਕ ਪੁੱਜ ਕੇ ਇਸ ਆਪਾ-ਵਾਰੂ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਜਨਮਦਾਤਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਕਰਨੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਚਾਹ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਖ਼ਾਤਮੇ ਨੇ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੱਸਾ, ਪੰਜਾਬ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਣ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸਾ ਤੇ ਬੇਦਿਲੀ ਦੀ ਜਿਸ ਦਲਦਲ ਵਿਚ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਉਭਾਰ ਕੇ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਰੱਸੇ ਜਲਾਦ ਤੋਂ ਖੋਹਦਿਆਂ ਨੰਗੇ ਮੂੰਹ ਆਪਣੇ ਗਲ਼ ਵਿਚ ਆਪ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨਿਤਰੇ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦੇਣੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ ਹੀ ਤਾਂ ਸੀ!

ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਕਾਰਨਾਮਾ ਫ਼ੌਜੀ ਪੱਖੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਨਾਮਿਲਵਰਤਨ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਵਰਤਣਾ ਸੀ। ਗੱਲ ਏਨੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਜਿਸ ਨਾਮਿਲਵਰਤਨ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਜੱਗ-ਜਹਾਨ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਯਕੀਨਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਨਾਮਿਲਵਰਤਨ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਮਿਲੀ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਤੱਥ ਵੀ ਵਰਨਣਜੋਗ ਹੈ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਨਾਮਿਲਵਰਤਨ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ।

ਸ਼ਬਦ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਕਲਾਵਾਂ ਜਿਹੇ ਖੇਤਰਾਂ ਲਈ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਸਰਪਰਸਤੀ ਤਾਂ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਦੇਖਣ-ਸੁਣਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਕ ਵਾਰ 'ਜਪ-ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਮਾਗਮ' ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ

ਵਿਖੇ ਮੰਚ ਤੋਂ ਬੋਲਣ ਦਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਪਧਾਰਨ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ, ਨਾਮਧਾਰੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਬੁਲਾ ਕੇ ਬਚਨ-ਬਿਲਾਸ ਕੀਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਕਾਫ਼ੀ ਪਹਿਲਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਫ਼ਾਰਮ ਬੰਗਲੌਰ ਵਿਖੇ ਠਾਕੁਰ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਹਫ਼ਤਾ ਨੇੜਿਉਂ ਦੇਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਉਹ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਫ਼ਾਰਮ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਮਾਜਕ ਪੱਖੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਨਵੀ ਸੋਚ, ਸਥਾਨਕ ਕਿਰਤੀਆਂ ਵੱਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਨੇਹ ਵਾਲਾ ਰਵਈਆ, ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਤੇ ਫਲਾਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਵੀਨਤਮ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜਾਂ ਤੇ ਹਾਲਤਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਨ।

ਇਹਨਾਂ ਮੁੱਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਮੈਂ ਸੁਤੇ-ਸਿਧ ਹੀ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਹੋਰ ਕੁਝ ਲੇਖਾਂ ਸਮੇਤ ਇਹ ਲੇਖ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਇਕੱਤਰ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਕਦਮ ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਅਨੇਕਾਂ-ਅਨੇਕ ਸ਼ਬਦ-ਸਨੇਹੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨੇੜਲੇ ਸੰਬੰਧ ਬਣੇ, ਵਿਚ ਸੰਤ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚੱਕਰਵਰਤੀ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਕਵੀ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਪੰਛੀ, ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਵਰਿਆਮ, ਸੁਵਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ, ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹੰਸਪਾਲ, ਅਮਰ ਭਾਰਤੀ, ਗੁਰਬੇਜ ਸਿੰਘ ਗੁਰਾਇਆ, ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਣਜਾਣ ਤੇ ਸਰਵ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲੇਖਕ, ਪੱਤਰਕਾਰ ਤੇ ਸਾਹਿਤ-ਪ੍ਰੇਮੀ ਵੀ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜਾਂ ਬਾਰੇ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਰਗੇ ਲੇਖ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵੱਖਰਾ, ਦੂਜਾ ਭਾਗ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤਿੰਨ ਮਿੱਤਰਾਂ--ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਪੰਛੀ, ਜਗਦੀਸ਼ ਕੌਸ਼ਲ ਅਤੇ ਐਨ. ਆਰ. ਗੋਇਲ-ਨਾਲ ਕਰਨਾਟਕ ਦਾ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੀਡਜ਼ ਫ਼ਾਰਮ ਦੇਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੇਰੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਉਸ ਯਾਤਰਾ ਬਾਰੇ ਤੇ ਫ਼ਾਰਮ ਬਾਰੇ ਕਈ ਲੇਖ 'ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ', 'ਸਤਿਜੁਗ', 'ਵਰਿਆਮ', 'ਅਕਸ', 'ਵਰਤਮਾਨ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ' ਜਿਹੇ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪੇ ਸਨ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਾਚਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਦਰ-ਕੀਮਤ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਉੱਕਾ ਹੀ ਕੋਈ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਫ਼ਾਰਮ ਕਈ ਗੁਣਾ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਲੇਖ ਅੱਜ ਵੀ ਫ਼ਾਰਮ ਦੀ ਥਾਹ ਪੁਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਜਿੰਨੇ ਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ-ਭਰਪੂਰ, ਦਿਲਚਸਪ ਤੇ ਸੱਜਰੇ ਹਨ।

ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਠਾਕੁਰ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਾਲੇ ਰੂਪ ਨਾਲ ਫ਼ਾਰਮ ਦੀਆਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਬਰੀਕੀਆਂ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਹ ਇੰਟਰਵਿਊ ਉਸ ਸਮੇਂ 'ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ' ਵਿਚ ਛਪੀ ਤਾਂ ਅਨੇਕ ਪਾਠਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹੈਰਾਨੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕੀਤੀ ਕਿ "ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਸਮਝਦੇ ਸੀ, ਸਬਜ਼ੀ ਨੂੰ ਪੱਕਣ ਵਾਸਤੇ ਵੇਲ-ਬੂਟੇ ਨਾਲ ਲੱਗੀ ਰਹਿਣ ਦਿਉ, ਜਦੋਂ ਪੱਕ-ਸੁੱਕ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਬੀ ਕੱਢ ਲਓ।"

ਮੈਂ ਹੱਸ ਕੇ ਆਖਦਾ, "ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੋਚਦਾ ਸੀ।"

ਫ਼ਾਰਮ ਦਾ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਹਰ ਪੱਖ ਦੇਖਿਆ ਹੀ ਦੇਖਿਆ, ਫ਼ਾਰਮ ਦੀ ਗੱਡੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਥਾਨ ਵੀ ਵਿਖਾਏ—ਬੰਗਲੌਰ ਤੇ ਮੈਸੂਰ, ਸੁਲਤਾਨ ਟੀਪੂ ਦਾ ਸ੍ਰੀਰੰਗਾਪਟਨ ਅਤੇ ਬਾਨਰਘਟਾ ਪਾਰਕ।

ਫ਼ਾਰਮ ਤੇ ਉਹਦੇ ਇਸ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਤੀਜਾ ਭਾਗ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਪਰੈਲ 2022 ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਫ਼ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਿੱਲੀ ਪਧਾਰੇ। 10 ਅਪਰੈਲ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਹਣਾ ਮੌਕਾ ਬਣ ਗਿਆ-- ਮਿੱਤਰ ਗੁਰਭੇਜ ਸਿੰਘ ਗੁਰਾਇਆ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਘਰੋਂ ਲੈ ਗਏ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹੰਸਪਾਲ ਜੀ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਵਿਚ ਠਹਿਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਕਾਂਤ ਵਰਗੇ ਸਹਿਜ ਤੇ ਸੁਖਦਾਈ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਚਨ ਸੁਣਨ ਦਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਬਣਿਆ।

ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਭਲੇ ਉੱਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੋਚ ਅਤੇ ਵਿਉਂਤ ਨੇ ਬੜੀ ਪਕਿਆਈ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਚੇਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਫ਼ਾਰਮ, ਬੰਗਲੌਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਵੀ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਲਿਖੇ ਆਪਣੇ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦੇਵਾਂ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਭਰਪੂਰ ਬਚਨ ਕੀਤੇ। ਮੈਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਇਕਰਾਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਨਿਭਾ ਸਕਿਆ ਹਾਂ।

ਜਦੋਂ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ, ਮਨ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਆਇਆ, ਜੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਅਸੀਸ ਦੇ ਦੇਣ, ਇਹ ਵਧੀਕ ਕਦਰਜੋਗ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਬੇਨਤੀ ਪਹਿਲੇ ਬੋਲ ਪਰਵਾਨ ਹੋ ਗਈ। ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੁਛ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੁਸਤਕ ਵਾਸਤੇ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਸ਼ੁਭ-ਇਛਾਵਾਂ ਲਿਖ ਭੇਜਣਗੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਆਈ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਅਸਚਰਜਤਾ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੁਸਤਕ

ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਧੰਨ ਹੋਇਆ!

ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਅਟਕਣਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਫ਼ਾਰਮ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਠਹਿਰਨ ਨੂੰ "ਸਾਨੂੰ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਣ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ" ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, "ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ, ਤੁਹਾਡੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਏਨੇ ਭਾਰੇ-ਗੌਰੇ ਹਨ ਕਿ ਮੇਰਾ ਮਨ-ਚਿੱਤ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਰ ਚੁੱਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਸਾਨੂੰ ਵਡਿਆਉਂਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਮਾਣ ਦੇਣਾ ਹੀ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ 'ਸਾਨੂੰ ਜੀ-ਆਇਆਂ ਕਹਿਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ' ਜਾਂ 'ਸਾਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਸੰਗਤ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ' ਲਿਖ ਦੇਈਏ ?"

ਉਹ ਮੁਸਕਰਾਏ, "ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅੰਦਰੋਂ ਆਇਆ, ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਇਹੋ ਰਹਿਣ ਦਿਓ।"

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਬਚਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਮੇਰਾ ਹੋਰ ਕੁਛ ਬੋਲਣਾ ਗੁਸਤਾਖ਼ੀ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਉਸੇ ਪਲ ਫ਼ਾਰਮ ਵਿਚ ਠਹਿਰਨ ਸਮੇਂ ਵਾਹ-ਵਾਹ ਦੇਖਣ ਮਹਿਸੂਸਣ ਵਿਚ ਆਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿਮਰਤਾ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜਾਗਰਿਤ ਹੋ ਗਈ। ਅਠਾਈ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਜੇ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਪਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਏਨੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਲੀ ਵੇਲ ਦੇ ਵਧਣ-ਫੁੱਲਣ ਵਾਂਗ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿਮਰਤਾ ਦੂਣ-ਸਵਾਈ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਸੀਸ-ਬਚਨਾਂ ਲਈ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਬਣਦਾ ਹੀ ਸੀ। ਇਥੇ ਫੇਰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਆ ਪਈ। ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਰਚਨਾ ਛਪਿਆਂ, ਅਰਥਾਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਵਾਹ ਪਿਆਂ ਅਠਾਹਟ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਖਣ ਵਾਲੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੱਲ ਦੇ ਹਾਣ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਲੱਭਣ ਵਿਚ ਕਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਔਖ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਪਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅਸੀਸ-ਬਚਨਾਂ ਲਈ ਮੇਰੀ ਧੰਨਵਾਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਹੀ ਮਿਲੇ! ਉਮੀਦ ਹੈ, ਮੇਰੀ ਅਬੋਲਤਾ ਦੇ ਬੋਲ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਾਣੀ-ਜਾਣਤਾ ਨਾਲ ਸੁਣ ਲੈਣਗੇ!

ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਸ ਹੈ, ਵੰਨਸੁਵੰਨੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਆਮ ਕਰ ਕੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ-ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਲਗੇਗੀ!

ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ

(25 ਅਗਸਤ 2022)

ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ

ਮਾਨਵਵਾਦ ਦਾ ਮਾਰਗ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼-ਵਿਰੋਧੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੋਢੀ

ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਧਰਮ ਦਾ ਮੁੱਢ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੌਜੂਦ ਧਰਮ ਜਾਂ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਆਈ ਗਿਰਾਵਟ ਦੇ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਦਾਚਾਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਏ ਵਿਗਾੜਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਜੋਂ ਹੀ ਬੱਝਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹਰੇਕ ਧਰਮ ਦੀ ਆਰੰਭਿਕ ਭੂਮਿਕਾ ਮਾਨਵ-ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਅਤੇ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹੋ ਭੂਮਿਕਾ ਹੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹਿਨੁਮਾਵਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਆਈਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਲਿਆ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਧਰਮ ਮਾਨਵ-ਹਿਤ ਦਾ ਝੰਡਾ ਚੁਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਟਕਰਾਓ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਦਬਾਏ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਐਸ਼-ਭਰੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀ।

ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਹਰ ਧਰਮ ਦਾ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉ ਇਕੋ ਜਿੰਨਾ ਤਿੱਖਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਵੀ ਧਰਮ ਨੇ ਮਾਨਵ-ਹਿਤ ਦੇ ਆਪਣੇ ਟੀਚੇ ਨੂੰ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਾਲ ਲਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਟਕਰਾਉ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੀਤੀਆਂ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਉੱਤੇ ਉੱਕਰੀਆਂ ਅਨੇਕ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇਹ ਗੱਲ ਅੱਜ ਅਨੇਕ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ, ਗ਼ੈਰ-ਜਮਹੂਰੀ ਅਤੇ ਜਾਬਰ ਹਕੂਮਤਾਂ ਨੂੰ ਜਨਤਕ ਆਗੂ ਬਣ ਕੇ ਪਾਈਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਵੰਗਾਰਾਂ ਤੋਂ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਲਾਤੀਨੀ ਅਮਰੀਕੀ ਅਤੇ ਅਫ਼ਰੀਕੀ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਜਨਤਾ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਜਥੇਬੰਦਕ ਅਗਵਾਈ ਸਭ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣਾ ਮੁਲੰਕਣ ਅਤੇ ਦੋ ਪਾਸੀਂ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਖਲਕਤ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣਾ ਪੈਂਤਰਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਮੋਢੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖੀ ਅਨੁਆਈਆਂ ਲਈ ਸੇਧ ਅਤੇ ਮਾਰਗ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਭੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਇਸ ਮੁਲੰਕਣ ਵਿਚ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ੀਂਹ ਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਤੇ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬੈਠੇ-ਸੁੱਤੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਚ ਕਰਨ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰੇ ਵੀ ਨੰਗੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਸਾਰ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਵਿਚ ਹਮਲਾਵਰ ਬਣੇ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਪਾਪ ਦੀ ਜੰਞ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣ ਵਾਲਾ

ਅਤੇ ਜੋਗੀਂ ਦਾਨ ਮੰਗਣ ਵਾਲਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਿੱਕ ਠੋਕ ਕੇ ਨੀਚਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਤਿ-ਨੀਚ ਨਾਲ ਮੋਢਾ ਮੇਲਦਿਆਂ ਖਲੋਣ ਵਾਲੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਹ ਇਹੋ ਸੇਧ ਅਤੇ ਮਾਰਗ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਮਾਨਵ-ਹਿਤ ਦੀਆਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਹੋਈ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਅਨਗਿਣਤ ਹਠੀਆਂ, ਜਪੀਆਂ-ਤਪੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗਾਡੀ ਰਾਹ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਇਹੋ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਸੀ ਜੋ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਲਈ ਪਿਛੋਕੜ ਬਣੀ।

ਇਸ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਚਾਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਹਕੂਮਤਾਂ ਦੀ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ ਵਿਰੁੱਧ ਪੀੜਤ ਜਨਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਸੁੱਤੀ ਲੁਕਾਈ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀਆਂ ਬੇਮਿਸਾਲ ਅਹਿੰਸਕ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਵਲੋਂ ਪਹਿਣੀਆਂ ਗਈਆਂ ਮੀਰੀ ਤੇ ਪੀਰੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤਲਵਾਰਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਅਤੇ ਫੇਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਲੋਕ-ਹਿਤ ਵਿਚ ਲੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਟੱਕਰਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ। ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹੋਸ਼ ਸੰਭਾਲੀ, ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਅਪਣਾ ਲਏ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਇਸ ਰਾਜ ਦਾ ਸਰੂਪ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਵੀ। ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੋਂ ਬਾਹਰਲਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਜਕੜ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਦਾ ਮਗਰਮੱਛੀ ਮੂੰਹ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਟੱਡਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ।

1836 ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਿਅੰਕਰ ਭਵਿੱਖੀ ਟਕਰਾਉ ਦੇ ਬੀ ਆਪਣੀ ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਲਈ ਬੈਠੀ ਇਸ ਹਾਲਤ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਮੋਹਰੀਆਂ ਦੀ ਰਹਿਤਲ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਸਿੱਖੀ ਸਿਧਾਂਤ ਵੱਲ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਅਤੇ ਜ਼ਾਤੀ ਨੇਕੀ

ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਅੱਗੋਂ ਉਹਦੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਾਸ਼ਾਹੀ ਠਾਠ-ਬਾਠ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੱਚੇ ਵਿਚ ਢਾਲ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੋਰਾ ਵੀ ਲਾ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨਿਘਾਰ ਵੀ ਲਿਆ ਰਹੀ ਸੀ।

ਇਸ ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੋਰੇ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਸਰਹੱਦੋਂ ਪਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੀਤੀ-ਘਾੜੇ ਵਿਉਂਤਾਂ ਤੇ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਘੜ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨਿਘਾਰ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਪੰਜਾਬ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜਿਸ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਰਾਜ-ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਮੱਚੀ ਹਨੇਰਗਰਦੀ ਤੇ ਹੁੱਲੜਬਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਵਗ ਤੁਰੀ ਬੇਦੋਸਿਆਂ ਤੇ ਦੋਸਿਆਂ ਦੇ ਲਹੂ ਦੀ ਨਦੀ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੇਖੀ-ਸੁਣੀ। ਨਤੀਜਾ ਉਹੋ ਨਿਕਲਿਆ ਜੋ ਨਿਕਲਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ--ਪੰਜਾਬ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ।

ਬਾਕੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਪੱਕੇ ਪੈਰ ਜਮਾ ਚੁੱਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ, ਕਾਨੂੰਨਾਂ, ਅਦਾਲਤਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਾਜਪ੍ਰਬੰਧਕ ਢਾਂਚੇ ਰਾਹੀਂ ਦਬਦਬਾ ਬਿਠਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਜਬਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਚੇਚੀ ਕਰੂਰਤਾ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ-ਹਿਤੈਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਸ-ਨਿਕਾਲੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮੋਹਰੀ ਪਦਵੀਆਂ ਉਤੇ ਰਹੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇ ਚਾਕਰ ਬਣਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਕਾਲ-ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਿਚ ਸੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਤੇ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦੁਰਗਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਭੈ ਅਤੇ ਸਹਿਮ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਬੱਦਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਬਰ ਉੱਤੇ ਛਾਏ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਕਿਤੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਸੁਰਜੀ ਕਿਰਨ ਫੁਟ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸਾਰੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਹੋਏ ਜੋ ਤੀਖਣ-ਬੁੱਧ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਲੁਕੇ-ਛਿਪੇ ਹੋਏ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਅਨਗਿਣਤ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਢਹਿੰਦੀ ਕਲਾ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਛਾ ਗਈ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਨਗਿਣਤ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਖੁੱਸੇ ਰਾਜ ਦਾ ਹੇਰਵਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਿਰੁੱਧ ਨਫ਼ਰਤ ਬਣ ਕੇ ਉਬਾਲੇ ਖਾਣ ਲੱਗਿਆ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਦਖ਼ਲ ਦੇਣ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸੱਟ ਮਾਰਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਧਰਮ ਦੀ ਸੁਰਜੀਤੀ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜੇਗਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ

ਸਿਦਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਾਸਤੇ ਸੰਗਰਾਮ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਿਆਂ ਹਰ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਬਣੇਗਾ।

ਇਸ ਸਾਰੀ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਮੌਕੇ 12 ਅਪਰੈਲ 1857 ਨੂੰ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸਫ਼ੈਦ ਝੰਡਾ ਝੁਲਾ ਕੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੰਥ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਇਥੇ ਇਹ ਤੱਥ ਚੇਤੇ ਕਰਨਾ ਤੇ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ 1857 ਦਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ-ਸੰਗਰਾਮ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਵਾਪਰੀ ਇਸ ਅਹਿਮ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਮਗਰੋਂ, 10 ਮਈ 1857 ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਪਹਿਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼-ਵਿਰੋਧੀ ਜਥੇਬੰਦ ਜਨਤਕ ਲਹਿਰ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਆਸ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਕ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਮਹੁਮਾ ਕੇ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਤੇਜ-ਪਰਤਾਪ ਕਿਵੇਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਧਿਆ, ਇਹ ਗੱਲ ਅੰਬਾਲਾ ਸਰਕਲ ਦੇ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਮੈਕ ਐਂਡਰਿਊ ਦੀ ਇਸ ਟਿੱਪਣੀ ਤੋਂ ਜਾਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ: "ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲ ਗੁਰੂ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਹਜ਼ਰੋਂ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਜਾਣਨ ਲੱਗੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਹੰਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਫੇਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲਗਿਆ। ਹੁਣ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਉਹ ਸਤਿਗੁਰ ਸੱਚੇ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਹਨ।"

ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ਼ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬ' ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ: "ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸਿਰਫ਼ ਧਾਰਮਿਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪਰਦੇ ਹੇਠ ਗੰਭੀਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।"

ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਧਰਮ-ਆਧਾਰਿਤ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਇਸ ਦੂਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਵਿਉਂਤ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵੀ ਸਨ। ਅੰਬਾਲਾ ਸਰਕਲ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਜੇ. ਡਬਲਿਊ. ਮੈਕਨਬ ਨੇ 4 ਨਵੰਬਰ 1871 ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਦੋਵਾਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨੂੰ ਪੂਰਵਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ: "ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਉੱਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਰਣਖੇਤਰੀ ਯੋਧੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਮਾਰਗ ਦਾ ਸਿਪਾਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨਾਲ ਟਕਰਾਅ ਦੇ ਦੋ ਹੀ ਢੰਗ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ--ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਜਾਂ ਅਹਿੰਸਕ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜੇ ਗਏ ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਦੇ ਲੰਮੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ

ਸੰਗਰਾਮ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਨਾਲੋ-ਨਾਲ ਚਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਪਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਮਹਾਂਬਲੀ ਦੀਆਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਬਾਕਾਇਦਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਸੰਗਠਿਤ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਕੂਟਲ-ਨੀਤੀ ਅੱਗੇ ਖੇਰੂੰ-ਖੇਰੂੰ ਹੋਣਾ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਸੂਝਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਟਕਰਾਉ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚ ਸਕਦਾ। ਸੋ ਇਕੋ-ਇਕ ਅਮਲ-ਜੋਗ ਰਾਹ ਅਹਿੰਸਕ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਸੀ।

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਨਿਰਣੇ ਦੀ ਪਰਪੱਕਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਗਊ-ਬੱਧ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਉਤਾਵਲੇ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਅਨੁਆਈਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਵੀ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪਾੜਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਗਊ-ਬੱਧ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੇਹੱਦ ਚਤੁਰਾਈ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ। 'ਪਾੜੋ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ' ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ।

ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ਦਿਖਾਵੇ ਲਈ ਕਈ ਸ਼ਰਤਾਂ ਲਾ ਕੇ, ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਇਕ-ਇਕ ਕਰ ਕੇ ਢਿੱਲੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਗਊ-ਬੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਅਤੇ ਗਊ-ਮਾਸ ਵੇਚਣ-ਖਾਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਬੁੱਚੜਖਾਨਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਣਾ, ਗਊ-ਮਾਸ ਦੁਕਾਨਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ, ਸਿਰਫ਼ ਬੁੱਚੜਖਾਨਿਆਂ ਤੋਂ ਮਿਲਣਾ, ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਫੇਰੇ ਲਾ ਕੇ ਗਊ-ਮਾਸ ਵੇਚਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ, ਗਊ-ਮਾਸ ਬੁੱਚੜਖਾਨੇ ਤੋਂ ਕੱਪੜੇ ਵਿਚ ਲਪੇਟ ਕੇ ਘਰ ਲਿਆਉਣਾ, ਆਦਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਇਕ-ਇਕ ਕਰ ਕੇ ਆਪ ਹੀ ਧੱਜੀਆਂ ਉਡਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਜੇ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਜਾਂ ਸਿਖ ਇਹ ਸ਼ਰਤਾਂ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਹਾਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਆਖ਼ਰ ਨੌਬਤ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਆ ਗਈ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ ਬੁੱਚੜਖਾਨਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਿਸਦੀ ਇਕ ਕੰਧ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਦੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਕਾਂ ਤੇ ਇੱਲ੍ਹਾਂ ਗਊ-ਮਾਸ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਅਤੇ ਹੱਡੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਪਵਿੱਤਰ ਗੁਰਧਾਮ ਦੀਆਂ ਛੱਤਾਂ ਉੱਤੇ ਆ ਬੈਠਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਾਏਕੋਟ ਵਿਚ ਬੁੱਚੜਖਾਨਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੋਲ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਗਊ ਦੇ ਬੱਧ ਤੋਂ ਅਤੇ ਗਊ-ਬੱਧ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਪਵਿੱਤਰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਤੋਂ ਰੋਮ-ਰੋਮ ਅੱਕੇ ਹੋਏ ਕੁਝ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੇ ਬੁੱਚੜਾਂ ਉਤੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ

ਬਣਾਈਆਂ। ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਕਿਸੇ ਵਿਉਂਤ ਦੀ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਭਿਣਕ ਪਈ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੋਚੀ ਗਈ ਉਸ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਵਾਹ ਲਾਈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਰਾਏਕੋਟ ਦੇ ਬੁੱਚੜ-ਵਿਰੋਧੀ ਹੱਲੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦਾ ਸਾਕਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰਨ ਸਹਿਮਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਇਆ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਾਕੇ ਮਗਰੋਂ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹੁਣ ਤੱਕ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਰੀਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹੁਭਾਂਤੀ ਜਤਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਸਲ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਰਹਿ ਕੇ ਕੁਝ ਬੇਦੋਸੇ ਹੀ ਬਲੀ ਦੇ ਬੱਕਰੇ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਫੜੇ ਗਏ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਬੇਦੋਸੀ ਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਦਾ ਇਕਬਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਸਲ ਕਾਤਲਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਨ ਕਰ ਦੇਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੀਤੇ ਕੰਮ ਬਦਲੇ ਸਜ਼ਾ ਹੋਰ ਹੀ ਲੋਕ ਨਾ ਭੁਗਤਣ।

ਇਸ ਟਕਰਾਉ ਵਿਚ ਕਈ ਨਾਮਧਾਰੀ ਬੁੱਚੜਾਂ ਨਾਲ ਲੜਦਿਆਂ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰ ਗਏ ਅਤੇ ਕਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀਆਂ ਫਾਂਸੀਆਂ ਉੱਤੇ ਝੂਲ ਗਏ ਜਾਂ ਤੋਪਾਂ ਅਗੇ ਖੜੇ ਕਰ ਕੇ ਉਡਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਚਾਰ ਯੋਧੇ—ਰਾਏਕੋਟ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਸਤਾਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ--ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

ਇਥੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਭੂਮਿਕਾ ਅਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵਪਾਰ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਅਤੇ ਸਹਾਰੇ ਹਾਕਮ ਬਣੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਸੱਟ ਮਾਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦੀ ਖਰੀਦ ਦੀ ਤੇ ਤਿਆਰ ਮਾਲ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਦੀ ਮੰਡੀ ਖੋਹਣ ਲਈ ਸੁਦੇਸੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਚਲਾਈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਕਮਾਲ ਦੇ ਵਿਉਂਤਬੰਦ ਅਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਇਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜਨਾ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਦਿਅਕ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਝਗੜੇ ਲੈ ਕੇ ਨਾ ਜਾਣਾ, ਬਦੇਸੀ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਕੱਪੜੇ ਨਾ ਵਰਤਣਾ, ਰੇਲ-ਗੱਡੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਫ਼ਰ ਨਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਡਾਕਖਾਨਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਨਾ ਭੇਜਣਾ, ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਅਪਰਵਾਨ ਨੇਮਾਂ-ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ, ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਬ੍ਰਿਟੈਨੀਕਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਠੀਕ ਹੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ ਸੁਧਾਰਕ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਪਹਿਲਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਨਾਮਿਲਵਰਤਨ ਨੂੰ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਵਸਤਾਂ ਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਨੂੰ ਤਾਕਤਵਰ ਹਥਿਆਰ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ।

ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇਕ ਵਰਨਣਜੋਗ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹਦਾ ਸਰੂਪ ਸਿਰਫ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਬਾਈਕਾਟ ਦਾ ਬਦਲ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਖਰ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ, ਝਗੜੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਭਾਈਚਾਰਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਬੇੜਨ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ, ਕੱਪੜੇ ਘਰ ਦੇ ਬੁਣੇ ਹੋਏ ਪਹਿਨਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਸੁਨੇਹੇ ਤੇ ਚਿੱਠੀਆਂ ਭੇਜਣ ਲਈ ਸਮਾਨੰਤਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਨਿਬੇੜਨ ਲਈ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਉੱਤੇ ਅਮਲ ਲਈ ਥਾਈਂ ਸੂਬੇ ਥਾਪੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਸਮਾਨੰਤਰ ਹਕੂਮਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ।

ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਚੇਤਾ ਆ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਮਗਰੋਂ ਆ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਇਕ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਘੜੇ ਹੋਏ ਅਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕਾਰਗਰਤਾ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ। ਪਰ ਇਥੇ ਇਹ ਵੀ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੀਕ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਵੱਡਾ ਸੰਗਠਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨਾ ਛੋਹ ਸਕੇ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਸਕੂਲਾਂ, ਰੇਲਾਂ ਤੇ ਡਾਕਖਾਨਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਨੰਤਰ ਅਦਾਲਤਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਕ ਢਾਂਚਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਨੰਤਰ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾ ਲਈ ਸੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਇਉਂ ਹੀ ਸਮਝਦੇ-ਮਹਿਸੂਸਦੇ ਸਨ। ਦੇਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਨਾਮਿਲਵਰਤਨ ਅਤੇ ਦੇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੂਜੇ ਅੰਗਰੇਜ਼-ਵਿਰੋਧੀ ਦੇਸਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਦੇ ਜਤਨ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਇਹ ਗੱਲ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣਾ ਲੋੜਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤੋਂ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਰਾਜਿੰਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਜੋ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵੀ ਬਣੇ, ਨੇ ਤਾਂ 1935 ਦੇ 'ਸਤਿਜੁਗ' ਵਿਚ ਛਪੇ ਇਕ ਲੇਖ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਲਿਖਿਆ ਸੀ: "ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਵੀ ਧਰਮ ਦਾ ਇਕ ਪੱਖ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਨਾਮਧਾਰੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਬਾਈਕਾਟ ਤੇ ਨਾਮਿਲਵਰਤਨ ਦੀ ਲਹਿਰ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ,

ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਜੋਂ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।" ਪਰ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਆਪ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੀ ਸੋਚਦੇ-ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਜੇ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਤੇ ਕਲਮਬੰਦ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ, ਉਹਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਦਿਲਚਸਪ ਹੋਵੇਗਾ।

ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼-ਵਿਰੋਧੀ ਅਹਿੰਸਾ ਵਿਚ ਵੀ ਫ਼ਰਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ 'ਲਗਭਗ' ਰੱਦ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਥੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਇਕ-ਵਾਢਿਓਂ ਅਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਕੂਕਿਆਂ ਦੀ ਬੁੱਚੜ-ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਫਲਸਰੂਪ ਅੰਗਰੇਜ਼-ਵਿਰੋਧੀ ਘਿਰਣਾ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਉਤਾਵਲੀ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ 'ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਉਡੀਕਣ' ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਿਪਾਲ, ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰੂਸ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਜਤਨ ਕਰਨਾ ਉਚੇਚੇ ਧਿਆਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਵਾਲੇ ਅਹਿੰਸਾਵਾਦ ਦੇ ਸੀਮਤ ਚੌਖਟੇ ਵਿਚ ਪਾਉਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ।

ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਆਈਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਦੁੱਖ ਸਹਿਣੇ ਪਏ ਜਿੰਨੇ ਮਗਰੋਂ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਅਹਿੰਸਾਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਉਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹੱਥੋਂ ਝੱਲੇ। ਇਹ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 1863 ਤੋਂ 1867 ਤੱਕ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਰਹਿਣਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਦੇਸ-ਨਿਕਾਲਾ ਭੋਗਣਾ ਪਿਆ। ਹਾਲਤ ਦਾ ਵਿਅੰਗ ਦੇਖੋ ਕਿ ਇਹ ਦੇਸ-ਨਿਕਾਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਰਾਏਕੋਟ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂ ਪਤਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰਨ ਸਹਿਮਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਠੋਸ ਸਬੂਤ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਉਪਰੋਕਤ ਬੁੱਚੜ-ਵਿਰੋਧੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਹਾਨੇ ਵਜੋਂ ਵਰਤਣਾ ਪਿਆ ਪਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਵੱਡਾ ਖ਼ਤਰਾ ਸਮਝਣ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਨਿਰਾਧਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਇਕ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਤੁਰ ਕੇ ਛੋਟੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਪਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ ਤੱਕ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ ਕੁਟਲ ਤੇ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੰਭਵ ਸਮਰੱਥਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਸੀ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਸਮਝ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਹੋਰ ਸਮਾਂ

ਤਿਡੀਕ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਕੂਕੇ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਬਲਕੇ ਪੂਰੀ ਸਮਰੱਥਾ ਜੁਟਾ ਕੇ ਉਹ 'ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ' ਦਾ ਐਲਾਨ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਫੇਰ ਤਾਂ ਹਾਲਤ ਸੰਭਾਲਣੀ ਔਖੀ ਹੋ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਬਦੇਸਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕਾਂ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਜਦੋਂ 18 ਜਨਵਰੀ 1872 ਨੂੰ ਤੜਕੇ ਸਵੇਰੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੋਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੇਲ-ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਅਲਾਹਬਾਦ ਅਤੇ ਫੇਰ 16 ਮਾਰਚ 1872 ਨੂੰ ਰੰਗੂਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਛੋੜ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕਦੀ ਪੰਜਾਬ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦੇਣਾ।

ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਮਰੱਥ ਅਗਵਾਈ ਤੋਂ ਵਿਰਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਹੀ ਬਣਾਏ ਸਭੇ ਕਰੜੇ-ਕਾਨੂੰਨ ਛਿੱਕੇ ਉਤੇ ਟੰਗ ਕੇ ਕਦੀ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ ਉਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਥਹੁ-ਪਤਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੱਕ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਜਾਂ ਮੇਲ-ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਤਾਂ ਸਵਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਠਦਾ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਦਕੀ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੇ ਜਤਨ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਕਦੀ-ਨਾ-ਕਦੀ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ-ਨਾ-ਕਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੋਅ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ।

ਲੋਕ-ਹਿਤ, ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਦੀ ਅਟੁੱਟ ਲੜੀ ਵਰਗੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਅਦੁਤੀ ਜੀਵਨ-ਸੰਘਰਸ਼ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਬਕ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਰਾਜੇ ਸ਼ੀਂਹ ਅਤੇ ਮੁਕੱਦਮ ਕੁੱਤੇ ਬਣਨ, 'ਅਤਿ-ਨੀਚਾਂ' ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦਿਆਂ ਲੋਕ ਹਿਤ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉਤੇ ਡਟਣਾ ਹੀ ਸੱਚਾ ਧਰਮ ਹੈ।

ਇਸਤਰੀ-ਜਾਤੀ ਦੇ ਮੁਕਤੀਦਾਤਾ
ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਰਾਹ-ਦਿਖਾਵੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਦੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਖੇਤਰ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪੱਖ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਨੇਕ ਮਸਲੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਰਹਿਨੁਮਾ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ-ਭੂਮੀ ਬਣਾਵੇ, ਉਹਦਾ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦਖ਼ਲ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਵੇਖਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਕ ਦੂਜੀ ਵਿੱਚ ਉਣੀਆਂ-ਬੁਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਅਕਸਰ ਹੀ ਇਕ ਦੂਜੀ ਵਿੱਚ ਉਲਝੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਮਾਜਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੂੰ ਵੀ ਹੱਥ ਪਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਦੂਜੀਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੱਥ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੰਨਸੁਵੰਨੀਆਂ ਵੰਗਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਖਾਂ ਪਾ ਕੇ ਸਿੱਧਾ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਦੋਲਨਕਾਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਨਿਘਾਰ ਅਤੇ ਬਦੇਸੀ ਧੌਂਸ ਦੇ ਉਭਾਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਢਹਿੰਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣ ਲਈ ਹੰਭਲਾ ਮਾਰਿਆ। ਉਹ ਇਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਗਰਾਮੀਏ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਜੜ੍ਹੋਂ ਪੁੱਟਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸੰਗਠਨਾਤਮਕ ਕੰਮ ਵਿਢਿਆ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕੋਈ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਪਹਿਲੇ ਪਰਮੁੱਖ ਸੁਤੰਤਰਤਾ-ਸੰਗਰਾਮੀਏ ਅਤੇ ਜਥੇਬੰਦਕ ਸਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਮਿਥੇ ਹੋਏ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਵੱਲ ਵਿਉਂਤਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਰਹੇ।

ਇਹਨਾ ਉੱਚੇ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਧਿਆਨ ਮੰਗਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਵੱਲ ਵੀ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਭ੍ਰੂਨ-ਕੁਸੱਤ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼, ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਾਈ, ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਗਰਤੀ, ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ, ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਉਥੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਇਕ ਮੁੱਖ ਮੁੱਦਾ ਸੀ। ਸਤਿਗੁਰੂ

ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਉਹਦਾ ਢੁੱਕਵਾਂ ਸਥਾਨ ਦੁਆਉਣ ਲਈ ਨਿੱਗਰ ਕੰਮ ਕੀਤਾ।

ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਬੰਦਖਲਾਸੀ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਮੰਦਹਾਲੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਉੱਤੇ ਸੰਖੇਪ ਝਾਤ ਪਾ ਲੈਣੀ ਵਾਜਬ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਜੋ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਵਲੋਂ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਕਦਮਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਚੰਗੇਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝੀ ਜਾ ਸਕੇ।

ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਨੇ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਫੜਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਪੁਰਸ਼-ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਅਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਹੋਰ ਜਾਨਵਰਾਂ ਵਾਂਗ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਉਚੇਰੇ ਬੌਧਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ, ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਇਕ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਮਾ ਦੌਰ ਇਸਤਰੀ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੀ। ਵਿਆਹ-ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਮਾਤਾ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਪਛਾਣਨਜੋਗ ਮੁਖੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਜਿਉਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋਇਆ, ਪਿਤਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਬਣਨ ਲੱਗ ਪਈ। ਮੁਤਾਬਿਕ ਹੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਤੇ ਘਰ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲੱਗ ਗਈ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਭੋਜਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ, ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਹੋਰ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਵਿਰੋਧੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿਛਾੜਨਾ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛਾੜਨ ਲਈ ਆਪ ਹਮਲੇ ਕਰਨਾ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਾਰਜ-ਵੰਡ ਨਾਲ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਸ਼ਕਤੀ ਲਗਾਤਾਰ ਘਟਦੀ ਗਈ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਗਲਬਾ ਵਧਦਾ ਗਿਆ। ਜਿਥੇ ਇਹ ਹਾਲਤ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਨਿਘਾਰਦੀ ਰਹੀ, ਉਥੇ ਹਰ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਨਿਘਾਰ ਵਿਚੋਂ ਉਭਾਰਨ ਲਈ ਹੰਭਲਾ ਮਾਰਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਰਖਦਾ ਹੈ।

ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਦੂਜੀ ਦੇਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਕਹਿਣੀ ਅਤੇ ਕਰਨੀ ਦਾ ਪਾੜਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸੁਣੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਇਸਤਰੀ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਜੀਵਨ ਦੀ ਗੱਡੀ ਦੇ ਦੋ ਪਹੀਏ ਹਨ ਅਤੇ ਗੱਡੀ ਨੂੰ ਸਵਾਰਥੀ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਪਹੀਆਂ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਵੀ ਇਕ ਪਹੀਏ, ਭਾਵ ਪੁਰਸ਼ ਨੇ ਦੂਜੇ ਪਹੀਏ, ਭਾਵ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਛੋਟਾ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ, ਜੀਵਨ ਗੱਡੀ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੇ ਵੀ ਹਚਕੋਲੇ ਖਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹਰ ਜੁੱਗ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਕਹਿਣੀ ਅਤੇ ਕਰਨੀ ਦਾ ਇਹ ਪਾੜਾ ਮੇਟਣ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਣਾ ਪੈਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਸਥਾਨ ਪਰਾਪਤ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਚਿੰਤਕ-ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਰਾਹ-ਦਿਖਾਵੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਕ ਪੜਾਅ ਉੱਤੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਜਦੋਂ

ਭਾਰਤੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਢੋਰਾਂ ਅਤੇ ਗੰਵਾਰਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਰਖਿਆ ਜਾਣ ਲਗਿਆ, ਹਾਲਤ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲ ਗਈ। ਕੁੜੀ ਦੇ ਜੰਮਣ ਨੂੰ ਮਨਹੂਸ ਤੇ ਉਹਦੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸਣ ਨੂੰ ਬੋਝ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣ ਲਗਿਆ। ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਜਹਾਲਤ ਅਤੇ ਦਾਜ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦੇ ਵੱਡੇ ਖਰਚ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਇਹ ਇਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਲਈ ਆਵਾਜ਼ ਉੱਚੀ ਕੀਤੀ। ਇਸਤਰੀ-ਕਲਿਆਣ ਸੰਬੰਧੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਲੋਂ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਕਦਮ ਇਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਘੋਖਣੇ ਠੀਕ ਰਹਿਣਗੇ।

ਇਸਤਰੀ-ਵਿਦਿਆ

ਪੁਰਸ਼-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਪਛੜਿਆ ਰੱਖਣ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਉਹਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਚਾਨਣ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਵਿਦਿਆ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅੱਜ ਵਾਂਗ ਵਿਆਪਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਜੋ ਸੀਮਤ ਸਾਧਨ ਮੌਜੂਦ ਸਨ, ਇਸਤਰੀ ਲਈ ਉਹ ਵੀ ਵਰਜਿਤ ਸਨ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਅੱਖਰ-ਗਿਆਨ ਉੱਤੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ, "ਲੜਕੇ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਖਰ ਪੜ੍ਹਾਉਣੇ ਹੋਛ ਆਉਂਦੀ ਦੇ ਨਾਲ", "ਬਾਣੀ ਸਭ ਨੇ ਕੰਠ ਕਰਨੀ ਜਨਾਨੇ ਮਰਦਾਨੇ ਨੇ ਬੁਢੇ ਬਾਲੇ ਨੇ" ਅਤੇ "ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਇਹ ਹੁਕਮ ਸੁਣਾ ਦੇਣਾ। ਬਾਣੀ ਕੰਠ ਕਰਨ ਸਰਬ ਬੁੱਢੇ ਬਾਲੇ ਮਾਈ ਬੀਬੀ। ਪਿਛਲੀ ਰਾਤ ਇਸ਼ਨਾਨ ਤੇ ਲੜਕੇ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਖਰ ਪੜ੍ਹਾ ਦੇਣੇ।"

ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸੌਖਿਆਂ ਦਾਸ-ਬਿਰਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਚਾਨਣ ਪੁੱਜੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਸੋਝੀ ਵਧੇਗੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਸਚੇਤ ਹੋਵੇਗੀ।

ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ

ਅਨਪੜ੍ਹ ਇਸਤਰੀਆਂ ਆਪਣੀ ਸੀਮਤ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਅਤੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਸੌਖੀਆਂ ਫਸਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮੜ੍ਹੀ-ਮਸਾਣੀ, ਗੋਰ-ਕਬਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਦੋ ਇੱਟਾਂ ਟੇਢੀਆਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪਾਂਡੋ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਪੋਚਾ ਫੇਰ ਕੇ ਉਹ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਨਪੜ੍ਹ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਇਸ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦਾ ਭਾਂਤ-ਭਾਂਤ ਦੇ ਲੋਕ, 'ਚੇਲੇ', 'ਸਿਆਣੇ', ਆਦਿ ਖ਼ੂਬ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਮਾਨਸਿਕ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਬਾਣੀ ਦੇ ਲੜ ਲਾਉਣ ਦੇ ਅਤੇ ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ।

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਡੇਢ ਸਦੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਉਣ ਦੀ ਰੀਤ ਆਰੰਭ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਪਰ ਬੀਬੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ

ਛਕਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬੀਬੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਉਣ ਦੀ ਲਹਿਰ ਚਲਾਈ।

ਮੜ੍ਹੀਆਂ-ਮਸਾਣੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਨਿਰਾਰਥਕਤਾ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਦਿੰਦੇ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਕੁਝ ਵਿਗਾੜ ਲਵੇ ਅਤੇ ਫੇਰ ਸਿਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਮੇਰਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਵਿਗਾੜ ਸਕਦੀਆਂ, ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਵਿਗਾੜ ਲੈਣਗੀਆਂ?

ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਨਸ਼ਾ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ

ਸਮਾਜਕ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਐਸ਼ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਸਮਝਦਿਆਂ ਪੁਰਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਬਣਾਈ ਰਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਸੇਵਨ ਤੋਂ ਤਾਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹੋਇਆ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਇਸ ਆਦਤ ਦੇ ਜੋ ਬੁਰੇ ਅਸਰ ਉਸ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦੇ ਰਹੇ, ਉਹ ਕੋਈ ਛੋਟੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਨਸ਼ਈ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ, ਜੋ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ, ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਨਸ਼ਈ ਪੁਰਸ਼ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਅਨਾਦਰ, ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹਦੀ ਕੁੱਟ-ਮਾਰ ਉੱਤੇ ਉੱਤਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾ ਕੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਨਿਰਦੈਤਾ ਦੇ ਇਸ ਸਾਧਨ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਿਵਾਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਮ-ਲੇਵਿਆਂ ਨੂੰ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਏਨੀਆਂ ਨਿਰਮਲ ਅਤੇ ਸੁੱਚੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨ ਵਿਚ ਵਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਿਸੇ ਵਸਤ ਦਾ ਸੇਵਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਜਿਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਰਹਿਤਲ

ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਹੀਣੀ ਅਤੇ ਊਣੀ ਹੈਸੀਅਤ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਰਾਫ਼ਤ ਦਾ ਭਰਮ ਪਾਲਣ ਲਈ ਭੜਕੀਲੇ ਲਿਬਾਸ ਅਤੇ ਟੂਮਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਉਂ ਉਹ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਦਾਸਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਰਹਿਤਲ ਦੀਆਂ ਵੀ ਦਾਸ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਹਾਲਤ ਅਜਿਹੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਸਮਾਜਕ ਤੱਕੜੀ ਦੇ ਪੱਲੜੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਧ ਭਾਰੀ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਨਾਲ ਕੱਪੜਿਆਂ-ਗਹਿਣਿਆਂ ਦਾ ਭਾਰ ਜੋੜਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਇਸ ਸੌੜੀ ਸੋਚ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਉਹਦੀ ਬਾਹਰੀ ਦਿੱਖ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਇਸਤਰੀ ਲਈ ਵੀ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ

ਵਸਤਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਮਨ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦੁੱਧ-ਚਿੱਟਾ ਨਿਰਮਲ ਲਿਬਾਸ। ਟੂਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਵਾ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਗਹਿਣਿਆਂ ਵਜੋਂ ਪਰਪੱਕ ਕੀਤਾ। ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਇਸ ਬਾਹਰੀ ਦਿੱਖ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਅੰਦਰਲੀ ਸਮਾਨਤਾ ਵਿਚ ਪਲਟਣ ਲਈ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਵਿਚਰਨਾ ਸੰਭਵ ਬਣਾਇਆ। ਘੁੰਡ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨਾਹ ਕੀਤੇ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਇਕੱਠਾਂ ਤੇ ਦੀਵਾਨਾਂ, ਆਦਿ ਵਿਚ ਬੀਬੀਆਂ ਦਾ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਕੱਤਰ ਹੋਣਾ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਇਆ।

ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰੇ ਜਾਣਾ

ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ, ਜੰਮਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਆਮ ਸੀ। ਇਹ ਚੰਦਰੀ ਰੀਤ ਏਨੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਤਰਸ, ਦਇਆ, ਮਮਤਾ, ਆਦਿ ਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਖ਼ਾਤਮਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਵ-ਜਨਮੀ ਕੁੜੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ, ਗਲੀ-ਮਹੱਲੇ ਦੀ ਜਾਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਕੋਈ ਇਸਤਰੀ ਅੱਕ ਦੇ ਦੁੱਧ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਭਿੱਜੀ ਹੋਈ ਰੂੰ ਦੀ ਬੱਤੀ ਲਾਉਂਦੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਬੱਚੀ ਉਸ ਜ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਸਮਝ ਕੇ ਚੂਸ ਲੈਂਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸਤਰੀ ਆਖਦੀ: "ਗੁੜ ਖਾਈਂ, ਪੂਣੀ ਕੱਤੀਂ। ਆਪ ਨਾ ਆਈਂ, ਵੀਰ ਨੂੰ ਘੱਤੀਂ।"

ਇਸ ਭੈੜੇ ਰਿਵਾਜ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਨ ਸਨ।

ਇਕ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦੀ ਡਿਉਢੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹਰ ਕੋਈ ਆਉਂਦਾ-ਜਾਂਦਾ ਇਥੋਂ ਹੀ ਲੰਘਦਾ ਸੀ। ਜੰਗਬਾਜ਼ਾਂ, ਲੁਟੇਰਿਆਂ, ਧਾੜਵੀਆਂ ਦੇ ਬੋਲਬਾਲੇ ਦੇ ਉਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਜਵਾਨ ਧੀਆਂ-ਭੈਣਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਇਕ ਸਮੱਸਿਆ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੰਮਦੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣਾ ਹੀ ਚੰਗੇਰਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਦੂਜੀ ਗੱਲ, ਇਸ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਹਉਂ ਦਾ ਵੀ ਹੱਥ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਕਿਸੇ ਦਾ ਸਾਲਾ ਜਾਂ ਸਹੁਰਾ ਬਣਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੇਠੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਅਜਿਹੀ ਭਵਿੱਖੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਅਮਾਨਵੀ ਰਿਵਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਇਕ ਹੋਰ ਬਾਤ ਸਭ ਨੂੰ ਮਨਾ ਹੋਣੀ ਜੋ ਨਾ ਕੋਈ ਕੁੜੀ ਮਾਰੇ..."

ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ: ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਬੰਧਨ-ਮੁਕਤੀ

ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਆਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਫੇਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਬਰਾਤ ਦਾ ਆਉਣਾ, ਆਤਿਸ਼ਬਾਜ਼ੀ, ਦਾਜ-

ਦਹੇਜ, ਟਹਿਲ-ਸੇਵਾ, ਸਿਰ-ਵਾਰਨੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਖਰਚੀਲੇ ਰਿਵਾਜ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਆਮ ਆਦਮੀ ਲਈ ਲੜਕੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਲੜਕੀ ਦੀ ਨੀਵੀਂ ਹੈਸੀਅਤ ਲਈ ਅਤੇ ਨਵ-ਜਨਮੀ ਬਾਲੜੀ ਨੂੰ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਲਈ ਵਿਆਹ ਦੇ ਇਹ ਖਰਚੀਲੇ ਅਡੰਬਰ ਵੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਭੈੜੇ ਰਿਵਾਜ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋੜ ਕੇ ਗੁਰਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਲਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ, ਸਰਲ-ਸਾਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰੀਤ ਤੋਰੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਰਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਖਰਚ ਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੀਮਾ ਤੇਰਾਂ ਰੁਪਏ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਜਦੋਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਪੁਰਕੋਟ ਪਿੰਡ ਦੇ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁੱਤਰੀ ਦੇ ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਪਿੰਡ ਖੋਟੇ ਦੇ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ੁਭ ਕਾਰਜ ਉਹਦੀ ਧੀ ਅਤੇ ਪੋਤੀ ਦੇ ਵਿਆਹਾਂ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਹਦੀ ਦਲੀਲ ਸੀ ਕਿ ਪੁਰਕੋਟ ਵਿਚ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਾਂ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਨਵੀਂ ਵਿਆਹ-ਵਿਧੀ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਅਤੇ ਲਾਗੀਆਂ ਵਲੋਂ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੋ ਵਧ ਕੇ ਲੜਾਈ-ਝਗੜੇ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਧਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਖੋਟੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨਾ ਸੌਖਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਸੋ ਜੇਠ ਸੁਦੀ ਦਸ, ਬਿਕਰਮੀ ਸੰਮਤ 1920 (3 ਜੂਨ 1863) ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਖੋਟੇ ਵਿਖੇ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧੀ ਅਤੇ ਪੋਤੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਚਾਰ ਹੋਰ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਲੋਕ ਇਸ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਰਚ-ਖੇਚਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ। ਪਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਝਗੜਾ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਜਾਂਦੀ ਦੇਖ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਝੂਠੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਜਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਭੈਣੀ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ ਕਰਵਾਉਂਦਿਆਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਰੇ ਰਿਵਾਜ ਹੀ ਨਾ ਤਿਆਗ ਸੁੱਟੇ ਸਗੋਂ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵੀ ਤੋੜ ਦਿੱਤੇ। ਇਹਨਾਂ ਛੇਆਂ ਵਿਆਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਵਿਆਹ ਇਕ ਤਰਖਾਣ ਲੜਕੀ ਅਤੇ ਜੱਟ ਲੜਕੇ ਦਾ ਵੀ ਸੀ।

ਲੜਕੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਰ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ

ਪੁਰਾਣੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਆਹਾਂ ਵਿਚ ਦਾਜ-ਦਹੇਜ ਅਤੇ ਹੋਰ ਖਰਚਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਈ ਹੋਰ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਘਰ ਕਰ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਸਭ ਦੀਆਂ ਸਭ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨੀਵਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ।

(ੳ) ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦਾ ਵਿਆਹ: ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਰਚਾਏ ਜਾਣਾ ਇਕ ਆਮ ਗੱਲ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਲਾੜਾ-ਲਾੜੀ ਗੋਦੀ ਚੁਕ ਕੇ ਲਿਆਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੀ ਬਾਲੜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਉਸ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡੇ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਗੁੱਡੀਆਂ-ਪਟੋਲਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਾਲੀ ਬਾਲੜੀ ਨੂੰ ਕਬੀਲਦਾਰੀ ਦੀ ਦਲਦਲ ਵਿਚ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਰੀਤ ਦੇ ਖ਼ਾਤਮੇ ਲਈ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ, "ਸਾਰੇ ਬਹੀਰ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਸੁਣਾ ਦੇਣਾ ਜੋ ਪੰਦਰਾਂ ਸੋਲਾਂ ਬਰਸ ਤੇ ਘੱਟ ਕੋਈ ਕੁੜੀ ਨਾ ਬਿਆਹੇ ...ਚੌਕ ਰੱਖਣਾ ਗੁਰੂ ਦਾ ਹਰਦਮ।"

(ਅ) ਧੀ ਦੇ ਪੈਸੇ ਵੱਟਣੇ: ਕਈ ਬੁੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਜਾਂ ਲਾਲਚੀ ਜਾਂ ਵੈਲੀ-ਐਬੀ ਮਾਪੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮੁੰਡਾ ਕਿਸੇ ਸਰੀਰਕ ਕਜ ਵਾਲਾ, ਬਦਸੂਰਤ, ਉਮਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ, ਬਾਲ-ਬੱਚੇਦਾਰ ਰੰਡਾ, ਬੇਔਲਾਦ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਪਤੀ ਜਾਂ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਧੀ ਦੀ ਕੋਈ ਪੁੱਛ-ਪਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਉਹਨੂੰ ਬੇਜ਼ਬਾਨ ਗਊ ਮੰਨ ਕੇ ਉਹਦਾ ਰੱਸਾ ਜਿਸ ਦੇ ਹੱਥ ਮਰਜ਼ੀ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਬਿਚਾਰੀ ਨੂੰ ਰੋਣ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਵੀ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਏਨੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ ਕਿ ਗੁਆਂਢੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਲਾਗਲੇ ਇਕ ਘਰ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਦਿੱਤੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੀ ਛੱਤ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹੇ ਤਾਂ ਉਹ ਆਦਮੀ ਵੀ ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਛੱਤ ਉੱਤੇ ਖਲੋਤਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਕੁੜੀ ਵੇਚਣ ਲਈ ਲਾਅਨਤ ਪਾਈ ਅਤੇ ਉਸ ਵੱਲ ਚੱਕਰ ਚਲਾ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਮਸਾਂ ਹੀ ਬਚ ਸਕਿਆ।

(ੲ) ਵੱਟੇ ਦਾ ਵਿਆਹ: ਇਕ ਹੋਰ ਭੈੜਾ ਰਿਵਾਜ ਵੱਟੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਖੁੰਝੇ ਹੋਏ ਦੋ ਆਦਮੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਭੈਣ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਲੋਂ ਪੂਰੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਦੋ ਆਦਮੀ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਾਲੇ ਵੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਭਣੋਈਏ ਵੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਿਆਹ ਦੋ ਖੁੰਝੇ ਹੋਏ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਦੋਵੇਂ ਲੜਕੀਆਂ ਖਾਹਮਖਾਹ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਉਪਰੋਕਤ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ, "ਇਕ ਹੋਰ ਬਾਤ ਸਭ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਦੇਣੀ ਜੋ ਨਾ ਕੋਈ ਕੁੜੀ ਮਾਰੇ, ਨਾ ਵੇਚੇ, ਨਾ ਬੱਟਾ ਕਰੇ। ਜੋ ਇਹ ਬਾਤ ਨਾ ਮੰਨੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ

ਸੰਗਤ ਮੇਂ ਨਾ ਵੜਨ ਦੇਣਾ।" ਅਤੇ "ਜੋ ਕੋਈ ਬੱਟਾ ਕਰੂਗਾ, ਬਿਆਜ ਲਊਗਾ, ਕੰਨਿਆ ਦਾ ਪੈਸਾ ਲਊਗਾ, ਕੰਨਿਆ ਮਾਰੂਗਾ, ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਵਰਤਣਾ।"

(ਸ) ਵਿਧਵਾ-ਵਿਆਹ ਦੀ ਮਨਾਹੀ: ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਧਵਾ-ਵਿਆਹ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਬਾਲ-ਵਿਆਹ ਦੇ ਭੈੜੇ ਰਿਵਾਜ ਕਾਰਨ ਜੇ ਕੋਈ ਬੱਚੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਉਮਰੇ ਹੀ ਵਿਧਵਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ, ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਹਾੜ ਜਿੱਡੀ ਬਾਕੀ ਉਮਰ ਅਤਿਅੰਤ ਮੰਦਹਾਲੀ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਬਾਲ-ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਹੀ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਸਗੋਂ 'ਚੰਦਰੀਆਂ' ਵੀ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜੋ "ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਖਾ ਗਈਆਂ"।

ਪੁਰਸ਼-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਤਨੀ ਦੇ ਮਰ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਪਤੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਕੋਈ ਬੰਦਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ "ਪਤਨੀ ਖਾਣ ਵਾਲਾ" ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵਿਧਵਾ-ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤੇ ਵਾਜਬ ਦੱਸ ਕੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰਕ ਕਦਮ ਚੁੱਕਿਆ।

ਇਉਂ ਅਸੀਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਨੀਵੇਂ ਸਥਾਨ ਲਈ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਜੋ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਖ਼ਾਤਮੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾ ਛੇੜਿਆ ਹੋਵੇ। ਜਿਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹਿਨੁਮਾ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼-ਵਿਰੋਧੀ ਜਥੇਬੰਦਕ ਵਜੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸੁਨਹਿਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਸਤਰੀ-ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਤਨ ਵੀ ਵੱਡੀ ਮਹੱਤਤਾ ਰਖਦੇ ਹਨ।

ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਆਈ. ਸੀ. ਐਸ. ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਦੇਸ ਦੇ ਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਜਾਤੀ ਦੇ ਭਲੇ ਵਾਸਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕੀਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਭਲੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਵੀ ਰਹਿਣ ਦੇਈਏ, ਕੇਵਲ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਘਾਲਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਵਾ ਦੇਵੇਗੀ।

ਸ਼ਬਦ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਕਲਾ ਦੇ ਸਰਪਰਸਤ

ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਸਵਾ ਤਰਵੰਜਾ ਸਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ, ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਲੰਮਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਸਮਾਜਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਛਿਣ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ, ਪੰਥ ਜਾਂ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਸਮਰੱਥ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੋਵੇ, ਏਨਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਵੱਡੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਮਾਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦੇ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਅਧੀਨ ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੰਥ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਹੈ।

1959 ਦੇ ਦਸ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਦੀ ਦਸਤਾਰ ਸਜੀ ਸੀ, ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੰਥ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠਲੀ ਪਗਡੰਡੀ ਅਜੇ ਕੰਕਰਾਂ, ਕੰਡਿਆਂ ਅਤੇ ਟੋਇਆਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਦੇਸ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਇਆਂ ਅਜੇ ਕੁੱਲ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਲਾਈ ਗਈ ਲਲਕਾਰ ਅਤੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਵੰਗਾਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਲਈ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰਨ ਦੀ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹਰ ਹੁਕਮ ਉੱਤੇ ਫੁੱਲ ਚਾੜ੍ਹਨ ਦੀ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਦੇਸ-ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਤੋਂ ਵਿਰਵਾ ਕਰਨ ਦੇ ਜਤਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੌਖਾ ਸਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਜਗਾਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਜੋਤ ਨੂੰ ਬੁਝਾਉਣ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੂੰ ਇਕੋ ਢੰਗ ਸੁੱਝਿਆ, ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਤਿੱਖੀ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣੀ ਤੇ ਬਹੁਭਾਂਤੀ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲਾਉਣਾ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁਲਸੀ ਸੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜਨਾ। ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਫੇਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਿਰ ਬੰਨ੍ਹੇਗਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਜਗਾਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਜੋਤ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਅਡੋਲ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਬੇਮਿਸਾਲ ਸਿਦਕ ਦੇ ਤੇਲ ਦੀ ਬੂੰਦ-ਬੂੰਦ ਪਾ ਕੇ ਜਗਦੀ ਰੱਖਿਆ।

ਉੱਨੀ ਸੌ ਸੰਤਾਲੀ ਵਿਚ ਦੇਸ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਉਪਰੋਕਤ ਗਲ-ਘੋਟੂ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਵੀ ਸੱਜਰੀ ਪੌਣ ਰੁਮਕਣ

ਲੱਗੀ। ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ, ਸਗੋਂ ਇਕੋ-ਇਕ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੰਥ ਦਾ ਬਿਖਰਾਉ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮਾਰਗ ਦੇ ਕੰਕਰ ਤੇ ਕੰਡੇ ਚੁਗ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵਾਹਰਾ ਬਣਾਉਣਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਪਲ ਵੀ ਗੁਆਏ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਇਸੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਉਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇ ਨਾਮਧਾਰੀ-ਦਮਨ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਏਨੇ ਸਤਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ ਕੁਝ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ।

ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੇਸ ਲਈ ਜੋ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਖੜੀਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਕਾਰਜ ਏਨਾ ਸੌਖਾ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ। ਵੱਡੀ ਮੁਸੀਬਤ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਣੀ ਜਦੋਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੰਥ ਆਪਣੇ ਪੁਨਰ-ਗਠਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਾ ਦੇ ਰਾਹ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹਰਾਹ ਬਣਿਆ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਹ ਸਨ ਉਹ ਹਾਲਾਤ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਿਆਈ ਸੰਭਾਲੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਿਤਾ-ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੌਂਪੀ ਮਸ਼ਾਲ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਲਟ-ਲਟ ਬਾਲਿਆ, ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੰਥ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠਲੀ ਪਗਡੰਡੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹਰਾਹ ਵਿਚ ਬਦਲਿਆ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਸੰਸਾਰਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਸਫਲਤਾਵਾਂ ਦੇ ਭਾਗੀ ਬਣਾਇਆ, ਇਹ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਵਰਤਿਆ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਵਿਰੋਧੀ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਬਿਰਛ ਦੀ ਜੜ ਨੂੰ ਸਾਂਭ ਰੱਖਣਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਸ ਜੜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕਰ ਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਬਿਰਛ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੰਥ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪਹਿਲੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਕ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋਇਆ, ਸਗੋਂ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਅਨੇਕ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਨਾਮਣਾ ਖੱਟਿਆ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੀਂ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਧਾਰਮਿਕ ਬੇਮੁਖਤਾ ਅਤੇ ਪਤਿਤਪੁਣੇ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰਹਿਤ-ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਪਰਪੱਕ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ ਕੋਈ ਸਾਧਾਰਨ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੰਥ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਪਸਾਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪੱਖ ਤਾਂ ਹੈ, ਇਕੋ-ਇਕ ਪੱਖ ਨਹੀਂ। ਕਈ ਪੱਖ ਹੋਰ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਵੱਡੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਤਮ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਕੂਲੀ, ਕਾਲਜੀ ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਖੇਡਾਂ ਉਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਬੜਾ ਮੁੱਲਵਾਨ ਹੈ। ਹਾਕੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਰਵੋਤਮ ਪੱਧਰ ਦੇ ਖਿਡਾਰੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੰਥ ਦਾ ਝੰਡਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਵਿਚ ਉੱਚਾ ਝੁਲਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਗਊਆਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਕ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਗਊਆਂ ਦੇ ਬੁੱਚੜਖ਼ਾਨਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਆਗਿਆ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਵੱਡੇ ਟਕਰਾਵਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੀ। ਗਊ-ਰੱਖਿਆ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਦਿਆਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਕ ਆਧੁਨਿਕ ਗਊਪਾਲਕ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਗਏ।

ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪੁੰਨ-ਕਾਰਜ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬਿਰਧਾਂ ਵੱਲ ਸਨੇਹੀ ਰਵੱਈਆ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਿਰਧ-ਆਸ਼ਰਮ ਦਾ ਮਿਆਰ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਸਾਹਦੀ ਭਰਦਾ ਹੈ।

ਉਹ ਬਜ਼ੁਰਗ ਤੇ ਬੀਮਾਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਬਾਂਹ ਤਾਂ ਉਚੇਚੇ ਸਨੇਹ ਨਾਲ ਫੜਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਸੁਰਜੀਤ ਖੁਰਸ਼ੀਦੀ ਨੂੰ ਬੁਢਾਪੇ ਵਿਚ ਸਹਾਰੇ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਕੁਝ ਸ਼ੁਭਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਲਿਖਣ-ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਨੂੰ ਨਵੇਕਲਾ ਕਮਰਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਕਵੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ, ਘਰ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀ ਠੀਕ ਸੰਭਾਲ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਸਰੀਰਕ ਸੰਭਾਲ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਥੋਂ ਦੀ ਰੌਣਕ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਨ ਵੀ ਲਗਿਆ ਰਹੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਵਰਿਆਮ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਅਤੁਰ ਕਾਰਨ ਪੂਰੀ ਲਗਨ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਸੰਭਾਲ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਡੇਢ ਮਹੀਨਾ ਬੀਤਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਇਕ ਸਵੇਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਗੜ ਗਈ ਤੇ ਉਹ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਕਦਮ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਘਰੇ ਸੰਭਾਲ ਅਸੰਭਵ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਆਦੇਸ ਦਿੱਤਾ ਜਿਥੇ ਆਖ਼ਰ ਲਗਭਗ ਸਵਾ ਸਾਲ ਲੰਮੀ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਵਾਸ ਤਿਆਗੇ।

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਂਵਾਂ ਉੱਤੇ ਕਈ ਨਾਮਧਾਰੀ ਫ਼ਾਰਮ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਖੇਤੀ ਦੀ ਇਕ ਰੀਸਜੋਗ ਉਦਾਹਰਨ ਹਨ। ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬੰਗਲੌਰ ਨੇੜਲਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਨਾਮਧਾਰੀ ਫ਼ਾਰਮ ਵੇਖਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਹੇਠ ਇਸ ਫ਼ਾਰਮ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੰਗ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਨਿਪੁੰਨ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਅਧੀਨ ਚੱਲ ਰਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ, ਉੱਤਮ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅੰਬ ਤੇ ਨਾਰੀਅਲ, ਅਨੇਕਾਂ ਦੇਸਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਮਦ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਬੀ।

ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਤੋਂ ਵੱਧ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦਾ ਕਾਮਿਆਂ ਵੱਲ, ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਇਸਤਰੀ ਕਾਮਿਆਂ ਵੱਲ ਸਤਿਕਾਰ-ਭਰਿਆ ਰਵੱਈਆ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਤੇ ਧੱਕਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਰਹੇ ਇਹ ਕਾਮੇ ਹੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਫ਼ਾਰਮ ਦੇ ਧੰਨਵਾਦੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਪੇਂਡੂ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਕਾਰਨ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਭਾਰੀ ਆਦਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਫ਼ਾਰਮ ਦੀਆਂ ਕਈ ਦੁਕਾਨਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਆਪਣੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਕਾਰਨ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰੀਆਂ ਹਨ। ਆਮ ਦੁਕਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਕਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੇ ਖਰਬੂਜ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਹੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਖਰਬੂਜ਼ੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਮ ਲੋਕ ਇਹ ਤਾਂ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਲਗਾਉ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਕਦਰਦਾਨ ਸਨ, ਪਰ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿੰਨੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਗਾਇਕ ਤੇ ਵਾਦਕ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਕਦਰਦਾਨੀ ਨੇ ਕਿੰਨੇ ਗਾਇਕਾਂ ਤੇ ਵਾਦਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅਪਹੁੰਚ ਉਸਤਾਦਾਂ ਤੋਂ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿਵਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਬੇਮਿਸਾਲ ਦੇਣ ਦਿੱਤੀ। ਸਿਖਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਸਿਖਲਾਈ ਨਾਲ ਨਾਮੀ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।

ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਲਈਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਸਾਲਪਨ ਵਿਚ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਖਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ, ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਸੰਗੀਤ ਲਈ ਉਹਦਾ ਕੰਨ-ਰਸ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਉਸਤਾਦ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਚਵਿੰਡਾ ਕੋਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵੀ ਹੈ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਚਾਰ ਸਾਲ ਸੀ। ਉਥੇ ਗਿਆਂ ਲਗਭਗ ਚਾਰ ਸਾਲ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ 1928 ਵਿਚ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਉਂ ਸੰਗੀਤ ਤਾਂ ਬਾਲਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਬਣ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਉਸਤਾਦ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਉਧੋ ਖ਼ਾਂ, ਰਹੀਮ ਬਖ਼ਸ਼, ਭਾਈ ਤਾਬਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਨਾਸਿਰ ਜਿਹੇ ਉਸਤਾਦਾਂ ਤੋਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਗਾਇਕੀ, ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਔਖ਼ ਮਾਤਰਾਂ ਨਾਲ, ਕਮਾਲ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਵਾਦਨ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਉਹ ਲਗਭਗ ਹਰ ਸਾਜ਼ ਵਜਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਦਿਲਰੁਬਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਪਿਆਰਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਨਹੁੰਆਂ ਨਾਲ ਵਜਾਉਂਦੇ ਸਨ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਲਾਸਾਨੀ ਸੰਗੀਤਕ ਕਾਰਨਾਮਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਲਾਕਾਰੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਦਾ ਕਦੀ ਵਿਖਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ

ਪਾਇਆ ਤਾਂ ਵੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਕਲਾਸੀਕਲ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।

2012 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਨਾਟਕ ਅਕਾਦਮੀ ਨੇ (ਕਵੀ, ਲੇਖਕ ਤੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ) ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਗੁਰੂਦੇਵ ਰਾਬਿੰਦਰਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਡੇਢ ਸ਼ਤਾਬਦੀ, ਭਾਵ 150ਵੀਂ ਵਰ੍ਹੇਗੰਢ ਮਨਾਈ, ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਮੌਕੇ ਕਿਸੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਨੂੰ ਇਕ-ਵਾਰਗੀ 'ਟੈਗੋਰ ਫ਼ੈਲੋਸ਼ਿਪ' ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਸੀ ਤੇ 'ਅਕਾਦਮੀ ਟੈਗੋਰ ਰਤਨ' ਸਨਮਾਨ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਲਈ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਗਈ। 13 ਅਪਰੈਲ 2013 ਨੂੰ, ਵੈਸਾਖੀ ਸਮੇਂ ਅਕਾਦਮੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਇਹ ਸਨਮਾਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਮਾਤਾ ਚੰਦ ਕੌਰ ਜੀ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤਾ।

'ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਕੀਰਤਨ ਦਰਬਾਰ ਸੁਸਾਇਟੀ' ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਤੇ ਪਰਚਾਰਨ ਸਦਕਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਪੁਰਸਕਾਰ' ਭੇਟ ਕੀਤਾ। 'ਬਾਬਾ ਹਰਿਵੱਲਭ ਸੰਗੀਤ ਮਹਾਂਸਭਾ' ਨੇ 1995 ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਹਰਿਵੱਲਭ ਸੰਗੀਤ ਸਨਮਾਨ' ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਕਲਾਸੀਕਲ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕਰਨ ਤੇ ਅਨੇਕ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਿਅਤ ਕਰਨ-ਕਰਵਾਉਣ ਸਦਕਾ 'ਸੰਗੀਤਾਚਾਰੀਆ ਸਨਮਾਨ' ਭੇਟ ਕੀਤੇ।

ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ 'ਸਰੋਦ ਘਰ' ਵਿਖੇ 4 ਨਵੰਬਰ 1999 ਨੂੰ 'ਉਸਤਾਦ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਅਲੀ ਖ਼ਾਂ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਸੁਸਾਇਟੀ' ਵਲੋਂ ਉਸਤਾਦ ਅਮਜ਼ਦ ਅਲੀ ਖ਼ਾਂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ 'ਸੰਗੀਤ ਮਨੀਸ਼ੀ' ਸਨਮਾਨ ਭੇਟ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਬੋਲਦਿਆਂ ਖ਼ਾਂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰੇ ਅੱਬਾ ਜੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਕਲਾਸੀਕਲ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਹਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕੋਈ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਜਾਂ ਸੰਤ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਸੰਤ ਵੀ। ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਸੂਰਜ ਹਨ ਜੋ ਦੇਸ-ਭਰ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਕਲਾਸੀਕਲ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਮਾਰਗ ਰੁਸ਼ਨਾ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਦਿਖਾ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਕਲਾਸੀਕਲ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਕਿਵੇਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"

ਉਸਤਾਦ ਅਮਜ਼ਦ ਅਲੀ ਖ਼ਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰੇ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਰਾਜਨ ਮਿਸ਼ਰਾ-ਸਾਜਨ ਮਿਸ਼ਰਾ ਭਰਾ ਚੇਤੇ ਆ ਗਏ। ਇਕ ਵਾਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦੀ ਹੱਥ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਚੱਲੇ ਤੋਂ ਮਿੱਤਰ ਸੁਵਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਨੇ ਮਿਸ਼ਰਾ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਬੀਤੀ ਹੋਈ ਸੁਣਾਈ ਸੀ। ਉਹ ਸੰਗੀਤਕਾਰੀ ਦੇ ਆਰੰਭਕ ਦੌਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ

ਨੇ ਕਿਹਾ, ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਸਿਰਫ਼ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੋਵੋ, ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਏਨੇ ਮਾਸਕ ਪੈਸਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਸੀਂ ਕਰਾਂਗੇ। ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਵਾਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰ ਵੀ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਇਹ ਸੰਗੀਤ ਜਗਤ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਸਥਾਨ ਸਦਕਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਦੇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਗੀਤਕਾਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਬੋਲ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਸਰੋਤੇ ਤਰਸਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਨੇਹੇ ਨਾਲ ਸਾਲਾਨਾ ਸੰਗੀਤ ਸਮਾਗਮ ਸਮੇਂ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਪਧਾਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਰੋਂ-ਦੂਰੋਂ ਆਏ ਹਰ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਤੇ ਅਮੀਰ-ਗ਼ਰੀਬ ਲਈ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਸੰਗੀਤ ਸਮਾਗਮ ਦੀਆਂ ਸਾਲਾਨਾ ਰੌਣਕਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਰਪਰਸਤੀ ਹੇਠ ਸਜਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਗੀਤ ਅਕਾਦਮੀ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਉਸਤਾਦਾਂ ਤੋਂ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖ ਚੁੱਕੇ ਸਿਖਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪਰਤੱਖ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਦੇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਬਣਵਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੱਕ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਸੰਭਵ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਸਤਾਦ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਮੇਰੇ ਚੇਤੇ ਵਿਚ ਉੱਭਰ ਸਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਬੀਬੀ ਰਜਵੰਤ ਕੌਰ, ਸੰਪਾਦਕ 'ਵਰਿਆਮ' ਰਾਹੀਂ ਇੰਗਲੈਂਡ-ਵਾਸੀ ਹਰਜਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਹਾਸਲ ਹੋਏ ਨਾਂ ਜੋੜ ਕੇ ਸੂਚੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਣ ਗਈ: ਅਮਜ਼ਦ ਅਲੀ ਖ਼ਾਂ ਸਾਹਿਬ, ਅੱਲਾ ਰੱਖਾ ਜੀ, ਅਜੋਇ ਚਕਰਵਰਤੀ, ਪੰ. ਅਨੋਖੇ ਲਾਲ, ਬੀਬੀ ਐਨ. ਰਾਜਮ, ਬਿਸਮਿੱਲਾ ਖ਼ਾਂ ਸਾਹਿਬ, ਸਾਬਰੀ ਖ਼ਾਂ ਸਾਹਿਬ, ਪੰ. ਸਾਮਤਾ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਪੰ. ਸੁਰੇਸ਼ ਤਲਵਲਕਰ, ਪੰ. ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਰਮਾ, ਪੰ. ਹਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਚੌਰਸੀਆ, ਪ੍ਰੋ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਪੰ. ਕਿਸ਼ਨ ਮਹਾਰਾਜ, ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਪੰ. ਦੁਰਗਾ ਲਾਲ, ਪੰ. ਪ੍ਰੇਮ ਵੱਲਭ, ਉਸਤਾਦ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ, ਪੰ. ਬਿਰਜੂ ਮਹਾਰਾਜ, ਪੰ. ਰਾਜਨ ਸਾਜਨ ਮਿਸ਼ਰ, ਪੰ. ਰਾਮ ਨਾਰਾਇਣ, ਪੰ. ਰਮਾਕਾਂਤ, ਪੰ. ਰਾਮ ਜੀ ਮਿਸ਼ਰ, ਵਿਲਾਇਤ ਖ਼ਾਂ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਵਰਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ। ਸੰਭਵ ਹੈ, ਅਜੇ ਵੀ ਕੁਛ ਨਾਂ ਰਹਿ ਗਏ ਹੋਣ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮਿਹਰ ਸਦਕਾ ਇਹਨਾਂ ਉਸਤਾਦਾਂ ਨੇ ਦਰਜਨਾਂ ਉਭਰਦੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਤੋਰਿਆ। ਅਨੇਕ ਕਲਾਸੀਕਲ ਗਾਇਕਾਂ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਾਦਕਾਂ ਨੇ ਕਲਾ ਜਗਤ ਵਿਚ ਨਾਂ ਕਮਾਇਆ ਅਤੇ ਕਮਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸਤਾਦ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈਣ ਮਗਰੋਂ ਪੰ. ਕਿਸ਼ਨ ਮਹਾਰਾਜ ਤੋਂ ਤਬਲਾ-ਵਾਦਨ ਦੀ ਕਲਾ ਦੀਆਂ ਬਰੀਕੀਆਂ ਸਿੱਖੇ ਹੋਏ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਕੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪੰ. ਵਿਸ਼ਵ ਮੋਹਨ ਭੱਟ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਗਰੈਮੀ ਸਨਮਾਨ ਵੀ ਹਾਸਲ ਹੋਇਆ।

ਗਾਇਕੀ ਤੇ ਵਾਦਨ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਧਾਰਨ ਲੱਗੇ, ਪਰ ਜਾਣਕਾਰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਉਸਤਾਦਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਬਣਨਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਟੀਵੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਵਿਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਗਾਇਕ ਦੀ ਸੁਣਾਈ ਹੋਈ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਤੇ ਉਹਦੇ ਭਾਈ ਨੇ ਗਾਇਕੀ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਤੋਂ ਲਈ ਜੋ ਰਾਗ-ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਨਿਪੁੰਨ ਸੀ। ਇਕ ਪੜਾਅ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਛ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਦੇ ਦਿੱਤਾ, ਹੁਣ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਡੇਰੇ ਗੁਣਵੰਤ ਉਸਤਾਦ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਅਮੀਰ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਝਾਇਆ। ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਪਹੁੰਚਦੇ ਤੇ ਅਰਜ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਵੀ ਅਣਦੇਖੇ ਕਰਦੇ ਤੇ ਕੁਛ ਸੁਣੇ ਬਿਨਾਂ ਤੁਰ ਜਾਂਦੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਅਜਿਹਾ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਇਹ ਹਾਰੇ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਮਹਿਫ਼ਲ ਵਿਚ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਗਾ ਕੇ ਵਿਦਾਅ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਜੁੱਤਿਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਜੁੱਤੇ ਉਥੇ ਦੇਖਣ ਲੱਗੇ ਜਿਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਤਾਰੇ ਸਨ। ਜੁੱਤੇ ਪਰ ਉਥੇ ਹੈ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਵੀ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਦੇਖਣ-ਭਾਲਣ ਲੱਗੇ। ਦੋਵਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੁੱਤੇ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਖਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਭੱਜ ਕੇ ਜੁੱਤੇ ਚੁੱਕੇ ਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਅੱਗੇ ਲਿਆ ਰੱਖੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਹਨਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਜੁੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਪੈਰ ਫਸਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਸਿਰਫ਼ ਤਿੰਨ ਲਫ਼ਜ਼ ਬੋਲੇ, "ਘਰ ਪਰ ਮਿਲਨਾ।" ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸਤਾਦ ਅਮੀਰ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਬਣਨ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਹਾਸਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਹ ਗੱਲ ਦਾਅਵੇ ਨਾਲ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਅਦਾਰਾ ਕਦੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੰਗੀਤ-ਜਗਤ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਢੁੱਕਿਆ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਨਾ ਹੀ ਕਦੀ ਢੁੱਕ ਸਕੇਗਾ। ਉਸਤਾਦ ਜ਼ਾਕਿਰ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਗੁਣਵੰਤ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ, ਸੰਗੀਤ ਬਾਰੇ, ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਬਾਰੇ, ਜੀਵਨ-ਸੁਚੱਜ ਬਾਰੇ ਸਾਡੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਉੱਤੇ ਏਨਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਹ ਗਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਆਦਰਸ਼ਕ ਜੀਵਨ, ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ, ਕਿਵੇਂ ਜੀਵਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸ਼ੀਰਵਾਦੀ ਹੱਥ, ਜੋ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਾਡੇ, ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਉੱਤੇ ਰੱਖਿਆ, ਇਸ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜਾਂ ਸਾਡੇ ਜੱਗ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਮਿਸਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ!"

ਅੰਤਲੀ ਗੱਲ, ਇਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਤੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਦੀ। ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚੇ ਹਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ

ਦਾ ਆਦਰ-ਮਾਣ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਇਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਦੋ ਵਾਰ ਸਨਮਾਨਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਮਿਲਿਆ। ਇਕ ਵਾਰ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਕ ਸਮਾਗਮ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਸਨਮਾਨ ਹਾਸਲ ਹੋਇਆ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਪਧਾਰਨ ਸਮੇਂ ਮੇਰੇ ਸਮੇਤ ਕੁਝ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਨਮਾਨੇ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਸਾਹਿਤ-ਸਮਾਗਮਾਂ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸਰਪਰਸਤੀ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਕ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੇ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਸ ਨਾਲੋਂ ਵਡੇਰੀ ਰਹੀ। ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਸਮੇਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲੰਗਰ ਇਸ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ੁੱਧ ਦੇਸੀ ਘਿਉ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ ਭੋਜਨ ਦੁੱਧ-ਚਿੱਟੀਆਂ ਚਾਦਰਾਂ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ-ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੂੰ ਵਰਤਾ ਰਹੇ ਉੱਜਲ ਸਫ਼ੇਦ ਬਸਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਵੀਰ ਇਕ ਅਲੌਕਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਇਕ ਵਾਰ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਸੈਸ਼ਨ ਵਧੇਰੇ ਸਫਲ ਲਗਿਆ? ਮੈਂ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ, ਲੰਗਰ-ਸੈਸ਼ਨ!

ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਜੀ ਨੇ ਸੁਣਾਈ ਸੀ। ਓਦੋਂ ਉਹ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਨ। ਸਭਾ ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਧੀਰ ਜੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾਵਾਦੀ ਸਨ; ਜੋ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਅਜਿਹੇ ਉੱਦਮ ਲਈ ਬੁਨਿਆਦ ਤਾਂ ਆਖ਼ਰ ਮਾਇਆ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਕੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲੋੜ ਪੁੱਛੀ ਤਾਂ ਧੀਰ ਜੀ ਬੋਲੇ, "ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ, ਜੇ ਸਾਡੀ ਉਡਾਰੀ ਤੁਹਾਡੀ ਕਿਰਪਾ ਤੋਂ ਨੀਵੀਂ ਰਹਿ ਗਈ, ਸਾਡਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਜੇ ਅਸੀਂ ਉਡਾਰੀ ਉੱਚੀ ਮਾਰ ਲਈ, ਇਹ ਲਾਲਚ ਹੋਵੇਗਾ। ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਹੀ ਕਿਰਪਾ ਕਰੋ!" ਉਹ ਦਸਦੇ, "ਸਾਡੇ ਸੋਚੇ ਤੋਂ ਮਾਇਆ ਵੀ ਵੱਧ ਮਿਲ ਗਈ ਤੇ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਸਮੇਂ ਲੰਗਰ ਵੀ ਪਰਵਾਨ ਹੋ ਗਿਆ।"

ਅਜਿਹੀ ਸੀ ਅਨੇਕ ਲੌਕਿਕ, ਅਲੌਕਿਕ, ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ, ਆਦਿ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ।

ਮਾਨਵ-ਜਾਤੀ ਲਈ ਚੰਗੇਰੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਚਿੰਤਕ

ਸਤਿਗੁਰੂ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਸਤਿਗੁਰੂ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੈਂ ਓਦੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਯਾਰ ਮਿੱਤਰ ਕੁਛ ਦਿਨ ਕਿਧਰੇ ਇਕੱਠੇ ਘੁੰਮਣ-ਫਿਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸੀ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਪੰਛੀ ਨੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਰਨਾਟਕ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬੰਗਲੌਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਫ਼ਾਰਮ ਚੱਲਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਨਾਮਧਾਰੀ ਫ਼ਾਰਮ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਅਗਵਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਠਾਕੁਰ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤਿਆਂ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੱਲ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗੀ। ਪੰਛੀ ਜੀ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਵੀ ਲਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਨ ਫ਼ਸਲਾਂ ਵਾਲੇ ਵੱਡੇ ਖੇਤ ਨੂੰ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਫ਼ਾਰਮ ਵਰਗਾ ਫ਼ਾਰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਥੇ ਕੁਛ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਅੰਬਾਂ ਤੇ ਨਾਰੀਅਲਾਂ ਜਿਹੇ ਫਲਾਂ ਦੇ ਬਿਰਛਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਬੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਦੇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪਰਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ।

ਪੰਛੀ ਜੀ ਦੇ ਇਹ ਸਭ ਦੱਸਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਕਿਸੇ ਦੁਬਿਧਾ ਦੀ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੀ ਨਾ ਰਹੀ। ਸਾਡਾ ਨਾਮਧਾਰੀ ਫ਼ਾਰਮ ਜਾਣਾ ਪੱਕਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖ ਦਿੱਤੀ। ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮੈਂ, ਦੂਜੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵਾਂਗ, ਫ਼ਾਰਮ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਹੀ ਦੇਖਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਫ਼ਾਰਮ ਦੇ ਦਰਪਨ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਠਾਕੁਰ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ।

ਦੋ ਕੁ ਘੰਟੇ ਸਫ਼ਰ ਦਾ ਅਕੇਵਾਂ-ਥਕੇਵਾਂ ਉਤਾਰ ਕੇ ਅਸੀਂ ਸੋਚਿਆ, ਪਹਿਲਾਂ ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਤਾ ਲਗਿਆ, ਉਹ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਬੰਗਲੌਰ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਤੋਂ ਵਿਦਾਅ ਕਰਨ ਗਏ ਹੋਏ ਅਜੇ ਮੁੜੇ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਭਲਕੇ ਉੱਤੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਿਛਲੇ ਪਹਿਰ ਸੁਨੇਹਾ ਮਿਲਿਆ, ਉਹ ਕੁਛ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੰਗਲੌਰ ਤੋਂ ਪਰਤ ਆਏ ਸਨ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆ ਰਹੇ ਹਨ।

ਸਾਡਾ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸੁਨੇਹਾ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸੱਜਨ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, "ਤੁਸੀਂ ਜਾ ਕੇ ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਕਰੋ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੰਗਲੌਰ ਤੋਂ ਪਰਤੇ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਿਆ, ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਆਪ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਰ ਆ ਰਹੇ ਹਾਂ।"

ਉੱਤਰ ਮਿਲਿਆ, "ਉਹ ਤਾਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਕੋਠੀ ਤੋਂ ਚੱਲ ਵੀ ਚੁੱਕੇ ਹੋਣਗੇ।"

ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਨੇ ਸਫ਼ਰ ਠੀਕ ਰਿਹਾ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਅਤੇ ਉਥੇ ਸਾਡੇ ਸੁਖ-ਆਰਾਮ ਦੀ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਤਸੱਲੀ ਕਰ ਕੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ, "ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਹੋਵੇ, ਦੱਸਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਨਾ ਕਰਨਾ।"

ਇਹ ਫੁੱਲਾਂ-ਫਲਾਂ ਨਾਲ ਲੱਦੀ ਡਾਹਣੀ ਵਾਂਗ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਜਿਹੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਦਾ ਲਿਸ਼ਕਾਰਾ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨਾ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਉਣਾ ਤੇ ਸਾਡਾ ਸੁਖ-ਆਰਾਮ ਪੁੱਛਣਾ ਕੋਈ ਰਸਮੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਉਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਸੀ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਫ਼ਾਰਮ ਵਿਚ ਸਿਰਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ--ਸੁਖ-ਸ਼ਾਂਤੀ, ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਤੇ ਮਾਨਵਵਾਦ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ।

ਸੁਖ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਜਿਹੀ ਕਿ ਉੱਚੀ ਜੋਗਤਾ ਵਾਲੇ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੂਖਮ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤਕਨੀਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੱਥੀਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੈਂਕੜੇ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਪੂਰੇ ਫ਼ਾਰਮ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਾ ਕੋਈ ਭੱਜ-ਦੌੜ ਦਿਸਦੀ ਸੀ, ਨਾ ਕਿਧਰੇ ਕੋਈ ਰੌਲਾ-ਰੱਪਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਨਾ ਖੇਤਾਂ ਵਾਂਗ ਆਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਹੋਕਰੇ ਸਣਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਕੰਮ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਜਾਂ ਰੁੱਖਾ ਬੋਲ ਕੇ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦਿੰਦਾ ਸੁਣਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦਾ ਇਹ ਆਲਮ ਸੀ ਕਿ ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਤੋਂ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਕੌਣ ਹੈਰਾਨ ਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਸਵਾਲ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਆਖਿਆ, "ਫ਼ਾਰਮ ਵਿਚ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਡੇਢ ਸੌ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਢਾਈ ਸੌ ਤੱਕ ਸਥਾਨਕ ਇਸਤਰੀਆਂ ਪੁਰਸ਼ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਆ ਜਾਣ, ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮੋੜਦੇ ਨਹੀਂ। ਸਭ ਨੂੰ ਕੰਮ ਉਤੇ ਰੱਖ ਲਈਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਰਾਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਿਹਾੜੀ ਬਾਹਰ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੀ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ।"

ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਨਹੀਂ, ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਸੰਸਥਾ ਅਜਿਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜੋ ਰੋਟੀ-ਰੋਜ਼ੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਆਏ ਹਰ ਕਾਮੇ ਨੂੰ ਕੰਮ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਦਿਹਾੜੀ ਵੀ ਵੱਧ ਦਿੰਦੀ ਹੋਵੇ। ਗੱਲ ਸਥਾਨਕ ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਸ਼ ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਦੇਣ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਸੀ ਸਥਾਨਕ ਕਾਮਿਆਂ, ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵੱਲ ਆਦਰ ਵਾਲਾ ਮਾਨਵੀ ਰਵਈਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸੁਣ ਕੇ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਠਾਕਰ ਜੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ

ਫ਼ਾਰਮ ਨੇ ਦੇਸ ਦੇ ਦੁਰੇਡੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਉੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਇਕਦਮ ਕੁਛ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਖੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸ਼ਿਆਮ ਬੈਨੇਗਲ ਦੀਆਂ ਦੋ ਫ਼ਿਲਮਾਂ 'ਅੰਕੁਰ' ਤੇ 'ਨਿਸ਼ਾਂਤ' ਚੇਤੇ ਆਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਿਰਤੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ-ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਵਹਿਸ਼ੀ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਦਿਲ-ਕੰਬਾਊ ਚਿਤਰਨ ਸੀ। ਦਰਸ਼ਕ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਮਨੁੱਖ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ-ਮਾਲਕ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਦੂਜੇ ਮਨੁੱਖ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਰੋਟੀ ਤੋਂ ਮਜਬੂਰ ਦਿਹਾੜੀਦਾਰ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਨੀਚ ਤੇ ਘਿਣਾਉਣਾ ਵਿਹਾਰ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ! ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਫ਼ਾਰਮ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਪਰਿਵਾਰਕ ਕਿਰਤੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਮਾਨਵੀ ਵਿਹਾਰ ਦੇਖ ਕੇ ਜ਼ਰੂਰ ਆਪਣੀਆਂ ਮਾਂਵਾਂ-ਦਾਦੀਆਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਅਤੇ ਜ਼ਲੀਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਚੇਤੇ ਆਉਂਦੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਤਦੇ ਹੀ ਤਾਂ ਉਹ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਠਾਕੁਰ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਈ ਆਪਣੀ ਅਥਾਹ ਸ਼ਰਧਾ ਪਰਗਟ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਵਾਲੇ ਮਾਹੌਲ ਦਾ ਇਕ ਪੱਖ ਹੋਰ। ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਬਾਪੇ ਗਏ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਬੀਬੀ ਨੇ ਮਿਲਕਸ਼ੇਕ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛ ਕੇ ਸਾਡੀ ਦੁੱਧ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਝਿਜਕ ਦੇਖੀ, ਉਹ ਬੋਲੀ, "ਦੁੱਧ ਦੀ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ। ਜਿੰਨੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ, ਰੋਜ਼ ਓਨਾ ਦੁੱਧ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਆਏ-ਗਏ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੋਵੇ, ਬਹੁਤਾ ਲੈ ਲਈਦਾ ਹੈ।"

ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਚੱਲੀ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਦੱਸਿਆ, "ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਤੇ ਸਕੂਲੋਂ ਲਿਆਉਣ ਵਾਸਤੇ ਫ਼ਾਰਮ ਦੀ ਗੱਡੀ ਹੈ। ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਏਨਾ ਧਿਆਨ ਰਖਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਦੇਖਿਆ, ਬੱਚੇ ਬਹੁਤੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਹਿਸਾਬ ਗੱਡੀ ਛੋਟੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਸੁੱਖ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਹਨ, ਇਸ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਤੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਨਵੀਂ ਵੱਡੀ ਗੱਡੀ ਖ਼ਰੀਦੋ।"

ਤੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਰੀਸ ਕਰਨ ਜੋਗਾ ਸੀ ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਵੱਲ ਆਪਣਾ ਰਵਈਆ! ਜੇ ਦੁਨੀਆ-ਭਰ ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸੋਚਣਾ ਹੋਵੇ, ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਸਜੇ-ਧਜੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਬੈਠੇ ਆਪਣੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਕਰਵਾ ਕੇ ਫ਼ਾਰਮ ਚਲਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਕੰਮ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਹੋਰ ਸਭਨਾਂ ਵਾਂਗ ਆਪ ਵੀ ਕਾਮੇ ਹੀ ਸਨ। ਉਹ ਸਿਖਰਲੇ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੱਥੀਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਮੇ ਤੱਕ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਕੰਮ ਬਾਰੇ ਧਿਆਨ ਰਖਦੇ ਸਨ ਤੇ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਖ਼ਲ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਦਮ ਚੁਕਦੇ ਸਨ।

ਆਮ ਵੱਡੇ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਵਾਂਗ ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਮਾਂ-ਵੰਡ ਜਾਂ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੇ ਤਰਤੀਬ ਚੇਤੇ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਸਹਾਇਕ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦੀ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਗੱਲਬਾਤ ਤੈਅ ਹੋਈ ਸੀ, ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤਾ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਕੋਠੀ ਤੋਂ ਫ਼ਾਰਮ ਵੱਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਰਾਹ ਕੋਲ ਖਲੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਆਏ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਛ ਬੋਲਦਾ, ਉਹ ਬੋਲੇ, "ਅੱਜ ਆਪਾਂ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨੀ ਹੈ ਨਾ ?... ਮੈਂ ਗਰੀਨ ਹਾਊਸ ਵੱਲ ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਨਿਬੇੜ ਲਵਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਦਫ਼ਤਰ ਵੱਲ ਚੱਲੋ, ਮੈਂ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ।"

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਉਡੀਕ ਕਰਦਿਆਂ ਪਤਾ ਲਗਿਆ ਕਿ ਬਾਗ਼ਬਾਨੀ ਦੇ ਸਿਆਣੇ ਵਿਗਿਆਨੀ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਨੇ ਸਭ ਕੁਛ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੱਡਿਆ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਬਾਗ਼ਬਾਨੀ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਖੋਜਾਂ ਨਾਲ ਆਪ ਜੁੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਮਤਲਬ ਲਈ ਨਵੇਂ ਕਿਤਾਬਾਂ-ਰਸਾਲੇ ਆਪ ਬਰੀਕੀ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਜੋ ਗੱਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਾਰਮ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕਰ ਕੇ ਪਰਖਣਜੋਗ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਕਰ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨਤੀਜੇ ਉੱਤੇ ਪੁਜਦੇ ਸਨ।

ਇਹ ਹਰ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਕੰਮ ਵੱਲ ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਧਿਆਨ ਦਾ ਫਲ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਹੀ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਪਥਰੀਲੀ ਧਰਤੀ, ਬੇਆਬਾਦ ਤੇ ਬੰਜਰ ਭੋਇੰ, ਜੰਗਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਨਾਮਧਾਰੀ ਫ਼ਾਰਮ ਲਹਿਲਹਾਉਂਦੇ ਚਮਨ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਨਾ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਹ ਹਰਿਆਲੀ-ਫੁਲਿਆਲੀ ਧਰਤੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਫ਼ਾਰਮ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਅਤੇ ਉਸ ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਠਾਕੁਰ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੇਕਦਰੀ ਬੀਆਬਾਨ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਨਾਮਧਾਰੀ ਫ਼ਾਰਮ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਾਕ 'ਚੰਗੇਰੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਬੀ' ਬਹੁਤ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਬੀਆਂ ਸਦਕਾ ਫ਼ਾਰਮ ਦੇ ਕਾਮਿਆਂ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਫ਼ਾਰਮ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਫ਼ਾਰਮ ਵਾਸਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਬੀਜ ਰਹੇ ਦੂਰ-ਨੇੜੇ ਦੇ ਅਨੇਕ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਭਵਿੱਖ ਚੰਗੇਰਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਿਹੜੇ ਕਿਸਾਨ ਤੇ ਸਬਜ਼ੀ-ਪਾਲਕ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਫ਼ਸਲ ਲਈ ਨਾਮਧਾਰੀ ਫ਼ਾਰਮ ਦੇ ਬੀ ਬੀਜਦੇ ਹਨ, ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਵਿਕਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਬੀਆਂ ਦੇ ਝਾੜ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਇਹਨਾਂ ਬੀਆਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦੇ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਝਾੜ ਸਦਕਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਵੀ ਸੁਧਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਅੰਤ ਉੱਤੇ ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਆਪਣੇ ਫ਼ਾਰਮ ਦੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਬੀ 'ਚੰਗੇਰੇ ਭਵਿੱਖ

ਲਈ ਬੀ' ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ 'ਚੰਗੇਰੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਬੀ' ਵੀ ਹਨ। ਇਹ ਸਬਜ਼ੀ-ਪਾਲਕ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਭਨਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਦੇ ਚੰਗੇਰੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਰਾਹ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ 28 ਸਾਲ ਬੀਤ ਗਏ।... ਪਿਛਲੇ ਦਿਨੀਂ ਮਿੱਤਰ ਗੁਰਭੇਜ ਸਿੰਘ ਗੁਰਾਇਆ ਦਾ ਫੋਨ ਆਇਆ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਿੱਲੀ ਪਧਾਰ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਮੈਂ 10 ਅਪਰੈਲ, ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਆ ਕੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲੈ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਇਉਂ ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹੰਸਪਾਲ ਜੀ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਵਿਖੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।

ਉਹ ਹੰਸਪਾਲ ਜੀ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਉਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ, "ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਹਨ।"

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ, "ਮੁੰਡੇ ਦਸਦੇ ਨੇ, ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਦੇ ਹੋ।"

ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਂ ਧੰਨ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਕੱਚੇ ਦੁੱਧ ਵਰਗੇ ਲੋਕ' ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਸਾਧਾਰਨ ਪਰ ਅਲੌਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀ-ਰਸ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲਾਂ ਹਨ ਜਿਹੋ ਜਿਹੇ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੁਣ ਕਿਤੇ ਦਿਸਦੇ ਨਹੀਂ।

ਫੇਰ ਫ਼ਾਰਮ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਚੱਲੀਆਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਾਡੀ ਯਾਤਰਾ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜੋ ਅੱਜ ਵੀ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੱਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਵਾਂਗ ਸੱਜਰੀਆਂ ਸਨ। ਫ਼ਾਰਮ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛੇ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ, "ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਫ਼ਾਰਮ ਤੇ ਅੱਜ ਦੇ ਫ਼ਾਰਮ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ। ਓਦੋਂ ਨਾਲੋਂ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਿਆ ਹੈ।"

ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਦੇਣ ਨੂੰ, ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦਾ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਾਮਿਲਵਰਤਨ ਦੀ ਕਾਰਗਰ ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਸਰਧਾ ਨਾਲ ਸਿਮਰਿਆ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼-ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਰੋਧ ਕਾਰਨ ਤਾਰਨੇ ਪਏ ਮੁੱਲ ਦੀ ਇਸ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਪਿੱਥੋ ਦੇ ਚਾਰੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸ਼ਹੀਦ ਵੀ ਚੇਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਰਾਏਕੋਟ ਤੇ ਇਕ ਨੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਜਾਨਾਂ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਹਜ਼ੂਰੀ ਲਿਖਾਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜਲਾਵਤਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਇੱਛਾ ਹੈ, ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੰਥ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜਿੰਨੇ ਲੇਖ ਮੈਂ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ, ਨਾਮਧਾਰੀ ਫ਼ਾਰਮ ਵਾਲੇ ਲੇਖਾਂ ਸਮੇਤ,

ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦੇਵਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਇਸ ਵਿਉਂਤ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਕ ਬਚਨ ਕੀਤੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ੁਭ-ਇਛਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਅਸੀਂ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਆਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਖਿਆ, "ਭਾਈ ਗੁਰਭੇਜ ਸਿੰਘ, ਮੈਂ ਬੀਬੀ ਜੀ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।"

ਗੁਰਭੇਜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਖਿਆ, "ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਪਤਾ।" ਏਨੇ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨੇੜਲੇ ਕਮਰੇ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹਿਆ ਤੇ ਬੀਬੀ ਜੀ ਆਪ ਹੀ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਏ। ਗੁਰਭੇਜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤੁਰਨ ਵਾਸਤੇ ਚੁੱਕਿਆ ਕਦਮ ਰੋਕ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਲਓ, ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਆ ਗਏ ਹਨ!"

ਮੈਂ ਮਨ ਵਿਚ ਆਖਿਆ, ਪਰਗਟ ਹੋਣਾ ਇਸੇ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ!

ਗੁਰਭੇਜ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਖਲੋ ਗਏ। ਮੈਂ ਫ਼ਾਰਮ ਦੀ ਸਾਡੀ ਯਾਤਰਾ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ। ਮੈਂ ਚੇਤੇ ਕੀਤਾ ਕਿ "ਜਿਸ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਭੋਜਨ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੌਜਵਾਨ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਗੁਰਭੇਜ ਸਿੰਘ ਹੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਏਨਾ ਉਚੇਚ ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖਿਆ, ਤਾਂ ਗੁਰਭੇਜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਦਾ ਉਚੇਚਾ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤੀ ਹੈਰਾਨੀ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਕੋਲ ਖਲੋਤੀ ਘਰ ਦੀ ਸੁਆਣੀ ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ ਬੋਲੀ, ਮੈਨੂੰ ਬੀਬੀ ਜੀ ਨੇ ਆਗਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਠਹਿਰਨ ਦੌਰਾਨ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕੋਈ ਔਖ ਨਾ ਹੋਵੇ।... ਪਰ ਅਜੇ ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਹੈਰਾਨ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਅਗਲੇਰੇ ਦਿਨ ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਆਏ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ, ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਆਈ ਸੀ, ਤੁਸੀਂ ਕਿਤੇ ਗਏ ਹੋਏ ਸੀ। ਤੇ ਫੇਰ ਤੁਸੀਂ ਪੁੱਛਿਆ, ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕੋਈ ਔਖ ਤਾਂ ਨਹੀਂ?"

ਉਹ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ ਰਹੇ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਬੀਬੀ ਜੀ, ਓਦੋਂ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡਾ ਬਹੁਤ-ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਸਾਂਭਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਸਤਿਕਾਰ ਪਰਵਾਨ ਕਰੋ। ਇਸ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪੂਰੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਭੇਟ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਇਹ ਫੇਰ ਓਨੇਂ ਦਾ ਓਨਾ ਭਰਿਆ ਰਹੇਗਾ।"

ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਨੇਹ-ਭਰਪੂਰ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਹਾਸੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ।

ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਿਆਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਬੇਆਬਾਦ-ਬੰਜਰ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਫ਼ਾਰਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਟਹਿਕਦੇ-ਮਹਿਕਦੇ ਗੁਲਸ਼ਨ ਵਿਚ ਪਲਟ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਤਾਂ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਹੀ ਪੂਰਵਲੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਸਦਕਾ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਾਲੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੰਥ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਉਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਿੰਨੀ ਟਹਿਕ-ਮਹਿਕ ਭਰ ਦੇਣਗੇ!

ਖ਼ੂਨੀ ਸਾਕੇ ਰਾਏਕੋਟ ਅਤੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦੇ

ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਪਿੱਥੋ ਦੇ ਚਾਰ ਸ਼ਹੀਦ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ 27 ਜੂਨ 1839 ਨੂੰ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਉਸੇ ਦਿਨ ਉੱਖੜ ਗਈ। ਮਗਰੋਂ ਦਾ ਇਕ ਦਹਾਕਾ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਉੱਖੜਿਆ ਹੋਇਆ ਰਾਜ 'ਆਪਣਿਆਂ' ਵੱਲੋਂ ਇੱਟ-ਇੱਟ ਕਰ ਕੇ ਢਾਹੁਣ ਅਤੇ ਨਕਸ਼ੇ ਤੋਂ ਮੇਸਣ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਸਜੇ ਢੁੱਕਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ:

ਕੇਹਾ ਬੁਰਛਿਆਂ ਆਣ ਹਨੇਰ ਪਾਇਆ,
ਜੇੜ੍ਹਾ ਬਹੇ ਗੱਦੀ ਉਹਨੂੰ ਮਾਰ ਲੈਂਦੇ।...
ਕਈ ਤੂਰੇ ਨੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਲੁੱਟ ਉੱਤੇ,
ਕਈ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਲੁੱਟ ਬਜ਼ਾਰ ਲੈਂਦੇ।...
ਪਿੱਛੋਂ ਇਕ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖੇਡ ਵਿਚਲੀ,
ਪਈ ਨਿੱਤ ਹੁੰਦੀ ਮਾਰੋ-ਮਾਰ ਮੀਆਂ।
ਸਿੰਘਾਂ ਮਾਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਕੀਤਾ,
ਸਭੋ ਕਤਲ ਹੋਏ ਵਾਰੋ-ਵਾਰ ਮੀਆਂ।
ਸਿਰ ਫੌਜ ਦੇ ਰਿਹਾ ਨਾ ਕੋਈ ਕੁੰਡਾ,
ਹੋਏ ਸ਼ੁਤਰ ਜਿਉਂ ਬਾਝ ਮੁਹਾਰ ਮੀਆਂ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਵਿਰਨ ਸਰਦਾਰ ਜੁਕਦੇ,
ਕੂਰ ਮੰਡਲੀ ਹੋਈ ਤਿਆਰ ਮੀਆਂ।

ਸਵਾ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਉਹਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹਦੀ ਔਲਾਦ ਦਾ ਸਫ਼ਾਇਆ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। 22 ਸਤੰਬਰ 1843 ਨੂੰ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਹਨੂੰ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਧਿਆਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਸਿੱਖ-ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਮਗਰੋਂ 9 ਮਾਰਚ 1846 ਨੂੰ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈ ਸੰਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ 'ਮਹਾਰਾਜਾ' ਤਾਂ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਪਰ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦੇ ਹੱਥ ਦਲੀ ਗਈ। 1848 ਦੀ ਦੂਜੀ ਸਿੱਖ-ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਮਗਰੋਂ 29 ਮਾਰਚ 1849 ਨੂੰ 'ਆਜ਼ਾਦ' ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਜਿਆ। ਉਸ ਵਿਚ ਦੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਐਲਾਨ

ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੱਦੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰਾਜ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹੁਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਚਿੰਤਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਹੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖਾਂ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਦਭਾਵਨਾ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਏਕਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਲਈ ਵੱਡਾ ਖ਼ਤਰਾ ਦਿਸਦਾ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਹੋਰਾਂ ਵਾਂਗ ਉੱਚੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ ਉੱਤੇ ਸਨ। ਨੇੜਲੇ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਅਕਹਿ-ਅਸਹਿ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦੇ ਲੰਮੇ ਦੌਰ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪਿਆ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਜਿਹਾ ਭਾਈਚਾਰਕ ਮਾਹੌਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵੱਡੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਦੂਰਦਰਸ਼ਤਾ ਸੀ। ਤਦੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ:

ਰਾਜ਼ੀ ਬਹੁਤ ਰਹਿੰਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਿੰਦੂ,
ਸਿਰ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਉੱਤੇ ਅਫ਼ਾਤ ਆਈ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੀ,
ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੂਸਰੀ ਜ਼ਾਤ ਆਈ।

ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਚਾਲ ਇਹ ਚੱਲੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ, ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਅਣਖ ਉੱਤੇ ਵਾਰ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਆਜ਼ਾਦ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਰਹੇ, ਗੋਰਿਆਂ ਦੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣ ਗਏ ਹਨ. ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਗਰ ਤਰੀਕਾ ਤਹਿਜ਼ੀਬ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਗਊਆਂ ਦੇ ਬੁੱਚੜਖਾਨੇ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਗਊ-ਬੱਧ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨਨ ਮਨਾਹ ਸੀ।

ਪਹਿਲੇ ਕਦਮ ਵਜੋਂ ਹੀ ਬੁੱਚੜਖਾਨਿਆਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਣਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਚਾਲ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ-ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਰੋਸ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਚਲਾਕੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦਿਆਂ ਕਾਫ਼ੀ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁੱਢਲੇ ਕਦਮ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਲਈ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਪਖੰਡ ਕੀਤਾ. ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੈਂਸ ਨੇ 24 ਮਾਰਚ 1847 ਨੂੰ, ਜਦੋਂ ਅਜੇ ਨਾਂ ਨੂੰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ, ਇਹ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਜੁੱਤੇ ਪਾ ਕੇ ਦਾਖ਼ਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਗਊ-ਬੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਖ਼ਲ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕੇਗਾ।

ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਭਵਿੱਖ ਨੇ ਦਿਖਾਇਆ, ਇਹ ਐਲਾਨ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਸੀ। 29 ਮਾਰਚ 1849 ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰਾਜ

ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਨ ਤੋਂ ਕੁੱਲ 51 ਦਿਨ ਮਗਰੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ਗੋਲ-ਮੋਲ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤ ਕੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਾਂਗ ਹਰ ਧਰਮ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬਾਹਰਲੇ ਦਖ਼ਲ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਐਲਾਨ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ, "ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢੀ ਦੀ ਰਹਿਤਲ ਵਿਚ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਰਸਮਾਂ-ਰੀਤਾਂ ਵਿਚ ਦਖ਼ਲ ਦੇਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਉਸ ਗੁਆਂਢੀ ਦਾ ਧਰਮ ਲਾਜ਼ਮੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮੰਨਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦਿੰਦਾ ਹੋਵੇ।" ਇਉਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਰਹਿਤਲ ਤੇ ਰਸਮ-ਰੀਤ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਗਊ-ਬੱਧ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੁੱਚੜਖਾਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਲੱਗੇ। ਇਕ ਬੁੱਚੜਖਾਨਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨੇੜੇ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ। ਮਾਸ-ਹੱਡੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਇੱਲ੍ਹਾਂ-ਕਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਆ ਬੈਠਦੇ। ਉੱਡੇ ਜਾਂਦੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਪੰਜਿਆਂ-ਚੁੰਝਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਾਸ-ਹੱਡੀਆਂ ਦਾ ਪਰਕਰਮਾ ਤੇ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਡਿੱਗਣਾ ਆਮ ਗੱਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਖ਼ਰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ 14-15 ਜੂਨ 1871 ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਕੇ ਬੁੱਚੜਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਬੁੱਚੜਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਵੰਗਾਰ ਵਜੋਂ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਕਾਤਲਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ ਪੂਰੀ ਵਾਹ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਤੰਦ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਨਾ ਆਈ। ਮੰਨੇ ਹੋਏ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਾਹਰੋਂ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ। ਨਤੀਜਾ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹੋ ਰਿਹਾ।

ਆਖ਼ਰ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ਾਂ ਨੇ ਧੋਖੇ ਦਾ ਰਾਹ ਹੀ ਫੜਿਆ। ਕੁਛ ਬੇਦੋਸੇ ਬੰਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਦੋਸ ਨਾ ਹੋਣਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ, ਫੜ ਲਏ ਗਏ ਅਤੇ ਅਨਮਨੁੱਖੀ ਜਬਰ-ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਅਖਵਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਬੁੱਚੜ ਅਸੀਂ ਹੀ ਮਾਰੇ ਹਨ। ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਅਸਲ ਕਾਤਲਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਰ ਜਾਗੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸਾਰਾ ਮਾਜਰਾ ਆਖ ਸੁਣਾਇਆ। ਅੱਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ, ਜੇ ਸਾਕਾ ਤੁਸੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਜ਼ਾ ਵੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹੀ ਭੁਗਤਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਜਾ ਹੋਏ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਬੇਦੋਸੇ ਫੜੇ ਹੋਏ ਬੰਦੇ ਛੁੱਟ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਚਾਰਾਂ ਨੂੰ 15 ਸਤੰਬਰ 1871 ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। 10 ਸਤੰਬਰ 1871 ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਨੰਬਰ 1060 ਵਿਚ ਇਹ ਸੱਚ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ: "ਇਸ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਸਬੂਤ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਿਆ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸਲ ਮੁਜਰਮ ਜੱਜ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋ ਗਏ।"

ਗੱਲ ਇਥੇ ਹੀ ਨਾ ਮੁੱਕੀ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਨਮੋਸ਼ੀ ਝੱਲਣੀ ਪਈ। ਧੂਮ-ਧਮਾਕੇ ਨਾਲ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ ਅਖੌਤੀ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਨੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਨਾਕਾਮੀ ਢਕਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਵਲੋਂ ਕੁਛ

ਬੇਦੋਸੇ ਫੜ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ੁਲਮ-ਜਬਰ ਨਾਲ ਇਕਬਾਲ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਬਦਨਾਮੀ ਦੀ ਕਾਲਖ਼ ਮਲ ਦਿੱਤੀ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ, ਦਾ ਹੋਰ ਵੀ ਚਿੱਟੇ ਦਿਨ ਵਾਂਗ ਚਾਨਣ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਚਾਰ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਜਾਂ ਸ਼ੱਕ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕਹਿਆਂ ਇਕਬਾਲ ਕਰ ਕੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀ-ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਫਾਂਸੀ ਚੜ੍ਹਨਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਭਵਿੱਖੀ ਖ਼ਤਰੇ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸੁਨੇਹਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਣ-ਸਮਝ ਲਿਆ!

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਪੂਰਾ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਮਗਰੋਂ ਰਾਏਕੋਟ ਦਾ ਸਾਕਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਟਾਹਲੀਆਣਾ ਸਾਹਿਬ, ਜੋ ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਉਥੇ ਠਹਿਰਨ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਾਂਝਾ ਤੇ ਬੂਟਾ ਨਾਂ ਦੇ ਕਸਾਈਆਂ ਨੇ ਬੁੱਚੜਖਾਨਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਨੇੜੇ ਹੀ ਸੁਥਰਿਆਂ ਦੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਵੀ ਸੀ। ਇਥੇ ਵੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਤੇ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਦਾ ਇੱਲ੍ਹਾਂ-ਕਾਂਵਾਂ ਨੇ ਉਹੋ ਹਾਲ ਕਰ ਛੱਡਿਆ ਸੀ। ਬੁੱਚੜ ਆਪ ਵੀ ਵਾਧੂ ਮਾਸ-ਹੱਡ ਜਿਥੇ ਜੀਅ ਕਰਦਾ, ਸਿੱਟ ਦਿੰਦੇ।

ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਪਿੱਥੋ ਦੇ ਤਿੰਨ ਨਾਮਧਾਰੀ--22 ਸਾਲ ਦਾ ਮਸਤਾਨ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ ਪੁੱਤਰ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, 28 ਸਾਲ ਦਾ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ ਪੁੱਤਰ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਤੇ 30 ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਹਾਰ ਪੁੱਤਰ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ--ਇਕ ਰਾਤ ਸੁਥਰਿਆਂ ਦੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਠਹਿਰੇ। ਉਥੋਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਰਹੀ ਬੁੱਚੜਖਾਨੇ ਦੀ ਦੁਰਗੰਧ ਤੋਂ ਚੱਲੀ ਗੱਲ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੀ ਦਰਦ-ਕਥਾ ਤੱਕ ਜਾ ਪੁੱਜੀ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੇਖਕ ਸੰਤ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਨੇ ਹਾਲਤ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦੱਸੀ ਹੈ:

ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਸਿੰਘ ਪਿੱਥੋ, ਮੰਡੀ, ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਾਲੇ,
ਅਟਕੇ ਆਰਾਮ ਲਈ ਟਾਹਲੀ ਸਾਹਿਬ ਆਣ ਕੇ।
ਰਾਇਕੋਟ ਵਿਚ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਇਹ,
ਰਾਣਿ ਕੱਲ੍ਹਾ ਫੜਿਆ ਸੀ ਪੱਲਾ ਅੱਲ੍ਹਾ ਜਾਣ ਕੇ।
ਏਸੇ ਥਾਂ ਹੀ ਮਾਹੀ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਤੇ ਮਾਈ ਜੀ ਦੀ,
ਦੱਸੀ ਸੀ ਖ਼ਬਰ ਸਰਹਿੰਦ ਤੋਂ ਲਿਆਣ ਕੇ।
ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਵਾਸੀਆਂ 'ਤੇ ਛਾਈਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਕਿਉਂ,
ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ ਪਾਲਸੋ ਨੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਪਛਾਣ ਕੇ।

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ:

ਇੱਲ੍ਹਾਂ ਕਾਂ ਹੱਡ ਚੁੱਕ ਸੁਟਦੇ ਨੇ ਬੁੱਕ ਬੁੱਕ,

ਹੁੰਦਦੇ ਹਾਂ ਭੁੱਕ ਭੁੱਕ ਵਿਚੋਂ ਦਰਬਾਰ ਦੇ।
ਹਲਦਾ ਹੈ ਹਾਰਾ ਨਾ ਸਹਾਰਾ ਭਾਰਾ ਲੱਭਦਾ ਹੈ,
ਰੋਏ-ਪਿੱਟੇ ਅੱਗੇ ਕਈ ਵਾਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ!...

ਉਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਿਲ, ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਬੁੱਚੜਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਲੋੜੀਂਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਖੇਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਉਥੋਂ ਕੁਝ ਦੂਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਤਾਜਪੁਰ ਦੇ ਇਕ ਜਾਣਕਾਰ ਤੋਂ ਮਦਦ ਲੈਣ ਲਈ ਚੱਲ ਪਏ। 15-16 ਜੁਲਾਈ 1871 ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵਰ੍ਹਦੇ ਮੀਂਹ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬੁੱਚੜਖਾਨੇ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਜਾ ਖੜਕਾਇਆ ਅਤੇ "ਕੌਣ ਹੈ" ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਰਾਹੀ ਹਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੁੱਕੇ ਲਈ ਅੱਗ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹਿਆ, ਅੰਦਰ ਵੜ ਕੇ ਕੀਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਦੋ ਜਣੇ, ਇਕ ਮਰਦ ਤੇ ਇਕ ਔਰਤ, ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਸੱਤ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗਊਆਂ ਦੇ ਰੱਸੇ ਵੱਢ ਕੇ ਉਹ ਬਾਹਰ ਭਜਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਬੂਟਾ ਉਥੇ ਹੈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਟਾਂਝਾ ਦੂਜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵਾਰ ਹੁੰਦੇ ਦੇਖ ਕੇ ਭੱਜਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਤਿੰਨੇ ਨੌਜਵਾਨ ਉਥੋਂ ਹੀ ਵਾਪਸ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਚੱਲ ਪਏ। ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਗਰੇ ਮਗਰ ਪਿੰਡ ਪਿੱਥੋ ਲੈ ਪਹੁੰਚੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੱਜ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਅਸੀਂ ਹੱਥ ਨਾ ਆਏ, ਪੁਲਿਸ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਤੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰੇਗੀ; ਬੁੱਚੜ ਅਸੀਂ ਸੋਧੇ ਹਨ, ਸਜ਼ਾ ਵੀ ਅਸੀਂ ਹੀ ਭੁਗਤਾਂਗੇ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬੁੱਚੜਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪਾਈ ਗਈ ਵੰਗਾਰ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕਾਂਡ ਤੋਂ ਪੂਰਾ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਮਗਰੋਂ ਰਾਏਕੋਟ ਦਾ ਹਮਲਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਸੀ। ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋਣਾ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਫ਼ਾਂਸੀ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਦਬਦਬੇ ਦਾ ਤੇ ਭੈ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਮੁਕੱਦਮਾ ਰਾਏਕੋਟ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬੱਸੀਆਂ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਚੱਲਿਆ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਵੀ ਹੋਈਆਂ ਤੇ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਬੰਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਗਵਾਹ ਵੀ ਬਣਾ ਲਏ ਗਏ।

ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੋ ਦਿਨ ਵਿਚ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਕੇ ਫ਼ਾਈਲ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਬੱਸੀਆਂ ਕੋਠੀ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਨੇ 27 ਜੁਲਾਈ 1871 ਨੂੰ, ਭਾਵ ਸਾਕੇ ਦੇ ਬਾਰ੍ਹਵੇਂ ਦਿਨ, ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਾਂਸੀ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ, "ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਬੁੱਚੜਾਂ ਦਾ, ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ

ਵੱਲੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਗ੍ਹਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਚਲਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਬੰਦਿਆਂ ਹੱਥੋਂ ਕਤਲ ਸਾਡੀ ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਸਿੱਧੀ ਨਾਬਰੀ ਹੈ। ਤੇ ਮੇਰਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਨਾਬਰੀ ਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਜ਼ਾ ਨਾ ਦੇਣਾ ਸਾਡੀ ਸੱਤਾ ਵਾਸਤੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੋਵੇਗਾ।"

1 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਚੀਫ਼ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ ਨੇ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸੇ ਕੋਰਟ ਦੇ ਦੂਜੇ ਜੱਜ ਨੇ ਵੀ ਕਥਿਤ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਖ਼ਾਨਾ-ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸਹਿਮਤੀ ਉਸੇ ਦਿਨ ਹੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। 5 ਅਗਸਤ ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ, ਭਾਵ ਸਾਕੇ ਤੋਂ ਵੀਹਵੇਂ ਦਿਨ ਤਿੰਨਾਂ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ-ਆਮ, ਲਗਭਗ ਦੋ ਸੌ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਦੇਖਦਿਆਂ, ਉਸੇ ਬੁੱਚੜਖਾਨੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਫ਼ਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਦਸਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਚਿਹਰੇ ਢਕੇ ਬਿਨਾਂ ਫ਼ਾਂਸੀਆਂ ਦੇ ਰੱਸੇ ਆਪਣੇ ਗਲ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਪਾਏ।

ਥਾਣੇਦਾਰ ਅਮੂਲ ਹਸਨ ਨੇ ਉਸੇ ਦਿਨ, ਭਾਵ 5 ਅਗਸਤ 1871 ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਭੇਜ ਕੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ। ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ, ਚਾਰ ਕੁ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚੋਂ ਸਾਨੂੰ ਕਈ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਵਡਮੁੱਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ:

"ਅੱਜ ਸਵੇਰੇ ਪੰਜ ਵਜੇ ਰਾਏਕੋਟ ਦੇ ਬੁੱਚੜਾਂ ਦੇ ਕਾਤਲ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਮਸਤਾਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੁੱਚੜਖਾਨੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਫਾਹੇ ਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਫਾਹੇ ਲਾਏ ਗਏ ਤਿੰਨਾਂ ਕਾਤਲਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਕਾਤਲ ਦੇ ਚਾਚੇ ਚੰਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ, ਜਿਹੜਾ ਫ਼ਾਂਸੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ, ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਲਿਜਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦਾਹ-ਸੰਸਕਾਰ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਉਹ ਤਿੰਨਾਂ ਕਾਤਲਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗੱਡੇ ਵਿਚ ਲੱਦ ਕੇ ਪਿੰਡ ਪਿੱਥੋ ਨੂੰ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।"

ਮੇਰੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਸੁਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਤਿੰਨੇ ਚਿਤਾਵਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚਿਣੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸਾਂਝੀ ਚਿਤਾ ਵਾਂਗ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਿਵਿਆਂ ਵਿਚ ਚਿਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੜੀ ਹੋਈ ਥਾਂ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਸੀ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਮਗਰੋਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਚਿਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਾਲੀ ਗਈ। ਪੰਜ ਮਹੀਨਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਵਿਖੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਨਾਮਧਾਰੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਾਂ ਇਥੇ ਕੀ, ਕਿਤੇ ਵੀ ਚਿਤਾ ਬਲੀ ਹੀ ਨਾ! ਜੇ ਉਹਦੀ ਦੇਹ ਪਿੰਡ ਪੁਜਦੀ, ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਦਾ ਸਸਕਾਰ ਵੀ ਉਸੇ ਥਾਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਰਾਏਕੋਟ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰਦਿਆਂ ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੁਹਣੀ ਯਾਦਗਾਰ ਉਸਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਮੋੜ੍ਹੀ ਭੁੱਲਰ ਗੋਤ ਦੇ ਪਿੱਥੋ ਨਾਂ ਦੇ ਬੰਦੇ ਨੇ ਗੱਡੀ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਭੁੱਲਰ ਸਾਰੇ ਇਕੋ ਮੁੱਢੀ ਦੇ ਹਨ, ਭਾਵ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਿੱਥੋ ਨਾਂ ਦੇ ਵਡੇਰੇ

ਦੇ ਇਕੋ ਟੱਬਰ ਤੋਂ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਦਰ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਧ ਕੇ ਅਜੋਕਾ ਬਹੁਪਰਿਵਾਰੀ ਰੂਪ ਧਾਰਿਆ ਸੀ। ਇਉਂ ਕਈ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਪਿੱਛੇ ਜਾ ਕੇ ਰਾਏਕੋਟ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ--ਮਸਤਾਨ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ ਅਤੇ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ--ਦੇ ਪੁਰਖੇ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਪੁਰਖੇ ਇਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਰਾਏਕੋਟ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀਹ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ, ਖੁੱਲ੍ਹੇ-ਆਮ, ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੇਖਦਿਆਂ, ਫਾਂਸੀ ਦੇਣ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦਾ ਮੰਤਵ ਇਹ ਦਰਸਾਉਣਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕਿਸੇ ਹੁਕਮ ਦੀ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਬਹਾਨੇ, ਉਲੰਘਣਾ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ। ਪਰ, ਜਿਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਫਾਂਸੀਆਂ ਦੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਪੂਰੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦਾ ਇਹ ਮਨੋਰਥ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਸਬੂਤ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਪਿੱਥੋ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਰਾਏਕੋਟ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਸਿਵੇ ਅਜੇ ਠੰਢੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਪੁੱਤਰ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਵਾਲੇ ਯੋਧਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦੀ ਘਟਨਾ ਦੀਆਂ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ।

ਇਕ ਤਾਂ ਬੁੱਚੜਖਾਨੇ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼-ਭਗਤੀ ਕਰਕੇ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜੱਜ ਨੇ ਅਣਗੌਲੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ, ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਅਨਹੋਈ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਏਡਾ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਗੱਲ ਸਿਰਫ਼ ਏਨੀ ਸੀ ਕਿ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਕੰਮ-ਧੰਦੇ ਵਾਲਾ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਈਂ ਆਪਣੇ ਬਲ੍ਹਦ ਨੂੰ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਕੁੱਟ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਨਾਮਧਾਰੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਸਮਝਾਊ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਬੇਜ਼ਬਾਨ ਉੱਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕਿਉਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ! ਰਾਈਂ ਦੇ ਗੁਸੈਲ ਜਵਾਬ ਤੋਂ ਹੋਈ ਤੂੰ-ਤੂੰ, ਮੈਂ-ਮੈਂ ਕਾਰਨ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਬਣਾ ਕੇ ਜੱਜ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਮੁਸਲਮਾਨ ਜੱਜ ਨੇ ਇਸ ਮਾਮੂਲੀ ਤਕਰਾਰ ਉੱਤੇ ਠੰਢਾ ਛਿੜਕਣ ਦੀ ਥਾਂ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸੁਣਾਇਆ ਕਿ ਉਹੋ ਬਲ੍ਹਦ ਲਿਆਉ ਤੇ ਇਸ ਨਾਮਧਾਰੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਲਾਲ ਕਰੋ। ਜੱਜ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਿਆਂ ਇਉਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸਾਰੀ ਦਰਦ-ਕਹਾਣੀ ਆਖ ਸੁਣਾਈ। ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਉਬਾਲ ਆਉਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਚਨ ਕੀਤੇ, ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਸਾਲ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੇ ਜਜ਼ਬੇ ਕਾਬੂ ਰੱਖ ਸਕੋ, ਮੈਂ ਉਹ ਮਨੋਰਥ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹਾਸਲ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ ਜੀਹਦੇ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਮਿਆਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਧੂਹ ਰਹੇ ਹੋ।

ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਖਿਆ, ਰਾਤੀਂ ਸਾਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਕੇ ਜ਼ੁਲਮ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਬੋਲੇ, ਜੇ ਇਹ ਗੱਲ ਹੈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਤਾਂ ਅਣਡਿੱਠ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕੋਈ ਡੇਢ ਸੌ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਜਨੂੰਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜੱਜ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਤੁਰ ਪਏ। ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਮਲੇ-ਫੈਲੇ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਤਾਂ ਹੋਣੀ ਹੀ ਸੀ। 15 ਜਨਵਰੀ 1872 ਨੂੰ ਹੋਏ ਇਸ ਟਕਰਾਉ ਵਿਚ ਦੋਵਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਬਚਦੇ 66 ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਕੱਠੇ ਬੈਠ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰ ਕੇ ਜਾਨਾਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਭੱਜਣ ਦੀ ਥਾਂ ਕਥਿਤ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਦਾ ਯਕੀਨੀ ਹੋਣਾ ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ।

ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਮੱਤ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਸੁਨੇਹਾ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਹੁਣ ਜਾਗ ਪਏ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਨਾ ਬਦੇਸ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਨਾ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਤੇ ਸਵੈਮਾਣ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਵਾਰ ਅਣਦੇਖਿਆ ਕਰਨਗੇ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰਾਜ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਜ਼ਿਲੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਕੋਵਨ ਬਦਨਾਮ ਵਹਿਸ਼ੀ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਵੀ ਕੱਖ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਹੋਰ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਾਂਗ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਰਿਆਸਤ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰਾਜ ਦਾ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤਾਂ ਵੀ ਕੋਵਨ ਨੇ ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਸਿੱਧਾ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਲੈ ਲਿਆ। ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਇਕੱਲੀ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਿਸੇ ਛੋਟੇ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਬਹਾਨੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਭ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਦਖ਼ਲ ਦੇਣ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਇਥੇ ਕੋਵਨ ਕੋਲ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਨਵਾਬ ਦੇ ਨਾਬਾਲਗ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਵਾਬ ਦੇ ਬਾਲਗ਼ ਹੋਣ ਤੱਕ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਰਾਜਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾ ਰਹੀ ਇੰਤਜ਼ਾਮੀਆ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਨਿਗਰਾਨ ਥਾਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਢਕਵੰਜ ਤਾਂ ਰਚਿਆ ਸੀ। ਦਿਖਾਵੇ ਲਈ ਹੀ ਸਹੀ, ਮੁਕੱਦਮਾ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਤੋਂ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਚੀਫ਼ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ ਅਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਚੀਫ਼ ਕੋਰਟ ਦੇ ਹੀ ਪੁਸ਼ਟੀ-ਕਰਤਾ ਜੱਜ ਤੱਕ ਪੁੱਜਿਆ ਸੀ। ਇਥੇ ਕੋਵਨ ਨੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕੈਦੀ ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦੇ ਪਰੇਡ ਗਰਾਊਂਡ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਲੋਕ 'ਕੂਕਿਆਂ ਦਾ ਰੱਕੜ' ਆਖਦੇ ਹਨ, ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਕਥਿਤ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਵਿਖਾਵਾ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਾ ਸਮਝਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦੇਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

17 ਜਨਵਰੀ 1872 ਨੂੰ ਸੱਤ ਤੋਪਾਂ ਬੀੜ ਕੇ ਉਹਨੇ ਸੱਤ ਨਾਮਧਾਰੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹਾਂ ਅੱਗੇ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਸੱਤ ਦੇ ਸੱਤ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੇ ਤੋਪਾਂ ਅੱਗੇ ਇਉਂ ਬੱਝਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਆ ਕੇ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹਾਂ ਅੱਗੇ ਖਲੋਣਗੇ। ਦੰਗ ਹੋਏ ਕੋਵਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਠੀਕ ਹੈ, ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਪਿੱਠਾਂ ਲਾ ਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਜਾਉ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਫੇਰ ਇਉਂ ਖਲੋਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪਿੱਠ ਉੱਤੇ ਵਾਰ ਕਰਵਾ ਕੇ ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਮਰਦੇ ਹਨ, ਅਸੀਂ ਸੂਰਮਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹਿੱਕ ਉੱਤੇ ਵਾਰ ਲੈਣ ਲਈ ਤੋਪਾਂ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰ ਕੇ ਖਲੋਵਾਂਗੇ। ਉਹ ਸੱਤੇ ਹੀ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਇਉਂ ਜਾ ਉੱਡੇ ਸਗੋਂ ਸੱਤ ਵਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸੱਤ-ਸੱਤ ਕਰ ਕੇ ਆਏ 49 ਦੇ 49 ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਲਵੱਕੜੀ ਪਾਈ ।

ਉਸ ਦਿਨ ਇਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ ਜੋ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਤ ਪਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ ਅਗਲੀ ਟੋਲੀ ਵਿਚ ਇਕ 'ਦੋਸ਼ੀ' 12 ਸਾਲ ਦਾ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕੋਵਨ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਰਹਿਮ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖਿਆ। ਕੋਵਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਇਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਜੇ ਇਹ ਆਖ ਦੇਵੇ ਕਿ ਇਹ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ। ਏਨਾ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਭੱਜ ਕੇ ਕੋਵਨ ਦੀ ਲੰਮੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਚਿੰਬੜ ਗਿਆ। ਵਾਲ ਪੁੱਟੇ ਬਿਨਾਂ ਦਾੜ੍ਹੀ ਛੁਡਵਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਹੋ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਉਹਦੀਆਂ ਬਾਂਹਾਂ ਵੱਢ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਫੇਰ ਸੀਸ ਧੜ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਉਂ ਉਹ ਉਸ ਦਿਨ ਦਾ 50ਵਾਂ ਸ਼ਹੀਦ ਬਣਿਆ। ਕੋਵਨ ਨੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਆਪ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: "ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਪਹਿਰੇਦਾਰਾਂ ਕੋਲ ਦੀ ਭੱਜ ਕੇ ਆਇਆ ਤੇ ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਕਰੋਪੀ ਹਮਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨੇ ਮੇਰੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਖਿੱਚ ਲਈ ਤੇ ਮੇਰੀ ਸੰਘੀ ਘੁੱਟਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਨ ਲਗਿਆ..."

ਇਸ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਬੇਦਿਲ ਹੋਏ ਕੋਵਨ ਨੇ ਬਾਕੀ ਕੂਕੇ ਆਪਣੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਮਾਰਨਾ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉੱਤੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਵਿਚ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਾਕੀ 16 ਨਾਮਧਾਰੀ ਅਗਲੇ ਦਿਨ, 18 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਉਡਾਏ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਪਿੱਥੋ ਦਾ ਨਾਮਧਾਰੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਪੁੱਤਰ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸੀ।

ਪਿਛਲੇ ਦਿਨ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦਿਨ ਵੀ ਇਕ ਅਨੋਖੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ। ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨਾਂ ਦਾ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਧਰੇ ਕੱਦ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੀ ਹਿੱਕ ਤੋਪ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਨੀਵੀਂ ਸੀ। ਕੋਵਨ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਮਧਰੇ ਕੱਦ ਨੂੰ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚਲੇ ਜਾਣ ਲਈ ਆਖਿਆ। ਉਹ ਉਥੋਂ ਤੁਰਿਆ ਅਤੇ ਇਧਰੋਂ-ਉਧਰੋਂ

ਲਿਆਂਦੇ ਰੋੜੇ-ਢਲੇ ਤੋਪ ਮੂਹਰੇ ਚਿਣ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਖਲੋਂਦਿਆਂ ਤੋਪਚੀ ਨੂੰ ਬੋਲਿਆ, ਹੁਣ ਮੈਂ ਤੋਪ ਦੇ ਮੇਚ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ, ਚਲਾ ਤੋਪ!

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸੁਵਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਉਡਾਏ ਸਰੀਰਾਂ ਦੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਖਿੰਡੇ ਪਏ ਟੁਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁਗ-ਹੂੰਝ ਕੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਇਕ ਖੂਹ ਵਿਚ ਸੁੱਟਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਖੂਹ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਪੂਰ ਕੇ ਉਹਦੀ ਹੋਂਦ ਅਨਹੋਂਦੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਹਨਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਏਨੀ ਲੋੜ ਜਾਂ ਸਮਝ ਨਾ ਦਿਖਾਈ ਕਿ ਉਸ ਖੂਹ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਜਾਂਦੀ, ਹੁਣ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਬਦਲ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਾਰਜ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਹਨਾਂ 66 ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਵਿਖੇ 66 ਫੁੱਟ ਉੱਚਾ ਖੰਡਾ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤੋਪ ਦੇ 66 ਗੋਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕ 66 ਮੋਰੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੋਰੀਆਂ ਦਾ ਛੋਟੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਹੋਣਾ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਘੱਟ-ਵੱਧ ਉਮਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਿੰਨਾ ਬੇਕਾਨੂੰਨਾ ਤੇ ਉਪੱਦਰੀ ਸੀ, ਕਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵੀ ਜਾਣਦੇ-ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਕਾਟਨ ਦੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਮਦਰਾਸ ਵਿਖੇ 1845 ਵਿਚ ਜਨਮਿਆ ਸੀ। 1867 ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਆਈ. ਸੀ. ਐੱਸ. ਕਰ ਕੇ ਭਾਰਤ ਪਰਤਿਆ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਵੱਲ ਉਹਦਾ ਰਵਈਆ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਨਰਮ ਸੀ। ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ 1904 ਵਿਚ ਉਹ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵੀ ਬਣਿਆ।

ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਾ ਕੇ ਉਹ 1906 ਵਿਚ ਮੈਂਬਰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਹਮਦਰਦ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਗਰੁੱਪ ਬਣਾਇਆ ਤੇ 'ਇੰਡੀਅਨ ਹੋਮ ਰੂਲ' ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਹਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਉਹ 1910 ਦੀ ਚੋਣ ਵੀ ਹਾਰ ਗਿਆ। 1915 ਵਿਚ ਉਹ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ। ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਇੰਡੀਅਨ ਐਂਡ ਹੋਮ ਮੈਮਰੀਜ਼' ਵਿਚ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਮੇਰਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਰ ਘਟਨਾ ਮੈਨੂੰ ਚੇਤੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਜੋ ਮੌਤ ਦੀ ਇਸ ਸਜ਼ਾ ਤੋਂ ਵੱਧ ਘਿਣਾਉਣੀ ਤੇ ਦਿਲ ਦਹਿਲਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੋਵੇ। ਬਥੇਰੇ ਹੋਰ ਸਨ ਜੋ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਸੋਚਦੇ ਸਨ ਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਹੁਕਮ ਅਫ਼ਸੋਸਨਾਕ ਹੱਦ ਤੱਕ ਊਣੇ-ਹੀਣੇ ਸਨ।"

ਦੋ ਜਣਿਆਂ ਦੀ ਮਾਮੂਲੀ ਤਕਰਾਰ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕਰ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਹਸ਼ਰ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਤਾਂ ਦੇਣਾ ਹੀ ਚਾਹਿਆ, ਮੌਕੇ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਲਾਹਾ ਵੀ ਲੈ ਲਿਆ।

ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਖ਼ਾਤਮੇ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੇ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਕਰਤਿਆਂ-ਧਰਤਿਆਂ ਦੀ ਧਾਟੋਧਾੜ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਦਿਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਿਰਾਸਾਜਨਕ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਆਗੂ ਵਜੋਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਆਸ ਦੀ ਕਿਰਨ ਬਣ ਕੇ ਉੱਭਰੇ। ਇਹ ਤੱਥ ਜਾਣਦਿਆਂ ਫ਼ਿਕਰਮੰਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਸ ਭਵਿੱਖੀ ਖ਼ਤਰੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲਾਮਬੰਦੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਧਰਮ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਉਹਨਾਂ ਪਿੱਛੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਆਪਾ-ਵਾਰੂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੁੜਨਾ ਯਕੀਨੀ ਸੀ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਰਾਏਕੋਟ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਵੀ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਬਹਾਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲ ਸਕਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਸ਼ੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਹੋ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਏ। ਉਹ ਤਾਂ ਘੋੜੇ ਉੱਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰਾਏਕੋਟ ਰਾਹ ਕੱਟਣ ਸਮੇਂ ਬੁੱਚੜਖਾਨੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧੂੱਹੜ ਮਾਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸਾਰਾ ਜਥਾ ਤੁਰਿਆ ਹੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਘਟਨਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 17 ਜਨਵਰੀ 1872 ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਹੀ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ 16 ਮਾਰਚ 1872 ਨੂੰ ਰੰਗੂਨ ਭੇਜ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਪਰਕ ਲਗਭਗ ਅਸੰਭਵ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁਝ ਸੂਬੇ ਤੇ ਹੋਰ ਮੁੱਖ ਨਾਮਧਾਰੀ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੈਦਾਂ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਪੁਲਿਸ ਚੌਕੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜੋ 1923 ਤੱਕ, ਭਾਵ 51 ਸਾਲ ਜਬਰ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਵਰਜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਕੁਰਕ ਕਰ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਹਰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਨੂੰ ਬਾਗ਼ੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣ ਲਗਿਆ। 1904 ਦੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਗਜ਼ਟੀਅਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ: "ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਕੂਕੇ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਪਰਜਾ ਬਣਨਾ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ!"

ਜਦੋਂ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ, ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼-ਵਿਰੋਧੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀਆਂ।

ਇਹ ਤੱਥ ਧਿਆਨ ਖਿਚਦਾ ਤੇ ਜਗਿਆਸਾ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਮੁੱਢਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਏਨੀ ਦੂਰ ਦੇ ਸਾਡੇ

ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੁਛ ਲੋਕ ਏਨੇ ਸਿਦਕੀ-ਸਿਰੜੀ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਜੁੜ ਗਏ। ਮੇਰਾ ਲੱਖਣ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੂਬਾ ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ ਸੀ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਉਮਰੋਂ ਕੁਝ ਵੱਡਾ ਸੀ।

ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਤੱਕ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ-ਧਾਰਮਿਕ ਯਾਤਰਾ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਘਰੋਂ ਉਹ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਜਗਿਆਸੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿੱਕਲਿਆ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਇਕ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਜਾ ਟਿਕਿਆ। ਉਥੇ ਹੀ ਉਹਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਨੀ-ਲਿਖਣੀ ਸਿੱਖੀ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫੈਲ ਰਹੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੋਭਾ ਉਸ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਕਰ ਲਿਆ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਹ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਬੋਲਿਆ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਚਿੱਠੀਆਂ, ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ, ਬਚਨਾਂ, ਆਦਿ ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਹਜ਼ੂਰੀ ਸੂਬਾ ਥਾਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹਨਾ ਚਾਰੇ ਸ਼ਹੀਦ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਜਣ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਆਧਾਰ ਜਾਂ ਵਸੀਲਾ ਦਿਸਦਾ ਨਹੀਂ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਸੂਬਾ ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਸਹੇ ਅਤੇ ਰਾਏਕੋਟ ਤੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਵਾਲੇ ਇਹ ਚਾਰੇ ਸ਼ਹੀਦ ਤਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜਵਾਨੀਆਂ ਵਾਰ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਮਰ ਹੋ ਹੀ ਗਏ।

* * *

(ਰਾਏਕੋਟ ਦੇ ਸਾਕੇ ਦੇ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦੀ ਕਰਨੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕਵੀ ਤੇ ਆਲੋਚਕ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਖੀਵਾ ਇਸ ਜਜ਼ਬੇ-ਗੁੰਧੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਇਆ।)

ਸਾਕਾ ਰਾਏਕੋਟ

ਡਾ. ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਖੀਵਾ

ਪਰਤ ਪਿਆ ਚਾਚਾ ਚੰਦ ਸਿਉਂ, ਰਾਏਕਟ ਤੋਂ
ਗੁਰਮੁਖ ਭਤੀਜੇ ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਦੇਹ ਗੱਡੇ ਵਿਚ ਪਾ
ਨਾਲ ਗਰਾਈਂ ਹੋਰ ਦੋ, ਮੰਗਲ ਤੇ ਮਸਤਾਨ
ਤਿੰਨੋਂ ਬਬਰ ਸ਼ੇਰਾਂ ਨੇ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰੀਆਂ ਦੇਸ ਲਈ
ਬੋਲ ਗਿਆ ਉਹ ਪੱਟ 'ਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ
ਤੇ ਬਲਦਾਂ ਦੀ ਕੰਡ 'ਤੇ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਹੱਥ ਰੱਖਿਆ
ਤੋਰ ਲਿਆ ਗੱਡਾ ਕੱਚੇ ਰਾਹੀ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸੇਧ ਵਿਚ।

* * *

ਲੰਮੀ ਵਾਟ ਨਿਬੇੜਨ ਲੱਗੇ ਬਲਦ ਵੀ ਪਾ ਨੀਵੀਆਂ
ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹੁਣ ਸਰਪੱਟ ਦੌੜ

ਜੋ ਬੋਤੇ ਨੇ ਲਾਉਣੀ ਸੀ ਜੇ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਸਵਾਰ
ਜਿਸ ਦੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਪਹੁੰਚੇ ਸੀ ਹਾਏਕੋਟ
ਤੇ ਸਥਰਿਆਂ ਦੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਰਾਤ ਕੱਟ
ਪਾਉਣੇ ਸੀ ਚਾਲੇ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ।

* * *

ਬਲਦ ਬੋਚ ਕੇ ਪੈਰ ਧਰਦੇ ਕਿਤੇ ਧੜਕਣ ਨਾ ਪਹੀਏ
ਕਿਧਰੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਦੇਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜ਼ਰਬ ਨਾ ਆਵੇ
ਕਿਧਰੇ ਗਲਾਂ ਵਿਚ ਪਾਏ ਘੁੰਗਰੂ ਖੜਕ ਨਾ ਜਾਣ
ਤੇ ਗੂੜ੍ਹੀ ਨੀਂਦ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਗੱਭਰੂ ਹੋਣ ਨਾ ਪਰੇਸ਼ਾਨ
ਉਦਾਸੇ ਬਲਦਾਂ ਨੇ ਜਲਾਲਦੀਵਾਲ ਦੀ ਜੂਹ ਲੰਘੀ
ਛੱਪੜ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਘੁੱਟ ਨੂੰ ਵੀ ਜੀਅ ਨਾ ਕੀਤਾ
ਹਰਾ-ਕਚੂਰ ਦਦਾਹੂਰ ਦਾ ਬਾਜਰਾ ਤੇ ਗੁਆਰਾ
ਵਜੀਦਕੇ ਦੇ ਮਾਂਹ-ਮੋਠ ਤੇ ਭੱਦਲਵੱਢ ਦੀ ਅਗੇਤੀ ਮੂੰਗੀ
ਬੁਰਕ ਮਾਰਨ ਲਈ ਬੱਗਾ ਜਾਂ ਦੂੱਗਾ ਕੋਈ ਨਾ ਅਹੁਲਿਆ
ਭੁੱਖ ਕਿਥੇ? ਅਜੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਂਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ
ਫਾਂਸੀਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਲਹੂ ਸੀ ਜੋ ਖੌਲਿਆ
ਸੰਘੇੜਾ ਵੀ ਲੰਘੇ ਤੇ ਹੰਢਿਆਇਆ ਵੀ ਟੱਪਿਆ
ਤਪੇ ਦੇ ਖੇਤਾਂ 'ਚੋਂ ਆ ਨਿਕਲਿਆ ਇਕ ਵੱਗ
ਰੋਕ ਕੇ ਰਾਹ ਉਸ ਨੇ ਗੱਡਾ ਸੀ ਡੱਕਿਆ
ਦੁੱਧ-ਚਿੱਟੀਆਂ ਗੋਲ ਪੱਗਾਂ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਹੋ ਸੁੰਘਿਆ
ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਬਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਚੁੰਮਿਆ
ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਵੱਗ ਗੱਡਿਆਂ-ਭਾਰ ਹੋਇਆ
ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਚਰਨ ਮੌਰਿਆਂ ਨਾਲ ਛੋਹੇ
ਚਾਹੇ ਦੇ ਗਲ ਲੱਗ ਪਾਏ ਅਬੋਲ ਵੈਣ।
ਰਾਏਕੋਟ ਤੋਂ ਭੱਜੀਆਂ ਅਸੀਂ ਉਹ ਗਾਈਆਂ
ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਯੋਧਿਆਂ ਬੁੱਚੜਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਈਆਂ
ਸਾਡੇ ਰੱਸੇ ਵੱਢ ਆਪਣੇ ਗਲਾਂ ਵਿਚ ਪਾਏ
ਫਾਂਸੀ ਸਮੇਂ ਇਹਨਾਂ ਯੋਧਿਆਂ ਮੂੰਹ ਨੰਗੇ ਰੱਖੇ
ਹੁਣ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲੋਂ ਕੱਜੇ ਪਾ ਚਾਦਰਾਂ
ਹੋਣ ਦਿਉ ਦੀਦਾਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਨੂਰੀ ਚਿਹਰਿਆਂ ਦੇ
ਬਲਦ ਵੀਰੋ ਹਟੋ ਪਰ੍ਹੇ ਢੇਰ ਅਸੀਸਾਂ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ!
ਅਰਥੀ ਨੂੰ ਕੰਨ੍ਹਾ ਹੁਣ ਦੇਣ ਦਿਓ ਅਸਾਂ ਨੂੰ!

ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਹਜ਼ੂਰੀ ਲਿਖਾਰੀ

ਸੂਬਾ ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ ਪਿੱਥੋ

ਸਾਡੇ ਘਰ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ, ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਦੇ ਸਥਾਨ ਲਿੱਖਣਸਰ ਦੀਆਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਬੀੜਾਂ ਤੋਂ ਤੁਰੀ ਚਰਚਾ ਮਸ਼ੀਨੀ ਛਾਪੇ ਤੱਕ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੀ। ਛਾਪਾਖਾਨੇ ਦੀ ਉਸਤਤ ਹੁੰਦੀ ਜਿਸ ਨੇ ਆਮ ਪਾਠਕ ਲਈ ਬੀੜਾਂ ਤੇ ਪੋਥੀਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੱਕ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੌਖੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਛਾਪੇ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਿੱਖਣਸਰ ਦੇ ਸਿਰੜੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀ ਘਾਲਣਾ ਦੀ ਵਧੀਕ ਵਡਿਆਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਜੋ ਨਾ ਸਿਰਫ ਪੂਰੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਲਿਖਾਈ ਸੁੰਦਰ, ਇਕਸਾਰ ਤੇ ਟਕਸਾਲੀ ਰੂਪ ਵਾਲੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਸਨ ਸਗੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਧਿਆਨ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਲਗ-ਮਾਤਰਾ, ਕੰਨਾ-ਬਿੰਦੀ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮੂਲ ਪਾਠ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਸਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੇਖਕਾਂ, ਤਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਨ ਲਈ ਲਿਖਾਰੀ ਆਖਦੇ। ਭਾਵ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਲਿਖਤ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੇਵਲ ਉਤਾਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਲਿਖਾਰੀ। ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਚਲਦਿਆਂ ਮੇਰੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਪਿੱਥੋ ਦੇ ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਮਾਨ ਗੋਤ ਦੇ ਇਕ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। ਦਸਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਮੋਢੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮੀ, ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਹਜ਼ੂਰੀ ਲਿਖਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੰਥ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਜਥੇਬੰਦ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਪਰਚਾਰ-ਪਸਾਰ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਲੋਂ ਥਾਪੇ ਗਏ ਬਾਈ ਪਲੇਠੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ।

ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵੀ ਸਾਧਾਂ ਦਾ ਇਕ ਡੇਰਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਗਭਰੇਟ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਸਾਧਾਂ ਦੇ ਇਸ ਡੇਰੇ ਜਾ ਬੈਠਣਾ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ, ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਉਹਦਾ ਇਉਂ ਵਿਹਲਾ ਰਹਿ ਕੇ ਡੇਰੇ ਜਾ ਬੈਠਣਾ ਅੱਖਰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਖੇਤੀ ਵਾਸਤੇ ਦੋ ਕਿਰਤੀ ਹੱਥਾਂ ਦਾ, ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਕਿਸਾਨੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ, ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਲੱਖਣ ਹੈ, ਇਸੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਟਕਰਾਉ, ਸਗੋਂ ਕਾਟੋ-ਕਲੇਸ਼ ਕਾਰਨ ਉਹ ਘਰ ਤੇ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਕੇ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਡੇਰੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਮਗਰੋਂ ਉਹਦੇ ਦੱਸਣ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹਦੀ ਉਮਰ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਸੀ।

ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਉਹ ਪੰਜ ਸਾਲ ਟਿਕਿਆ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲਾ ਸਾਧੂ ਬਣ ਕੇ ਵਿਚਰਨ ਲਗਿਆ। ਉਥੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਨੀ-ਲਿਖਣੀ ਸਿੱਖੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਫੈਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਸੰਭਾਵਨਾ ਇਹੋ ਦਿਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸੇ ਮਹਿਮਾ ਦੀ ਖਿੱਚ ਸਦਕਾ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਦਾ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਘੱਟ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਦੰਦਕਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਲੋਕ ਉਸ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤਾ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾਣਦੇ। ਪਰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਮੇਰੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਲਿਖਾਰੀ ਵਜੋਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਡੇਰੇ ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜੀ ਹੋਈ ਕਲਮ ਦਾ ਮਾਣ ਹੁੰਦਾ। ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਕ ਨੇੜਲੇ ਮਾਣਜੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਵਜੋਂ ਮੇਰੇ ਚੇਤੇ ਵਿਚ ਵਸਿਆ ਰਿਹਾ।

ਮੇਰੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੰਬਰਦਾਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਵਿੱਲੋਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੂਬਾ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਸਦਕਾ ਹੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਪਧਾਰੇ ਸਨ ਅਤੇ ਯਾਦਗਾਰੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਦੀਵਾਨ ਸਜਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਜੇ ਉਸ ਦੀਵਾਨ ਦਾ ਭਾਵ, ਵੇਰਵਾ ਜਾਂ ਮਹੱਤਵ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਸੀ ਪਰ ਇਕ ਘਟਨਾ ਆਪਣੀ ਅਲੋਕਾਰਤਾ ਕਰਕੇ ਜ਼ਰੂਰ ਮੇਰੇ ਚੇਤੇ ਵਿਚ ਵਸ ਗਈ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਖੇ ਸਭ ਦੀਵਾਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਛ ਸਿੰਘ ਸ਼ਬਦ ਗਾਉਂਦੇ-ਗਾਉਂਦੇ ਨੱਚਣ ਤੇ ਮਸਤ ਹੋ ਕੇ ਕੂਕਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਅਚੰਭਿਤ ਬਾਲ-ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬੈਠੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਬੋਲੇ, ਬਾਣੀ ਗਾਉਂਦਿਆਂ ਮਸਤ ਹੋ ਕੇ ਕੁਛ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਉਂ ਹਾਲ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਕੂਕਾਂ ਮਾਰਨ ਲਗਦੇ ਹਨ; ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੂਕੇ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਖ਼ੈਰ, ਸੂਬਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਪੋਤਾ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਪੰਛੀ ਮੇਰਾ ਮਿੱਤਰ ਤੇ ਲਗਭਗ ਹਾਣੀ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਥੋਂ ਸਵਾ ਸਾਲ ਛੋਟਾ ਸੀ ਅਤੇ 15 ਜਨਵਰੀ 2021 ਨੂੰ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਸਮੇਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਚੰਗਾ ਰਸੀਆ ਸੀ। ਉਸ ਨਾਲ ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਹੋਈ ਤਾਂ ਕੁਛ ਟੁੱਟਵੇਂ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਤਾਂ ਲੱਗਿਆ ਪਰ ਕੋਈ ਸੰਤੋਖਜਨਕ ਜੀਵਨ-ਵੇਰਵਾ ਰੂਪ ਨਾ ਧਾਰ ਸਕਿਆ। ਉਹਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਸੂਬਾ ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਛੱਡਣ ਵੇਲੇ ਆਪ ਤਾਂ ਵਿਆਹਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਅਮਕੇ ਅਮਕੇ ਘਰ ਉਹਦੇ ਚਚੇਰੇ ਤੇ ਸਕੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਾਰਿਸ ਹਨ।

ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਹ ਟੁੱਟਵਾਂ ਵੇਰਵਾ ਹੀ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਟਿਕਿਆ ਰਿਹਾ। ਅਚਾਨਕ ਜਨਵਰੀ 2009 ਦੇ ਮਾਸਕ 'ਵਰਿਆਮ' ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸੁਵਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਦਾ ਲੇਖ 'ਕੂਕਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਅਮਰ ਨਾਇਕ: ਹਜ਼ੂਰੀ ਸੂਬਾ ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ ਪਿੱਥੋਂ' ਨਜ਼ਰ ਪਿਆ। ਵਿਰਕ ਜੀ ਦੇ ਲੇਖਾਂ

ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਪਾਠਕ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੰਥ ਦੀਆਂ ਹੋ-ਬੀਤੀਆਂ ਹਸਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਉਹ ਖੋਜ ਦਾ ਆਪਣੇ ਵੱਸ ਵਿਚਲਾ ਕੋਈ ਵੀ ਢੰਗ-ਤਰੀਕਾ ਜਾਂ ਸਾਧਨ-ਵਸੀਲਾ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੰਦੇ।

ਸੂਬਾ ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਠੋਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਣ ਦੀ ਮੇਰੀ ਚਿਰਾਂ-ਪੁਰਾਣੀ ਇੱਛਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਵਿਰਕ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਲੇਖ ਨੇ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਹ ਲੇਖ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਤੱਥ-ਪਾਰਖੂ ਖੋਜ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਖੋਜ ਸਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅਤੇ ਪੰਥੀ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਦੱਸੀਆਂ ਗਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸੂਬਾ ਜੀ ਦੀ ਵਾਹਵਾ ਵੇਰਵੇ-ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨ-ਕਥਾ ਸਿਰਜਣ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸਹਾਈ ਰਹੀ।

1857 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਕੂਕਾ ਸਜਾਏ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਉਹ ਵੀਹ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਆਪਣੇ ਦੱਸਣ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਤੋਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਨਿਰਮਲਾ ਸਾਧੂ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਪਿੱਥੋ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਭਾਵ ਨਿਰਮਲਾ ਸਾਧੂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਉਹ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਦੂਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਸਾਧ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਧ ਬਣਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੁਛ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਆਮ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਹਿੰਦੇ।

ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ, ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰੰਪਰਕ ਕਾਰਜ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਪਸਾਰ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੀ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਏਨੀ ਕੁ ਸੋਝੀ ਅਤੇ ਕਲਮ ਦੀ ਜਾਚ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਆ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ ਜੋ ਪਿੱਛੋਂ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਲਿਖਾਰੀ ਥਾਪੇ ਜਾਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਥੇ ਉਹਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਲੱਗੇ ਕਾਰਜ ਸਦਕਾ ਇਹ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਹੋਰ ਪਰਪੱਕ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਉਹਦੀ ਲਗਨ, ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਲੱਗਿਆ ਕੰਮ ਤਨਦੇਹੀ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਿਦਕ ਦੀ ਦੱਸ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੂਕਾ ਸਜਣ ਦੇ ਨੌਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਸਾਧਾਰਨ ਹੈਸੀਅਤ ਤੋਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਸਹਾਇਕ, ਲਿਖਾਰੀ ਤੇ ਫੇਰ ਹਜ਼ੂਰੀ ਸੂਬਾ ਬਣ ਗਿਆ।

ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੂਬੇ ਨਿਸਚਿਤ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ-ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਵਜੋਂ ਥਾਪੇ ਗਏ ਸਨ। ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਸੂਬਾ ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਕੁਛ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਕੰਮਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਨਾਮ-ਅਭਿਲਾਖੀਆਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤੱਥ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਉਹਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਦੱਸ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਦੂਜੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਰਹਿ

ਕੇ, ਜਾਂ ਜੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਿਤੇ ਬਾਹਰ ਜਾਣ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾ ਕੇ, ਆਪਣਾ ਹਜ਼ੂਰੀ ਸੇਵਕ ਵਾਲਾ ਕਾਰਜ ਨਿਭਾਉਣਾ ਸੀ।

ਜਦੋਂ 1867 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਕੂਮਤੀ ਰੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਲੰਘ ਕੇ ਬਾਗ਼ੀਆਨਾ ਰਉਂ ਵਿਚ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੋਲੇ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਦੀਵਾਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ, ਦੋਵੇਂ ਵਾਰ ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਤਦਕਾਲੀ ਪੁਲਿਸ ਕਪਤਾਨ ਆਰ. ਐਚ. ਵਾਲ ਮੇਜਰ ਨੇ 30 ਮਾਰਚ 1872 ਨੂੰ ਉਸ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵਾ ਦਰਜ ਕਰਦਿਆਂ ਟਿੱਪਣੀ ਵਾਲੇ ਖਾਨੇ ਵਿਚ ਠੀਕ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਸੀ: "ਇਹ ਆਦਮੀ ਹਰ ਸਮੇਂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।"

18 ਜਨਵਰੀ 1872 ਨੂੰ ਉਹਨੂੰ ਜਲਾਵਤਨ ਕਰ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਅਲਾਹਬਾਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਚੁਨਾਰ ਦੇ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਡੱਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਹਜ਼ੂਰੀ ਸੂਬਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਬਾਗ਼ੀਆਨਾ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ' ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ ਹੋਣਾ ਵੀ ਉਹਦੇ 'ਦੋਸ਼ਾਂ' ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਅਪਰੈਲ 1872 ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜੇ. ਡਬਲਯੂ. ਮੈਕਨੇਬ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਾਣਕਾਰੀ "ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਪਿੱਥੋ, ਰਿਆਸਤ ਨਾਭਾ, ਉਮਰ 35 ਸਾਲ, ਜਾਤ ਜੱਟ" ਵਜੋਂ ਦਰਜ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਹਦਾ ਜਨਮ 1837 ਈਸਵੀ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਉਹ ਮੈਥੋਂ ਪੂਰੀ ਇਕ ਸਦੀ ਵੱਡਾ ਸੀ।

ਵਿਰਕ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਬਿਆਨ ਦੀ ਜੋ ਟੂਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚੋਂ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰ ਕੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਖੇਪ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬੜੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ: "ਮੈਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਮਤ 1914 ਵਿਚ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਕੂਕਾ ਬਣਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਮਤ 1923 ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਸੂਬਾ ਥਾਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੂਕਾ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਨਿਰਮਲਾ ਸਾਧੂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਿਛਲੇ ਵੀਹ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਕਦੀ-ਕਦਾਈਂ ਹੀ ਗਿਆ ਹੋਵਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਘਰ-ਪਰਿਵਾਰ ਨਹੀਂ ਵਸਾਇਆ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਜੇ ਕੋਈ ਨਾਮ-ਅਭਿਲਾਖੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਨਾਮ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।" (ਸੰਮਤ 1914 ਦਾ 1857-58 ਈਸਵੀ ਅਤੇ ਸੰਮਤ 1923 ਦਾ 1866-67 ਈਸਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ।)

ਕੁਛ ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਇਹ ਟੂਕ ਉਹਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤਾਂ ਦਿੰਦੀ ਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਸ ਦਾ ਗੱਠਵਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਏਨੇ ਲੰਮੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੰਧ ਏਨੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸਮੇਟ ਦੇਣਾ ਉਹਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੂਝ ਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਦਾ ਵੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਹਦੀ ਕੋਈ ਮੌਲਕ ਲਿਖਤ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ, ਤਾਂ ਵੀ

ਇਕ ਲੱਖਣ ਤਾਂ ਸਹੀ ਹੋਣ ਦੇ ਪੂਰੇ ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜੋ ਚਿੱਠੀਆਂ, ਸੰਦੇਸ਼ ਤੇ ਆਦੇਸ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜਦੇ ਹੋਣਗੇ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕੁਛ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਣਗੇ, ਉਹ ਸਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੰਦੇ ਹੋਣਗੇ ਤੇ ਉਹ ਅੱਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜਚਦਾ ਸ਼ਬਦੀ ਜਾਮਾ ਪੁਆ ਦਿੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਪਰੋਕਤ ਟੂਕ ਵਿਚ ਦਿਸਦੀ ਸ਼ਬਦ-ਸੂਝ ਅਜਿਹੇ ਚਿਰ-ਅਭਿਆਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਉਣੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।

ਇਉਂ ਉਹਦਾ ਸਥਾਨ ਹੂਬਹੂ ਉਤਾਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲਿਖਾਰੀ ਤੋਂ ਕੁਛ ਵੱਧ ਅਜਿਹੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਸਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੱਸੀ ਗਈ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਹੀ-ਸਪੱਸ਼ਟ ਭਾਸ਼ਾਈ ਰੂਪ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ 'ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਪੁਸਤਕ' ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਕਨੇਬ ਵੱਲੋਂ ਬਹੁਵਚਨ 'ਪੁਸਤਕਾਂ' ਵਰਤੇ ਜਾਣਾ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬੀੜ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਬੀਰ-ਰਸੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਵੀ ਉਤਾਰੇ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਭਾਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮ ਕੂਕਿਆਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹਕੂਮਤ-ਵਿਰੋਧੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਪਰ ਮੈਕਨੇਬ ਨੂੰ ਉਹਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਸੂਬਾ ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਲਮ ਨਾਲ ਨਾਤਾ ਵਧੇਰੇ ਪੀਡਾ ਦਿੱਸਿਆ ਲਗਦਾ ਹੈ! ਉਹਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਬਿਆਨ ਨਾਲ ਦਿੱਤੀ ਆਪਣੀ 23 ਅਪਰੈਲ 1872 ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਵਿਚ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ: "ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ... ਕਈ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਨਿੱਜੀ ਸੇਵਕ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੋਥੀਆਂ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।... ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ, ਜੇ ਸਭ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਰਹੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਗਰੋਂ ਵਾਪਸ ਭੇਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਾਭੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਹ ਗੱਲ ਪੱਕੀ ਕਰੇਗਾ ਕਿ ਇਹ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਪਿੱਥੋ ਵਿਚ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਦਿਨ-ਕਟੀ ਕਰਦਾ ਰਹੇ, ਕੋਈ ਸਭਾ ਜਾਂ ਦੀਵਾਨ ਨਾ ਕਰੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਵੇ।"

ਦੂਜੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਉਸ ਬਾਰੇ ਰਾਇ ਵੱਖਰੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਹੋਰ ਕੂਕਿਆਂ ਜਿੰਨਾ ਹੀ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੈਕਨੇਬ ਜਿਹੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਇਕ ਵੱਡੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਰਾਇ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਕਰ ਕੇ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਭਾਗੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨੂੰ ਪੂਰੇ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਚੁਨਾਰ ਦੇ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਰੱਖ ਕੇ ਆਖ਼ਰ 17 ਫ਼ਰਵਰੀ 1887 ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਗੱਡੀ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ। ਰਿਹਾਈ ਸਮੇਂ ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਪਾਬੰਦੀ ਵੀ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ

ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਣ ਸਮੇਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਜਾਂ ਪੁਲਿਸ ਕਪਤਾਨ ਦੀ ਅਗੇਤੀ ਆਗਿਆ ਲਵੇਗਾ।

ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਬਰ ਦਾ ਪੱਕਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਚੁਨਾਰ ਤੋਂ ਪਰਤ ਕੇ ਸੂਬਾ ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਉਥੇ ਨਾ ਜਾਣਾ ਤਾਂ ਸਮਝ ਆਉਂਦਾ ਹੀ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਪਿੱਥੋ ਨਾ ਜਾਣ ਦਾ ਵੀ ਉਹਦਾ ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਲਗਦਾ ਹੈ। 5 ਅਗਸਤ 1871 ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਲਾਏ ਗਏ ਰਾਏਕੋਟ ਦੇ ਸਾਕੇ ਵਾਲੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ, ਮਸਤਾਨ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਹਾਰ ਅਤੇ 18 ਜਨਵਰੀ 1872 ਨੂੰ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦੇ ਸਾਕੇ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਚਾਰੇ ਪਿੰਡ ਪਿੱਥੋ ਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀਹ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਰਥਾਤ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵੱਡਿਆਂ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਬਾਰੇ ਸਿੱਧੀ, ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਜੋ ਅੱਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲ ਸਕੀ।

ਬਾਪੂ ਜੀ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਦਸਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਦਸਦੇ ਸਨ ਕਿ ਰਾਏਕੋਟ ਦੇ ਸਾਕੇ ਵਾਲੇ ਤਿੰਨਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਦੇਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਬਲ੍ਹਦ-ਗੱਡੇ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਪਿੰਡ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਥਾਂ ਇਕੱਠਾ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕੁਛ ਵੱਡੇ ਹੋ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਆਉਣ ਲੱਗੀ, ਮੇਰੇ ਪੁੱਛੇ ਤੋਂ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿਵਿਆਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਸਕਾਰ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਸੀ। ਇਕੱਠੀਆਂ ਤਿੰਨ ਦੇਹਾਂ ਦੇ ਸਸਕਾਰ ਦੀ ਅਗਨੀ ਨਾਲ ਰੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਉਹ ਥਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਬਾਕੀ ਧਰਤੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਾਂ ਤੋਪ ਨਾਲ ਉਡਾਏ ਜਾਣ ਕਰਕੇ, ਉਥੋਂ ਦੇ ਹੋਰ ਸਭ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਵਾਂਗ, ਦੇਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਚੀ ਜੋ ਪਿੰਡ ਆਉਂਦੀ ਤੇ ਉਹਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਉਡਾਏ ਸਭ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਮਾਸ ਦੇ ਲੋਥੜੇ ਤੇ ਹੱਡੀਆਂ ਦੇ ਟੋਟੇ ਦੂਰੋਂ-ਨੇੜਿਉਂ ਇਕੱਠੇ ਕਰਵਾ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਖੇਤ ਦੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਪੁਆ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਉਹ ਖੂਹ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਭਰਵਾ ਕੇ ਉੱਤੇ ਹਲ ਚਲਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਇਉਂ ਉਹ ਥਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਣਹੋਂਦੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਵੀ ਉਸ ਖੂਹ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ।

ਆਮ ਸਿਵਿਆਂ ਦੀ ਰਾਖ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਖਿੰਡ-ਉੱਡ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਉਸੇ ਥਾਂ ਹੋਰ ਸਿਵਾ ਬਾਲਣਾ ਸਾਧਾਰਨ ਗੱਲ ਹੈ। ਪਰ ਰਾਏਕੋਟ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਸਸਕਾਰ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਏਨਾ ਸਮਾਂ ਲੰਘਣ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਉਥੇ ਕਦੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸਿਵਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਿਆ। ਕੁਛ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਚੰਗੀ ਸੁਹਣੀ

ਯਾਦਗਾਹ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਯਾਦਗਾਰ ਵਿਖੇ ਹਰ ਸਾਲ ਮੇਲਾ ਵੀ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਰੱਬ ਜਾਣੇ, ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੰਥ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਵਿਚ ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਭੂਮਿਕਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਿਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ। ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਅਨੇਕ ਨਾਮਧਾਰੀ ਉਸ ਸੰਗਰਾਮੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਘਰ-ਬਾਰ ਦਾ ਮੋਹ ਤਿਆਗ ਕੇ ਹੀ ਇਸ ਮਾਰਗ ਤੁਰਦੇ ਸਨ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਪੁੱਜਣ ਸੰਬੰਧੀ ਪੁਲਿਸ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਮੀਆਂ ਫ਼ਜ਼ਲ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਸੂਬਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ:

"ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਬਾਬਤ ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਇਕ ਨੇ ਇਹੋ ਹੀ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ 'ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਕੂਕੇ ਹੋਏ ਹਾਂ, ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਭੁਲਾ ਛੱਡੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡਾ ਪਿੰਡ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਹੈ ਤੇ ਸਾਡੇ ਪਿਤਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ'।"

ਇਹ ਗੱਲ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ ਕਿ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਿਆਂ ਉਹ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਈ ਸ਼ਰਧਾ ਪਰਗਟਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹਕੂਮਤ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਅਸਲ ਪਛਾਣ ਛੁਪਾਉਣ ਦੇ ਅਤੇ ਇਉਂ ਪਿੱਛੇ, ਪਿੰਡ ਵਿਚਲੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਹੋਰ ਸਕੇ-ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਹਕੂਮਤੀ ਕਰੋਪੀ ਤੋਂ ਓਟ-ਓਹਲਾ ਦੇਣ ਦੇ ਮੰਤਵ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰੇ ਹੋਏ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਣ।

ਸਮੁੱਚੀ ਹਾਲਤ ਦੇ ਸਭੇ ਪੱਖ ਵਿਚਾਰਦਿਆਂ ਇਹ ਗੱਲ ਬਿਲਕੁਲ ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਤੇ ਸੰਭਵ ਲਗਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਜਣਾ ਉਹਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਹੀ ਫਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਫ਼ਜ਼ਲ ਹੁਸੈਨ ਸਾਹਮਣੇ ਦਿੱਤੇ 'ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਭੁਲਾ ਛੱਡੇ' ਹੋਣ ਅਤੇ 'ਸਾਡਾ ਪਿੰਡ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ' ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਬਿਆਨ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ 1872 ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੈਕਨੇਬ ਸਾਹਮਣੇ ਦਿੱਤੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਉਹ ਆਖਦਾ ਹੈ, "ਪਿਛਲੇ ਵੀਹ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਕਦੀ-ਕਦਾਈਂ ਹੀ ਗਿਆ ਹੋਵਾਂਗਾ।" ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਪਿੱਥੋ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ, ਕਦੀ-ਕਦਾਈਂ ਹੀ ਸਹੀ, ਪਿੰਡ ਜਾਂਦਾ-ਆਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਚਾਰ ਨਗਰ-ਨਿਵਾਸੀ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਕੂਮਤ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਾ, ਕੁਦਰਤੀ ਹੀ, ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਰੋਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਚਾਰ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਚਾੜ੍ਹੇ ਜਾਣਾ ਕੋਈ ਛੋਟੀ-ਮੋਟੀ ਘਟਨਾ ਤਾਂ ਹੈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ 'ਕੱਲ੍ਹ ਹੋਈ ਤੇ ਅੱਜ ਭੁੱਲੀ' ਸਮਝ ਲੈਂਦੇ। ਸੂਬਾ ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੀਨੇ ਵਿਚ ਰੋਸ ਜਾਂ ਸਗੋਂ ਕਰੋਧ ਦੀ ਅਗਨੀ ਦਾ ਬਲਣਾ

ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਮੁਫ਼ਾਫ਼ਿਕ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਉੱਤੇ ਵੀ ਕਠੋਰ ਹਕੂਮਤੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਆਪਣੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਪਿੱਥੋ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਆਪਣੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦੀ ਚੋਣ' ਕਰਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਕਾਰਨ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਉਚੇਚੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਆਏ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਉਹਨੇ ਆਪ ਹੀ ਨਾ ਆਉਣਾ ਚਾਹਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਉਹਦੇ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਕੈਦ ਵਿਚੋਂ ਨਿੱਕਲ ਕੇ ਦੂਜੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਫਸਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੀ ਹੋਣੀ ਸੀ।

ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਜ਼ਿਲਾ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦਾ ਪਿੰਡ ਗੱਦੋਂਭੋਬ ਚੁਣਿਆ। ਇਹਦਾ ਕਾਰਨ ਉਥੋਂ ਦੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਨੇੜਤਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਸੇਵਕ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਸੰਤ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵੀ ਉਥੇ ਦਿਨ-ਦਿਹਾਰਾਂ ਤੇ ਸਮਾਗਮਾਂ ਸਮੇਂ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ ਆਮ ਸੀ। ਇਉਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬਹੁਤ ਨੇੜ ਤੇ ਸਨੇਹ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਚੰਗਾ ਜਾਣਿਆ-ਪਛਾਣਿਆ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸੰਤ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ, ਬੀਬੀ ਭੂਪਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਉਥੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ 1910 ਈਸਵੀ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋਇਆ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਹਰ ਉਹਦੇ ਸਸਕਾਰ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਸਮਾਧੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਅੱਜ ਵੀ ਲੋਕ ਉਹਦੀ ਸਮਾਧੀ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਉਂ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡੋਂ ਜਿਸ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਅਮਾਨਤ ਵਜੋਂ ਲਿੱਖਣਸਰ ਕੋਲ ਸੌਂਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਲਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀ ਕਲਮ ਨਸੀਬ ਹੋਈ, ਉਹ ਅਜੇ ਤੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪ੍ਰਮਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ ਹੀ ਸੀ। ਤਦੇ ਹੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੇ ਕਲਮ ਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰੇਰਕ ਬਣ ਸਕਿਆ।

ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਖੇ 'ਕੂਕਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮਾਰਕ'

"ਜਿਵੇਂ ਬਿਰਛ ਨੂੰ ਸਮਾਂ ਆਉਣ ਉੱਤੇ ਹੀ ਫਲ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਇਵੇਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮਾਰਕਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਵੇਲਾ ਹੁਣ ਆਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਕਿੱਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਕਿੱਤੇ ਨਾਲ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹਦੇ ਧਰਮ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ, ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਹੀਦ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਹੀਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੀ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਇਕੱਠਾਂ, ਆਦਿ ਵਿਚ ਗਏ ਹੋਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਪਰ ਕਈਆਂ ਨੇ ਮਰਨ ਦਾ ਰਾਹ ਆਪ ਚੁਣਿਆ ਸੂਬਾ ਗਿਆਨੀ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੰਤ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਨਾਈਵਾਲਾ ਨੇ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰਨ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤੇ ਸਮਝਿਆ।" ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 26 ਨਵੰਬਰ 1993 ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਖੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮਾਰਕ ਦਾ ਨੀਂਹ-ਪੱਥਰ ਰੱਖਣ ਮਗਰੋਂ ਬੋਲਦਿਆਂ ਕਹੇ ਸਨ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਣੀ ਹੋਈ ਧਾਰਮਿਕ-ਭਾਈਚਾਰਕ ਏਕਤਾ ਤੇ ਸਦਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਰਾਏਕੋਟ ਅਤੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ, ਆਦਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ-ਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਬੁੱਚੜਖਾਨੇ ਖੁਲ੍ਹਵਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਗਊ-ਬਧ ਰੁਕਵਾਉਣ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਗਰਾਮ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਬਣਾਉਂਦਿਆਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੂਰਮਿਆਂ ਨੇ ਜਿਹਨੀਂ ਰਾਹੀਂ ਕਈ ਬੁੱਚੜ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਹੱਸਦਿਆਂ-ਹੱਸਦਿਆਂ ਫਾਂਸੀਆਂ ਦੇ ਫੰਧੇ ਆਪ ਆਪਣੇ ਗਲਾਂ ਵਿਚ ਪਾਏ।

ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੂਕਾ ਸ਼ਹੀਦ ਯਾਦਗਾਰੀ ਟ੍ਰਸਟ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਨਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਵਿਚ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਦੇ ਨੀਂਹ-ਪੱਥਰ ਪਹਿਲਾਂ ਰਖੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਹ ਇਸ ਲੜੀ ਦਾ ਤੀਜਾ ਸਮਾਰਕ ਸੀ ਜੋ ਰਾਏਕੋਟ ਦੇ ਸਾਕੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦੋ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਯਾਦਗਾਰ ਲਈ 3,802 ਵਰਗ ਗਜ਼ ਥਾਂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਰੁਪਏ ਵਿਚ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਜਿਹਲ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਬੋਹੜ ਨਾਲ 26 ਨਵੰਬਰ 1871 ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਝੂਲਣ ਵਾਲੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਬੇਦੋਸੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਰਾਏਕੋਟ ਦੇ ਉਸੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਨਾਲ ਜੋੜੇ ਗਏ ਸਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਪਿੱਥੋ

(ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ) ਦੇ ਤਿੰਨ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ 5 ਅਗਸਤ 1871 ਨੂੰ ਫਾਂਸੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣਾ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਬੁੱਚੜਾਂ ਉੱਤੇ ਪਹਿਲਾ ਹਮਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਚਾਰ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਰਾਮ ਬਾਗ਼ ਕੋਲ ਇਕ ਵੱਡੇ ਬੋਹੜ ਨਾਲ 15 ਸਤੰਬਰ 1871 ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦਿਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਕੁਛ ਨੂੰ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ ਸੀ।

ਦੂਜਾ ਹਮਲਾ ਰਾਏਕੋਟ ਵਿਚ ਵਾਪਰਿਆ। ਇਸ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਪਿੱਥੋ ਦੇ ਤਿੰਨ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ, ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ, ਮਸਤਾਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਦੇ ਹੀ ਬੁੱਚੜਖਾਨੇ ਕੋਲ 5 ਅਗਸਤ 1871 ਨੂੰ ਫਾਂਸੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਗਿਆਨੀ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਮੰਡੀ ਕਲਾਂ ਅਤੇ ਸੰਤ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਨਾਈਵਾਲਾ ਇਸ ਘਟਨਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਰਾਏਕੋਟ ਦੇ ਬੁੱਚੜਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਦੇ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਉਕਸਾਉਣ ਦਾ ਅਤੇ ਹਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦੇਣ ਦਾ ਬੇਸਬੂਤਾ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਜਿਹਲ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਾ ਢੌਂਗ ਰਚਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 26 ਨਵੰਬਰ 1871 ਨੂੰ ਜਿਹਲ ਦੇ ਬਾਹਰ ਬੋਹੜ ਨਾਲ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਬੁੱਢੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਰਾਏਕੋਟ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ-ਆਮ, ਸੈਂਕੜੇ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਕੇ ਫਾਂਸੀਆਂ ਦੇਣ ਪਿੱਛੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਇੱਛਾ ਆਮ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਡਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜੋ ਕੋਈ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚੱਲੇਗਾ, ਉਹਦਾ ਇਹੋ ਹਸ਼ਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਗਿਆਨੀ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਮੰਡੀ ਕਲਾਂ ਅਤੇ ਸੰਤ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਨਾਈਵਾਲਾ, ਜੋ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਬੇਦੋਸ਼ੇ ਸਨ, ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਪਣੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਹੋਰ ਵਧਾਉਣੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਫਾਂਸੀ ਦੇਣ ਲਈ ਅਪਰਾਧ ਕੀਤਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ; ਮਾਮੂਲੀ ਸ਼ੱਕ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਨਾ ਵੀ ਹੋਵੇ।

25 ਨਵੰਬਰ 1993 ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਪੁੱਜਿਆ, ਬੋਹੜ ਦਾ ਬਿਰਧ ਬਿਰਛ ਧੋ-ਸੰਵਾਰ ਕੇ ਉਹਦੇ ਹੇਠ ਬਣੇ ਹੋਏ ਚੌਂਤਰੇ ਨੂੰ ਅਤੇ ਯਾਦਗਾਰੀ ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਛੋਹਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੇ ਜਿਸ ਟਾਹਣੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਫਾਹੀਆਂ ਗਲ ਵਿਚ ਪਾਈਆਂ ਸਨ, ਉਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬਹੁਰੰਗਾ ਚਿਤਰ ਲਟਕਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

26 ਨਵੰਬਰ 1993 ਨੂੰ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਇਕ ਸਲਾਹੁਣਯੋਗ ਗੱਲ ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਭੇਦਭਾਵ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਬੁਲਾਏ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਹੋਏ ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਆਗੂਆਂ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਗਾਬੜੀਆ ਤੇ ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ ਠੇਕੇਦਾਰ, ਫਰੀਡਮ ਫਾਈਟਰਜ਼ ਆਗੂ ਚੈਨ ਸਿੰਘ, ਵਪਾਰ ਮੰਡਲ ਨੇਤਾ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਜੇਤਵਾਨੀ, ਪੰਜਾਬ ਭਾਜਪਾ ਦੀ ਮੀਤ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਿਰਮਲ ਪਾਂਡਵ, ਸਮਾਜ-ਸੇਵਕ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਵੇਰਕਾ, ਸਭਿਆਚਾਰ-ਸੇਵਕ ਜਗਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੱਸੋਵਾਲ, ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਨੇਤਾ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂ ਚੌਧਰੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ।

ਧਾਰਮਿਕ ਮੁਖੀਆਂ ਵਜੋਂ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪਾਦਰੀ ਯੂਨਸ ਮਸੀਹ, ਸਵਾਮੀ ਨਿਗਮ ਬੋਧ ਅਤੇ ਮੀਆਂ ਫਰੀਦੁਰਰਹਿਮਾਨ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਹਾਰਾਜ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪੰਡਿਤ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਸਾਕੇ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਅਤੇ ਵੇਰਵਾ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ।

ਨਾਮਧਾਰੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ, ਸਾਬਕਾ ਮੈਂਬਰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ, ਸ੍ਰੀ ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹੰਸਪਾਲ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਸ ਥਾਂ ਉਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਤਕਨੀਕਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸੀਟਾਂ ਵਾਲਾ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਇਹ ਸ਼ਰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ 46 ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਸਭਨਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਨਹੀਂ ਉਸਰੀਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖ-ਸਿੱਖ ਵਿਚਕਾਰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਨਾਮਧਾਰੀ, ਆਦਿ ਜਿਹੇ ਫ਼ਰਕ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ। ਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਫ਼ਰਕਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।

ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਭਾਸ਼ਨ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸਾਏ ਹੋਏ ਮਾਰਗ ਉਤੇ ਚਲਦਿਆਂ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਭੇਟ ਕੀਤੀ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਭਨਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਲਾਹ-ਕਲੇਸ਼ ਨਾਲ ਤਪਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਦੀ ਲੋੜ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।

ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਪੰਨੇ

(ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਅਕਤੂਬਰ 1999 ਵਿਚ ਹੋਏ ਸਾਲਾਨਾ ਜਪ-ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਮਾਗਮ ਸਮੇਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ।)

ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵੱਲ ਦੇਖਦਿਆਂ ਮੈਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜਾਵਾਂਗਾ, ਤਾਂ ਵੀ ਇਕ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹਿਣੀ ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਨਾਂ ਏਸ ਲਈ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮੈਲ ਨਾ ਰਹੇ ਤੇ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਫ਼-ਸੁੱਥਰਾ ਹੋਵੇ।

ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ ਜੋ ਬਾਣੀ ਸਾਡੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਰਚੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਉੱਤੇ ਵੀ ਉਚੇਚਾ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਤੇ ਮੱਤਾਂ ਦੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਨਵਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅੱਜ 'ਸਭ ਮਾਨਸ-ਜਾਤ ਇਕ ਹੋਣ' ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ।

ਏਨੇ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਨੇ ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਸਿਰਜ ਕੇ ਜੋ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦਾ ਸਰੂਪ, ਲੋਕਰਾਜ ਦਾ ਸਰੂਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਤੱਕ ਸਾਰੀ ਸੰਸਾਰ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਹਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸੰਸਾਰ, ਬਹੁਤ ਮਗਰੋਂ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਬਹੁਤ ਸੰਕਟਾਂ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ। ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਪੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ। ਵੱਡੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨੇ ਪਏ, ਅਨੇਕ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜਨੀਆਂ ਪਈਆਂ, ਭਿਆਨਕ ਘੱਲੂਘਾਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਣਾ ਪਿਆ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖ-ਰਾਜ ਦਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਸੀ। ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਇਹ ਰਾਜ ਉਹਦੇ ਚਲਾਣੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਕ ਮੌਕਾ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਇਸ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਉਭਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ, ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ।... ਤੇ ਇਹ ਮਿਸ਼ਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਲਿਆ।

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਮਿਸ਼ਨ ਏਨੀ ਕਾਰਗਰਤਾ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਮਾਂ ਮਗਰੋਂ ਆ ਕੇ ਜਿਹੜੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਅੰਗਰੇਜ਼-ਵਿਰੋਧੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਆਗੂ ਬਣੇ, ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆਈ, ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸਰਬੋ-ਸਰਬਾ ਬਣੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਦੇਣ ਹੈ ਦੇਸ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ, ਇਸ ਸਾਰੇ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼-ਵਿਰੋਧੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਰੰਗਤ ਸਾਫ਼ ਨਜ਼ਰ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਕੋਚ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਬੜੀ ਦਮਦਾਰ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਰੂਪ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਮਗਰੋਂ ਜਾ ਕੇ ਅਪਣਾਇਆ, ਉਹ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਾਰਗਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਆਈ।

ਇਹ ਤੱਥ ਵੀ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨਜੋਗ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਾਜ ਹੋਵੇ, ਕੋਈ ਵੀ ਸੰਸਥਾ ਹੋਵੇ, ਜਾਂ ਅਸੀਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇਖ ਲਈਏ, ਕੋਈ ਵੀ ਧਰਮ ਹੋਵੇ, ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਮਗਰੋਂ ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ, ਹਰ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ, ਹਰ ਧਰਮ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਕੁਝ ਐਬ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕੁਝ ਨਿਵਾਣ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਜੱਗ-ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਚਲਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਚਾਲੀ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਅਦੁਤੀ ਮਿਸਾਲ ਹੈ।

ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ, ਜਿਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਆਮ ਕਰ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਧਰਮ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਤੱਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਜ ਦੇ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਹੈ, ਇਹ ਬਹੁਪੱਖੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਜੋਂ ਹੀ ਇਥੋਂ ਦੀ ਗੱਲ ਲਵੋ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਤੱਕ ਸਾਧਾਰਨ ਬੰਦੇ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੇ ਪਰਖੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਇਥੇ ਪੁਜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਨਿਹਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਾਂ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਵੱਡੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਨਾਲ ਗਊ-ਰੱਖਿਆ ਦੀ ਤੇ ਹੁਣ ਗਊ-ਪਾਲਨ ਦੀ ਗੱਲ ਲਈਏ। ਜਾਂ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਵੇਖੀਏ; ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਵੀ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀਆਂ ਤੇ ਵੱਡੇ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ।

ਇਕ ਗੱਲ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਕਿ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਆਪਣੇ ਨੇੜੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਜਿਸ ਪਿੰਡ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਾਂ, ਮੇਰਾ ਪਿੰਡ ਪਿੱਥੋ ਹੈ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ ਵਿਚ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਤਿੰਨ ਨੌਜਵਾਨਾਂ, ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ, ਮਸਤਾਨ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਹਾਰ ਨੇ ਰਾਏਕੋਟ ਵਿਚ ਬੁੱਚੜਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਰਨੀ ਦਾ ਫਲ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਵਿਖੇ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਉਡਾਏ ਗਏ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਦੀ ਯਾਦ ਮਨ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਸੋਮਾ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਮੇਰੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ-ਵਾਸੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ ਜੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਭਾਇਆ ਜੀ ਆਖਦਾ ਸੀ, ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੰਥ ਦੇ ਸੂਬਾ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਯਾਦ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਏਨੀ ਨਿਰਮਲ, ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਮਿੱਠ-ਬੋਲੜੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਬਣੇ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਵਰਗਾ ਬਣੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਦੋ ਵਾਰ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਨਾਮਧਾਰੀ ਦੀਵਾਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੂਕੇ ਤਾਂ ਮਸਤਾਨੇ ਹੋ ਕੇ ਕੂਕਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ, ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਓਦੋਂ ਹੀ ਦੇਖਿਆ ਸੀ।

ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਜਦੋਂ ਮੇਰਾ ਵਾਹ ਕੁਝ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਪਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੰਸਪਾਲ ਜੀ ਹਨ, ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਵਰਿਆਮ ਜੀ ਹਨ, ਅਮਰ ਭਾਰਤੀ ਜੀ ਹਨ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਕਵੀ ਜੀ ਹਨ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਪੰਛੀ ਜੀ ਹਨ, ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਨਜਾਣ ਜੀ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨਾਲ ਨਿੱਘਾ ਸਨੇਹ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਮਾਣਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਹੋ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੁੱਚਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ।

ਇਕ ਸੁਹਾਵਣੀ ਯਾਦ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਪੰਜ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਪੰਛੀ ਤੇ ਦੋ ਹੋਰ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਬੰਗਲੌਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਫਾਰਮ ਵਿਚ ਇਕ ਹਫ਼ਤੇ ਲਈ ਠਹਿਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਉਥੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਅਨੋਖਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ। ਫ਼ਾਰਮ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਪਿੰਡ ਹਨ, ਆਮ ਕਰ ਕੇ ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ, ਜਿਵੇਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸੁਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਫ਼ਾਰਮ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਾਣੀਏ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਸੱਥ ਵਾਂਗ ਕਿਤੇ ਜੁੜ ਬੈਠ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੁਛਦੇ ਸੀ ਕਿ ਫ਼ਾਰਮ ਬਾਰੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹਨ।

ਸਾਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਸਰਬ-ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਇਹੋ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਇਹ ਫ਼ਾਰਮ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ, ਜਿਹੜੇ ਸਥਾਨਕ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰ-ਜਗੀਰਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਧਨੀ ਕਿਸਾਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ, ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਸਾਡੀਆਂ ਧੀਆਂ-ਭੈਣਾਂ ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਨਿਰਾਦਰੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਨਾਮਧਾਰੀ ਫ਼ਾਰਮ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਿਆ ਕਿ ਇੱਜ਼ਤ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਉਹ ਲੋਕ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਸਾਨੂੰ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਸਥਾਨਕ ਦਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਫ਼ਾਰਮ ਦੀ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵੱਖਰੇ ਸੂਬੇ ਵਿਚੋਂ ਆ ਕੇ, ਵੱਖਰੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਆ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਇੱਜ਼ਤ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਧਰਮ ਕਾਇਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਚੰਗਿਆਈ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਬਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਂ ਹੰਸਪਾਲ ਜੀ ਨਾਲ ਥੋੜ੍ਹੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ, ਥੋੜ੍ਹਾ ਗਿਲਾ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿੰਨੀ ਦੇਣ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਹੈ, ਧਰਮ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼-ਵਿਰੋਧ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ, ਉਹਦੀ ਕਿਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਅਜੇ ਤਕ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਹੁਣ ਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸਾਧਨ ਸਾਡੇ ਹੱਥ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਜੋ ਗੱਲ ਨੂੰ ਝੱਟ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਪੁਜਦੀ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਾਂਗਾ ਕਿ ਇਹ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਦੇਣ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਾਧਨ ਵਰਤਦਿਆਂ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪੁੱਜਦੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬੋਂ ਬਾਹਰਲੇ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਲੋਕ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਸਕਣ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਥੇ ਬੁਲਾਏ ਜਾਣ ਲਈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਸਾਂਝੇ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦੇਣ ਲਈ ਤੁਹਾਡਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਬਹੁਤ-ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦ!

‘ਸਤਿਜੁਗ’ ਦੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ

‘ਸਤਿਜੁਗ’ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਸਤਰ ਵੀ।

ਇਹ ਬਹੁਤ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਤੇ ਤਸੱਲੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ‘ਸਤਿਜੁਗ’ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਇਕ ਸਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰ ਕੇ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕਦਮ ਰੱਖ ਲਿਆ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਮੇਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ, ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਪੱਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਦੀ ਪਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਣ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੰਗ ਤੇ ਲੋੜ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀਆਂ ਅਨੇਕ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ, ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਪਰਚੇ ਨਿੱਕਲਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ-ਸ਼ੱਕ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਉਧ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲਹਿਰ ਦੀ ਅਉਧ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੁਗਦੀ ਰਹੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਭਿੰਨ ਮਹਾਂਰਥੀਆਂ ਦੇ ਚਲਾਏ ਮਾਸਕ-ਪੱਤਰ ਚੇਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਆਖ਼ਰ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਦੇ ਨਾ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪੰਨਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਇਸ ਤੱਥ ਸਾਹਮਣੇ ‘ਸਤਿਜੁਗ’ ਦਾ ਆਪਣੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਮਨਾਉਣਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਤੇ ਹਰਮਨਪਿਆਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ, ਇਸ ਦੇ ਅਸਲ ਆਧਾਰ ਦਾ ਵੀ ਚੇਤਾ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਹੋਰ ਪਰਚਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ‘ਸਤਿਜੁਗ’ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਾਫ਼-ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪਰਚੇ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਲਹਿਰ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਹਿਤਕ ਪਰਚੇ ਆਪਣੇ ਸੰਚਾਲਕ ਦੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਦਾ ਫਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸੰਚਾਲਕ ਦੇ ਨਾ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਮਾਲਕ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਸੰਚਾਲਕ ਮਿਲਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ‘ਸਤਿਜੁਗ’ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ-ਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨੂਰ-ਰੱਤੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਹੈ ਜੋ ਨਿਰੰਤਰ ਤੇ ਸਦੀਵੀ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ‘ਸਤਿਜੁਗ’ ਨਾਲ ਲੇਖਕ ਤੇ ਪਾਠਕ ਵਜੋਂ ਜੁੜਿਆਂ ਕਈ ਦਹਾਕੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਇਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹਾ-ਬਹੁਤ ਜਾਣਕਾਰ ਹਾਂ। ਤਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਦੇਣ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ।

ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ, ਬਾਣੀ ਦੇ ਤੱਤ-ਸਾਰ ਨੂੰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਪੁਜਦਾ ਕਰ ਕੇ ਇਹਨੇ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਨਿਘਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ

ਨਿਰਮਲਤਾ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਮਿਤਵ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸਰਦਾ-ਬਣਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ, ਲਗਨ ਤੇ ਸਹਿਜਤਾ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਦੂਜੀ ਗੱਲ, ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਿਰੁੱਧ ਉੱਠੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਪੂਰਨੇ-ਪਾਊ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰਹੀ। ਓਦੋਂ ਤੱਕ ਦੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਲਹਿਰ ਆਪਣੇ ਖ਼ੂਨ ਨਾਲ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਖ ਸਕੀ ਜੋ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਲੰਮੀ ਤੇ ਔਖੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜ਼ੁਲਮ-ਜਬਰ ਸਹਿੰਦਿਆਂ ਤੇ ਬੰਦੀਆਂ-ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਝਲਦਿਆਂ 'ਸਤਿਜੁਗ' ਆਪਣਾ ਸੰਗਰਾਮੀ ਫ਼ਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ।

ਤੀਜੀ ਗੱਲ, ਇਸ ਦਾ ਹਰ ਅੰਕ ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੰਥ ਦੀਆਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਦਰਪਨ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਇਹ ਸਮੁੱਚ ਵਿਚ ਲਿਆਂ ਪੂਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ 'ਸਤਿਜੁਗ' ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਜੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਕਹਿਣਾ ਹੋਵੇ, 'ਸਤਿਜੁਗ' ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਧਾਰਮਿਕ ਫ਼ਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਂਦਿਆਂ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਾਲੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵੀ ਨਿਭਾਈ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਿਰੁੱਧ ਲੰਮੀ ਖ਼ੂਨੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਸਤਰ ਬਣ ਕੇ ਵੀ ਲੜਿਆ ਹੈ। ਸੰਤ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚੱਕਰਵਰਤੀ, ਸੰਤ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਆਲਮ, ਸੰਤ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਲਾਇਲਪੁਰੀ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਕਵੀ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਪੰਛੀ ਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਸਾਥੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਤੇ ਸਾਡੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗਿਆਨਵਾਨ ਇਸ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹੇ।

ਅਜੋਕੀ ਛਪਾਈ ਦੇਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਾ ਸਕਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਦਹਾਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਛਪਾਈ ਲੰਘਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਇਕ ਅੱਖਰ ਤੇ ਇਕ ਇਕ ਲਗ-ਮਾਤਰਾ ਹੱਥ ਨਾਲ ਜੋੜ-ਜੋੜ ਕੇ ਪੰਨਾ ਬਣਾਉਣਾ ਤੇ ਫੇਰ ਪਰੂਫ਼ਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਰ ਪੜਾਅ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ। ਇਹ ਸਭ ਉਹੋ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਸ ਛਪਾਈ ਨਾਲ ਵਾਹ ਰਿਹਾ ਹੈ। 1928 ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਜਿਹੀ ਛੋਟੀ ਪੇਂਡੂ ਵਸੋਂ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਇਹਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਯਕੀਨਨ ਹੋਰ ਵਧ ਗਈਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼-ਵਿਰੋਧੀ ਪੱਤਰਾਂ ਦੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 'ਸਤਿਜੁਗ' ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ, ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਵੈਸੇ ਵੀ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਪਰਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਚੰਦਰੀ ਨਿਗਰਾਨੀ, ਪਾਬੰਦੀਆਂ, ਜੁਰਮਾਨੇ, ਕੈਦਾਂ, ਜ਼ਬਤੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਮੰਨ ਕੇ ਚੱਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ 'ਸਤਿਜੁਗ' ਦਾ ਦੂਜਾ ਸੁਭਾਗ ਇਸ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕਾਰਜਾਂ ਨਾਲ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਜੁੜੇ ਸੱਜਣਾਂ ਦੀ ਇਸ

ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਦੀ ਵੀ 'ਸਤਿਜੁਗ' ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨੂੰ ਕੰਮ ਸਮਝ ਕੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਮਿਸ਼ਨ ਸਮਝ ਕੇ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ।

ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹੰਸਪਾਲ ਜੀ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਦਾ ਮਾਣ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਹਾਸਲ ਹੈ। ਜਿਸ ਕੰਮ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮਾ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਓਟ ਲਿਆ, ਉਹ ਹੋ ਗਿਆ ਸਮਝੋ। ਕੰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਇਹੋ ਨਿਸ਼ਠਾ ਮੈਂ ਗੁਰਭੇਜ ਸਿੰਘ ਗੁਰਾਇਆ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ ਦਾ ਸਕੱਤਰ ਹੋਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇਖੀ ਹੈ।

ਸੁਵਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਮੇਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮ ਬਾਰੇ, ਪੱਕੀ ਲਹਿਰ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਤੱਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਜਾਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ, ਆਪਣੀਆਂ ਅਲਮਾਰੀਆਂ ਫਰੋਲ ਕੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨਾਲ ਮੱਥਾ ਕਿਉਂ ਮਾਰਨਾ ਹੈ, ਵਿਰਕ ਜੀ ਨੂੰ ਕਰਨ ਲਈ ਫੋਨ ਜੋ ਹੱਥ ਹੇਠ ਪਿਆ ਹੈ!

ਸੰਤ ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸੇਵਕ ਤਾਂ ਹਨ ਹੀ ਤੁਰੇ-ਫਿਰਦੇ 'ਸਤਿਜੁਗ'! ਬਾਕੀ ਸੱਜਨਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਪਰ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਸਾਂਝਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਚੰਦਨ ਬਿਰਛਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਚੰਦਨ ਹੀ ਹੋਣਗੇ।

'ਸਤਿਜੁਗ' ਲਈ ਮੇਰੀਆਂ ਬਹੁਤ ਬਹੁਤ ਸ਼ੁਭ-ਕਾਮਨਾਵਾਂ।

(ਇਹ ਲੇਖ 'ਸਤਿਜੁਗ' ਦੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਸਮੇਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।)

ਭਾਗ ਦੂਜਾ

ਕੁਛ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲੇਖਕ

ਕਲਾਵੰਤ ਪੱਤਰਕਾਰ, ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਤੇ ਮੰਚ-ਸੰਚਾਲਕ



ਸੰਤ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚੱਕਰਵਰਤੀ

ਸੰਤ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਸਦਕਾ ਹੋਈ। ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸੁਹਾਵਣੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਬੂਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪੈਰ ਰੱਖ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਜ਼ਮਾਨਾ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸੀ ਜੋ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਕੰਮ ਪੂਰੀ ਸਿਦਕ-ਦਿਲੀ ਨਾਲ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਲਾਨਾ ਸਮਾਗਮ ਤਾਂ ਧੂਮ-ਧਾਮ ਨਾਲ ਕਰਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹੀ, ਵਿਚਕਾਰੇ ਬਾਕਾਇਦਾ ਮਾਸਕ ਸਾਹਿਤਕ ਬੈਠਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ, ਚਰਚਾਵਾਂ, ਕਵੀ-ਦਰਬਾਰ, ਆਦਿ ਵੀ ਕਰਵਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਤਾਂ ਓਦੋਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਾਗ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਦਵੀ ਕੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦਫ਼ਤਰੀ ਜ਼ਿਮੇਦਾਰੀਆਂ ਕੀ ਸਨ, ਪਰ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਵੱਲੋਂ ਆਮ ਕਰ ਕੇ ਉਹੋ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਮਗਰੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਸਹਾਇਕ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਹਿੰਦੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ 60,000 ਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਰਥ ਸਾਂਭ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।

ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੰਥ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੇਖਕ ਮੰਨਿਆ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ੁਮਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਰਬ-ਵਿਧਾਈ ਲੇਖਕ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲਗਭਗ ਹਰ ਵਿਧਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਹਰ ਵਿਧਾ ਵਿਚ ਹੀ ਪਕਿਆਈ ਤੇ ਗੁਣਵਾਨਤਾ ਦਿਖਾਈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਲਮੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ 'ਸਤਿਜੁਗ' ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਵਜੋਂ ਜੌਹਰ ਦਿਖਾਏ। ਸੰਪਾਦਕੀ ਤਾਂ ਲਿਖਣੇ ਹੀ ਹੋਏ, ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੁੱਦਿਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਲੇਖ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ। ਕੁਝ ਲੰਮੇ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ, ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀ ਵਧੀਆ ਰੀਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾਇਆ।

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸੁਵਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਚੜ੍ਹਦੀ ਉਮਰੇ ਹੱਥ ਲੱਗੇ 'ਸਤਿਜੁਗ' ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ, 1929 ਤੋਂ 1941 ਤੱਕ ਦੇ, 'ਖ਼ਸੂਸ ਅੰਕ' ਪੜ੍ਹ ਕੇ

ਸੰਪਾਦਕੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਸੰਤ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਦੀ ਵਾਰਤਿਕ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: "ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਦੇ ਲਿਖੇ ਮੁੱਖ ਲੇਖ, ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਸ-ਭਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਅਨੂਠੇ ਨਮੂਨੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਾਵਿ-ਟੁਕੜੀਆਂ ਸੋਨੇ ਦੀ ਮੁੰਦਰੀ ਵਿਚ ਨਗਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਜੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ।"

ਵਾਰਤਕ ਤੋਂ ਇਛਿਆ ਮੁੱਢ ਅੱਗੇ ਦੱਲ ਕੇ ਭਰਪੂਰ ਫੁੱਲਿਆ-ਫਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨੀਆਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ। ਅਨੇਕ ਪੋਥੀਆਂ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕੀਤਾ। ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਈ ਸਪਤਾਹਿਕਾਂ ਤੇ ਮਾਸਕਾਂ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਉਹ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ। ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਲਿਖੀ ਤੇ ਕਈ ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਵੀ ਰਚੇ, ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਤੇ ਨਾਵਲ ਵੀ ਲਿਖੇ, ਨਾਟਕ ਇਕਾਂਗੀ ਵੀ ਲਿਖੇ ਤੇ ਪੂਰੇ ਵੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਧਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਲਮ ਦੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਸਕੀ।

ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਜਮਾਂਦਰੂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਲੱਲ ਕਲਾਂ ਅਤੇ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿੱਥ ਕੁੱਲ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਕੋਹ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਜੈ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪਿਤਾ ਮੋਦਨ ਸਿੰਘ ਪੱਕੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਨ। ਦਾਦਾ ਜੀ ਦਾ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਵੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਇਸ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਲ ਵੀ ਚੁਕਾਉਣਾ ਪਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਕੈਦ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ ਤੇ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬੂਹੇ ਉੱਤੇ ਬੈਠੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਚੌਕੀ ਦੀ ਸਖ਼ਤੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਤਾਂ ਬਾਲ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੁਰਤ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ਸਨ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸਮਾਂ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਸੇਧੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਖੁੱਚੜ-ਵਿਰੋਧੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਵਿਛੋੜਾ—ਇਹ ਸਭ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਣ ਵਾਲੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਨੌਜਵਾਨ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਲਈ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਜੀਵਤ ਪੁਸਤਕ ਸਨ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਰਤਨ ਦੀ ਉਮਰੇ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣਾ ਹੀ ਪੈਣਾ ਸੀ।

1872 ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦੇਸ-ਨਿਕਾਲੇ ਅਤੇ 1902 ਵਿਚ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਵਿਚਕਾਰ ਕੁੱਲ ਤੀਹ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਵਿੱਥ ਸੀ। ਜੇ ਅੱਜ ਪੰਦਰਾਂ ਦਹਾਕੇ ਬੀਤ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਨਾ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਦੀ ਤਾਬ ਮੱਧਮ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਪੀੜ ਮੱਠੀ ਪਈ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ

ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਾਪਰਨ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਦੇ ਅਸਰ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਣਾ ਔਖਾ ਨਹੀਂ।

ਇਹ ਇਸੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਪਿਛੋਕੜ ਦਾ ਤੇ ਘਟਨਾਵੀ ਅਸਰ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ 14 ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰੇ 1916 ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਦੀ ਇਹ ਸਾਂਝ ਪੱਕੀ ਹੀ ਪੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਉਮਰ ਵਧੀ ਵੱਡੀ, ਭਾਵ ਹੱਥ ਲਿਆ ਕਾਰਜ ਨਿਭਾਉਣ ਜੋਗੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਬਾਲ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਣੇ ਸੰਤ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਦੀ ਵੱਡੀ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। 1928 ਵਿਚ 'ਸਤਿਜੁਗ' ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਲਮਕਾਰ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਪਛਾਣਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਕ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦਾ ਵੀ ਸਬੱਬ ਕਈ ਵਾਰ ਬਣਿਆ। ਇਹ ਇਹੋ ਇਕ-ਚੌਥਾਈ ਸਦੀ ਲੰਮਾ ਦੌਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਵਜੋਂ ਸੰਤ ਅਤੇ ਕਲਮਕਾਰ ਵਜੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੱਤਰਕਾਰ ਤੇ ਫੇਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦ-ਸੋਝੀ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਨ ਵਿਚ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸੁਵਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਦੇ ਦੱਸਣ ਅਨੁਸਾਰ, ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੁਸਤਕਾਲੇ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹੱਥ ਸੀ। ਇਹ ਅਦੁਤੀ ਪੁਸਤਕਾਲਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ, "ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ... ਪੁਸਤਕਾਂ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਖ਼ਬਾਰ, ਪੱਤਰ-ਪੱਤਰਕਾਵਾਂ ਵੀ ਇਥੇ ਪਹੁੰਚਦੇ। ਇਸ ਪੁਸਤਕਾਲੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਇਥੇ ਮੌਜੂਦ ਸਮਗਰੀ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਭਰਪੂਰ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ।"

ਉਹ ਬਾਲਪਨ ਤੇ ਗਭਰੇਟ ਵਰ੍ਹੇ ਬਿਤਾ ਕੇ ਸੋਝੀ ਦੀ ਉਮਰ ਨੂੰ ਪੁੱਜੇ, ਤਾਂ ਉਪਰਥਲੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਵਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ—ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੱਕ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼-ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਦੇਸ-ਨਿਕਾਲਾ--ਦੇ ਅਸਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਗੂੜ੍ਹਾ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਪਰਦੇਸਾਂ ਤੋਂ ਦੇਸ ਆਉਣਾ, ਬਬਰ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਿਰਲੱਥ ਸੰਗਰਾਮ, ਜੋਸ਼ ਤੇ ਹੋਸ਼ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਬੇਮਿਸਾਲ ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚੇ, ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲੇ ਬਾਗ਼ ਦਾ ਦਿਲ-ਕੰਬਾਊ ਕਤਲਾਮ, ਦੇਸ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਨੂੰ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਭਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ, ਦੇਸ ਨੂੰ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਭਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਦੇਸਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀਆਂ, ਜਲਾਵਤਨੀਆਂ, ਉਮਰ-ਕੈਦਾਂ ਤੇ ਕਾਲੇ-ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ, ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਸਰ ਨੇ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼-ਵਿਰੋਧ ਤੇ ਦੇਸ-ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤਾਂ ਭਰੀ ਹੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਵਜੋਂ ਸੁਹਿਰਦ ਤੇ ਉੱਚੀਆਂ ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਪਾਲਕ ਵੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। 'ਸਤਿਜੁਗ' ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ 'ਸਤਿਜੁਗ' ਦੇ ਬਸੰਤ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ, ਜੋ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਦੇਸ-ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਅੰਗਰਜ਼-ਵਿਰੋਧ ਹੀ ਮੁੱਖ ਸੁਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸੁਵਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਹ ਅੰਕ ਵਾਚੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ 1936 ਦੇ ਬਸੰਤ ਅੰਕ ਵਿਚ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਦੇ ਮੁੱਖ-ਲੇਖ 'ਅਪੂਰਵ ਬਲੀਦਾਨ' ਸਦਕਾ ਤਾਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਹ ਅੰਕ ਹੀ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਸਗੋਂ 'ਸਤਿਜੁਗ' ਤੋਂ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਦੀ ਜ਼ਮਾਨਤ ਵੀ ਮੰਗ ਲਈ ਗਈ ਅਤੇ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਨੂੰ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਰੂਪੋਸ਼ ਵੀ ਰਹਿਣਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦੇਸ-ਨਿਕਾਲੇ ਦਾ ਹਾਲ ਬਿਆਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਨੇ 'ਸਤਿਜੁਗ' ਦੇ ਆਪਣੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਲੇਖ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦਾ ਦਰਦ ਤੇ ਰੋਹ, ਜੋ ਹਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਦੇ ਦਿਲ ਦਾ ਦਰਦ ਤੇ ਰੋਹ ਸੀ, ਨਿਰਭੈ ਹੋ ਕੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਗਾਂਧੀ-ਇਰਵਨ ਗੱਲਬਾਤ ਤੇ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਇਥੇ ਸੁਵਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਜੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਕੂਕਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਅਮਰ ਨਾਇਕ-2' ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਸੰਪਾਦਕੀ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਨੇ ਠੀਕ ਰਹਿਣਗੇ:

"ਸ੍ਰ. ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ

"ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਮੁਰਦਾਬਾਦ!

"ਆਖ਼ਰ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨੀਚਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦੇ ਹੀ ਦਿੱਤਾ।

"ਇਕ ਬੰਨੇ ਤਾਂ ਲਾਰਡ ਇਰਵਨ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਨਾਲ ਸੁਲਾਹ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲੈ ਰਿਹਾ ਏ। ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਓਹੀ ਲਾਰਡ ਇਰਵਨ 32 ਕਰੋੜ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਰੂਹੇ-ਰਵਾਂ ਸਰਦਾਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਤਖਤੇ 'ਤੇ ਲਟਕਾਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੀ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦੇ ਰਿਹਾ ਏ। ਸੱਚੀਂ-ਮੁੱਚੀਂ ਵਿਨਾਸ਼ ਸਮੇਂ ਬੁੱਧੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਇਆ ਕਰਦੀ ਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਆਪਣੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਸਵਾਸ ਪੂਰੇ ਕਰ ਰਹੀ ਏ। ਉਹ ਦਿਨ ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਜ਼ਦੀਕ ਏ ਜਦੋਂ ਆਪਣਾ ਬੋਰੀਆ-ਬਿਸਤਰਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਾ ਕੇ ਹੀ ਦਮ ਲਵੇਗੀ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਨਾਸ ਦੇ ਸਮਾਨ ਆਪੇ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਏ। ਆਪਣੇ ਸੜਨ ਲਈ ਇਹ ਕਾਫ਼ੀ ਭਾਂਬੜ ਬਾਲ ਚੁੱਕੀ ਏ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਅੱਜ ਕਿਥੇ ਗਈ ਇਸ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਤਹਿਜ਼ੀਬ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਕੋਈ

ਕਾਇਰ ਤੋਂ ਕਾਇਰ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਜਦ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਸਤ੍ਰ-ਸ਼ਸਤਰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਕੇ ਸੁਲਾਹ ਦਾ ਹੱਥ ਵਧਾਇਆ ਹੋਵੇ। ਐਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੌਕਾ ਦੇਖ ਕੇ ਵਾਰ ਕਰਨਾ ਸੂਰਮਤਾ ਨਹੀਂ, ਕਾਇਰਤਾ ਹੈ, ਮਹਾਂਨੀਚਤਾ ਹੈ!

"ਸਾਡੇ ਇਸ ਲੇਖ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ, ਜੇ ਭਾਰਤੀ ਗੱਭਰੂਆਂ ਅੰਦਰ ਕੁਝ ਅਣਖ ਦਾ ਮਾਦਾ ਹੋਇਆ, ਕੁਝ ਗ਼ੈਰਤ ਦੀ ਕਣੀ ਬਾਕੀ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਉਹ ਕਰਾਚੀ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਇਸ ਸੁਲਾਹ ਨੂੰ ਜੁੱਤੀ ਦੀ ਨੋਕ ਨਾਲ ਠੁਕਰਾ ਕੇ ਮੁੜ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਜੰਗ ਦਾ ਬਿਗਲ ਵਜਾ ਦੇਣਗੇ। ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਓਦੋਂ ਹੀ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਸੁਲਾਹ ਕਰ ਕੇ ਪੂਜਯ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਨੇ ਸਖ਼ਤ ਗ਼ਲਤੀ ਕੀਤੀ ਏ। ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਦਿਲ ਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ। ਫਿਰ ਜੇ ਅਜੇ ਵੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਸੁਲਾਹ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਸਖ਼ਤ ਗ਼ਲਤੀ ਕਰੇਗੀ। ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਅਜੇਹੇ ਪਾਪ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮਿਲ ਜਾਏਗਾ ਅਤੇ ਇਹ ਮੁੜ ਇਥੇ ਜ਼ਿਰਕੂ ਭੂਤ ਨੂੰ ਭੂਹੇ ਕਰ ਕੇ ਤਮਾਸ਼ਾ ਵੇਖੇਗੀ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਮਹਾਂਕਵੀ ਅਕਬਰ ਅਲਾਹਾਬਾਦੀ ਦੇ ਏਸ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਏਹੀ ਰਾਇ ਦਿਆਂਗੇ ਕਿ—ਕਦਮੇ ਸ਼ੇਕ ਬੜ੍ਹੇਂ ਕਿਆ ਉਨਕੀ ਤਰਫ਼ ਅਕਬਰ, ਦਿਲ ਸੇ ਮਿਲਤੇ ਨਹੀਂ ਜੋਹ ਹਾਥ ਮਿਲਾਨੇ ਵਾਲੇ!"

ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਦੀ ਹਰਮਨਪਿਆਰਤਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਕ ਹੋਰ ਗੁਣ ਮੰਚ-ਸੰਚਾਲਨ ਦੀ ਕਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਕ, ਭਾਈਚਾਰਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਾਹਰ ਵੀ ਜਿਥੇ ਸਬੰਧ ਬਣਦਾ, ਵੱਡੇ ਇਕੱਠਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਇਸ ਕਲਾ ਨਾਲ ਮੌਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਹੌਲ ਸਿਰਜ ਦਿੰਦੇ। ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਸੁਵਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਜੀ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਇਹ ਹਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ: "ਆਪਣੇ ਮਹਿਬੂਬ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਭੋਗ ਮੇਲੇ ਸਮੇਂ, 10 ਸਤੰਬਰ 1959 ਨੂੰ ਡੇਢ-ਲੱਖੀ ਪੰਡਾਲ ਦਾ ਮੰਚ ਸੰਭਾਲਦਿਆਂ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵਿਯੋਗੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਇਹ ਟੱਪਾ ਬੋਲਿਆ, 'ਸੋਨੇ ਦਾ ਕਿੱਲ ਮਾਹੀਆ! ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰੋਣ ਅੱਖੀਆਂ, ਸਾਡਾ ਰੋਂਦਾ ਏ ਦਿਲ ਮਾਹੀਆ!' ਤਾਂ ਹਰ ਅੱਖ ਅਟੱਲ ਪਰਤਾਪੀ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਨਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।" ਜਦੋਂ ਜਵਾਹਰਲਾਲ ਨਹਿਰੂ 1939 ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂ ਵਜੋਂ ਤੇ ਫੇਰ 1953 ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਆਏ ਸਨ, ਦੋਵੇਂ ਵਾਰ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਇਕੱਠਾਂ ਦਾ ਮੰਚ-ਸੰਚਾਲਨ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਖੇ ਹੋਈ ਭਰਵੀਂ ਸੋਗ-ਸਭਾ ਦੇ ਮੰਚ-ਸੰਚਾਲਕ ਵੀ ਉਹੋ ਹੀ ਸਨ।

ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਢਾਈ ਦਹਾਕਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰੀਤਨਗਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਜਲੌਅ ਦੇ ਖਿੱਚੇ ਹੋਏ ਉਥੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤ

ਸੈਨਿਕ ਬਣ ਗਏ। ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੰਗਰ ਦੇ ਪਰਬੰਧ ਦਾ ਮੁਖੀਆ ਥਾਪ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕੰਮ ਦੀ ਸੁਚੱਜਤਾ ਲਈ ਇਕ ਪ੍ਰੀਤ ਸੈਨਿਕ ਸਹਾਇਕ ਵਜੋਂ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਹਰ ਪ੍ਰੀਤ ਸੈਨਿਕ ਨੂੰ ਪੰਦਰਾਂ ਰੁਪਏ ਮਾਸਕ ਮਾਣ-ਮਾਇਆ ਮਿਲਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਸਾਢੇ ਸੱਤ ਰੁਪਏ ਲੰਗਰ ਛਕਣ ਦੇ ਕੱਟੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਲਗਦਾ ਹੈ, ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਤਨਗਰ ਸੰਬੰਧੀ ਦੱਸੇ-ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਸੁਫ਼ਨਿਆਂ ਤੇ ਸੁਣਾਏ ਗਏ ਉਸਤਤੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚ ਪਾੜਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਨਾ ਲਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਪ੍ਰੀਤ ਸੈਨਿਕ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾਤਾ ਦੀ ਇਕ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹੋ ਹੀ ਸੋਅ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਦਾਤਾ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

"ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ, ਕੁਝ ਸੈਨਿਕ ਪ੍ਰੀਤ ਨਗਰ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਕੇ ਘਰੀਂ ਜਾ ਬੈਠੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਸੁਣਿਐ, ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਪ੍ਰੀਤ ਨਗਰ ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹੋ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪ੍ਰੀਤ ਨਗਰ ਖਾਲੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਕੀ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਠੀਕ ਹੈ ?' ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਬੋਲੇ, 'ਦਾਤਾ ਜੀ, ਕੁਝ ਦਿਨ ਹੋਰ ਦੇਖੋ।' ਫਿਰ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਮ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਹਾਸਾ ਲਿਆ ਕੇ ਹੌਲੀ ਕੁ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, 'ਇਕ ਪੁਰਾਤਨ ਕਥਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਇਕੇਰਾਂ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਤੇ ਪਾਰਵਤੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਕਈ ਸਾਲ ਉਹ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਛੱਤੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭੋਜਨ ਛਕਦੇ ਰਹੇ। ਜਦੋਂ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਸਮਗਰੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ 'ਤੇ ਆਈ, ਤਾਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਾਰੇ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤੇ ਉਥੋਂ ਖਿਸਕਣ ਲੱਗੇ। ਅਜਿਹਾ ਜਾਪਣ ਲਗਿਆ ਜਿਵੇਂ—ਸਨੇ ਸਨੇ ਉਠ ਜਾਇੰਗੇ, ਸਭ ਦੇਵਨ ਕੇ ਦੇਵ। ਏਕ ਰਹੇ ਮਾਈ ਕਾਲਕਾ, ਏਕ ਰਹੇਂ ਮਹਾਂਦੇਵ। ਸੋ ਸਾਡੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਇਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਗਰ ਦੇ ਬਾਨੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਹੀ ਪ੍ਰੀਤ ਨਗਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਜਾਣਗੇ। ਬਾਕੀ ਸਭ ਜਨਤਾ ਵਿਦਾਅ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।' ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਸੱਚਮੁੱਚ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਗਏ।"

ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਦੀ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ-ਹਸਦੇ ਘੱਟ ਹੀ ਦੇਖਿਆ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਨਹੀਂ ਹੀ ਸੀ ਦੇਖਿਆ, ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਦੇ ਹਸਮੁਖ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਛਲਕਦੇ ਹਾਸਰਸ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਆਪ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹੋਣ ਦਾ ਇਕਬਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ 'ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ' ਦੇ ਸ਼ੁਭ-ਚਿੰਤਕ ਵਜੋਂ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ:

"ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ... ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ-ਡੁੱਲ੍ਹੇ ਬੋਲ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਹੋਈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਹਸਾਉਣੇ ਸੁਭਾਅ, ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ, ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਤਬੀਅਤ ਦੀ ਮਿਲਣਸਾਰੀ ਨੇ

ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ।... ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰੀਤ ਨਗਰ ਆਉਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਨਗਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਦੇ ਹਾਸਰਸ ਦੀ ਅੱਜ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਪਿਛਾਵੀਂ ਯਾਦ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਤ-ਮਿਲਣੀਆਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਨ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਵਧਾਉਂਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਥਕੇਵਾਂ ਤੇ ਅਕੇਵਾਂ ਵੀ ਘਟਾਉਂਦੇ ਸਨ।... ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਵਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਵਿਚ ਹਾਸਰਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"

ਪ੍ਰੀਤ ਨਗਰ ਤੋਂ ਨਿੱਕਲ ਕੇ ਉਹ 1947 ਵਿਚ ਪਟਿਆਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮਹਿਕਮੇ ਵਿਚ, ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਬਣ ਗਿਆ, ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 1964 ਤੱਕ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ। ਨੌਕਰੀ ਨੂੰ ਉਹ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਆਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਦੂਰੀ ਦੀ ਪੀੜ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸਦੇ ਸਨ। ਤਦ ਵੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਲੈਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸਾਫ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਬਿਨਾਂ-ਝਿਜਕ ਦਸਦੇ ਹਨ: "ਮੈਂ ਮਸਤ ਨਹੀਂ, ਆਮ ਦੁਨੀਆਦਾਰ ਹਾਂ। ਦੁਨੀਆਦਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਕੁਝ ਨੀਵਾਂ ਹਾਂ।... ਪਰ ਪਿੰਜਰਾ ਤਾਂ ਪਿੰਜਰਾ ਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਲੋਹੇ ਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੀ, ਜੇ ਸੋਨੇ ਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੀ, ਪੰਛੀ ਪਰਵਾਜ਼ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ।"

ਇਸ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਸੱਭੋਂ ਨਿਆਰੀ ਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਨਦ ਜਾਂ ਡਿਗਰੀ ਤੋਂ ਵਿਰਵੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਤੱਥ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਿੰਦੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ-ਗਿਆਨ ਦੇ ਮੰਨੇ ਹੋਏ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਟਕਸਾਲੀ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਵਿਆਕਰਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਧਾ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਵਿਆਕਰਨ ਦੀਆਂ ਬਰੀਕੀਆਂ ਦੇ ਵੀ ਪੂਰੇ ਗਿਆਤਾ ਸਨ। ਪਰ ਇਹ ਸਾਰਾ ਗਿਆਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਸਿਆਣਿਆਂ ਤੋਂ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਡਿਗਰੀਆਂ ਵਾਲੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਕੋਈ ਦਖ਼ਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਦੇਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਪ੍ਰੀਤ ਨਗਰ ਚਲੇ ਗਏ ਜਾਂ ਪਟਿਆਲੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਈ ਤੇ ਫੇਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਈ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਸਨੇਹ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰ ਪ੍ਰੀਤ ਨਗਰ ਪਧਾਰੇ ਸਨ।

ਜਦੋਂ 8 ਮਾਰਚ 1971 ਨੂੰ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਚਲਾਣਾ ਹੋਇਆ, ਸਸਕਾਰ ਮੌਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦਿੱਤੇ, ਸਗੋਂ ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਦੇ ਦੱਸਣ ਅਨੁਸਾਰ "ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ-

ਪਿਤਾ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਸਿੱਖ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਇਸ਼ਨਾਨ ਵੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਰਵਾਇਆ।"

ਮੈਨੂੰ ਹੋਰਾਂ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾਵਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਬੋਲ ਕਰਦੇ। ਸਾਹਿਤ ਸਭਾਵਾਂ ਕੋਲ ਏਨੀ ਮਾਇਆ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬੇਫ਼ਿਕਰ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਗਮ ਕਰਵਾ ਸਕਣ। ਚੰਦਾ ਮੰਗੋ ਤਾਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ ਕਿ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਗਮ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਜੋ ਵੀ ਸਹਾਇਤਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਤੋਂ ਦੁਆ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਸਿੱਧੇ-ਅਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੁਆਉਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਹਿਣ ਦਿੰਦੇ।

ਮੈਂ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਸਾਹਿਤਕ ਚਾਅ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾਵਾਂ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਚੇਤਾ ਹੈ, ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਸਭਾ ਆਪਣੇ ਸਾਲਾਨਾ ਸਮਾਗਮ ਸਮੇਂ ਪਾਸਾ ਢਾਂਢਮਾ ਰਚਾ ਬੈਠੀ। ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਸ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਜੋ ਕਵੀ-ਦਰਬਾਰ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਅਦਾਇਗੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਵੀ ਤਾਂ ਕਵੀ-ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਬੋਲ ਕੇ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਸਭਾ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਤੋਂ ਕਵੀ-ਦਰਬਾਰ ਵਾਲੇ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਘਾਟਾ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲਵੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁੱਝਾ ਭੇਤ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਸਭਾ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਮੈਂਬਰ ਸਿਖਾਂਦਰੂ ਜਿਹੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਵੀ ਲਿਖਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਵੀ-ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਬੋਲਣ ਲਈ ਸਭਾ ਦੇ ਕਵੀ ਮੈਂਬਰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪੰਜ-ਚਾਰ ਮਿੰਟ ਵਾਸਤੇ ਹੁਧਾਰ ਦੇ ਦੇਣ।

ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦੀ ਰਸਮੀ ਕਾਰਵਾਈ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਰਸਮੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਵੀ ਬਾਕੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਾਲੇ ਉਤਸਾਹ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਨੌਜਵਾਨ ਹੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ। ਉਹ ਦਿਲਚਸਪ ਟੋਟਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਬਹੁਖੇਤਰੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਟੋਟਕੇ ਵੰਨਸੁਵੰਨੇ ਹੁੰਦੇ। ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੱਕ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨਾਲ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਹੋ ਹੀ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਂਵਾ ਤੋਂ ਉਹ 'ਸਤਿਜੁਗ' ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਹੀ ਉਚੇਚੇ ਲੇਖ ਲਿਖਵਾਉਂਦੇ ਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਸਬੱਬ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਸਦਕਾ ਬਣਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕਈਆਂ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨੇੜਲੇ

ਸੰਬੰਧ ਬਣ ਗਏ। ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਨੇਕ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਬੜੇ ਨਿੱਘੇ ਸਨ। ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਦੀ ਇਕ ਸਿਫਤ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਟੋਟਕੇ ਸੁਣਾਉਣ ਤੋਂ ਵੀ ਨਹੀ ਸਨ ਝਿਜਕਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਉਹ ਆਪ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮਖੌਲ ਬਣਦਾ ਸੀ।

ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਭਿਨੰਦਨ ਗ੍ਰੰਥ ਭੇਟ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਦਿਲਚਸਪ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ, ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਮੌਕਾ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਸੀ। ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾਤਾ ਨੇ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਦਸੰਬਰ 2009 ਦੇ ਮਾਸਕ 'ਵਰਿਆਮ' ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਲੇਖ 'ਅਭਿਨੰਦਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ' ਵਿਚ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ ਪਟਿਆਲਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੀ ਕਥਾ ਲਿਖੀ ਵੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਟਿਆਲਾ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਅਸਲ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਛੁਪਾਉਣਾ ਹੋਵੇ। ਘਟਨਾ ਦੇ ਅਸਲੀਅਤ ਨਾਲੋਂ ਫ਼ਰਕ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਤੋਂ ਮੋਟੀ-ਮੋਟੀ ਗੱਲ ਸੁਣੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਰੇਸ ਲੂਣ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਆਟਾ ਪਾ ਕੇ ਲਗਭਗ ਅਣਵਾਪਰੀ ਕਥਾ ਦਾ ਪਰੌਂਠਾ ਪਕਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਕਿਉਂਕਿ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਨੂੰ ਅਭਿਨੰਦਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਸਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੀ ਘਟਨਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾਲੋ-ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ ਸੀ।

ਦਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਵੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਿਤੇ ਅਭਿਨੰਦਨ-ਭੇਟ ਵਾਲੀ ਇਹ ਘਟਨਾ, ਕਰਨੀ ਰੱਬ ਦੀ, ਵਿਚਾਰੇ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਨਾਲ ਦੋ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਾਪਰ ਗਈ! ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਕੱਢਣ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਸ਼ਟ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਮਾਜਰਾ ਸੁਣਾ ਕੇ ਹਾਲਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਹਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾ ਹੋਣਾ ਦੱਸਿਆ ਤੇ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਪੁਰਾਣੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛ ਕੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਦੱਸ ਦੇਵੇਗਾ। ਉਹਨੇ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਦੇ ਜਾਣਕਾਰ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵਾਲੇ ਕਈ ਲੇਖਕਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਅਭਿਨੰਦਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵਾਲਾ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ ਪਟਿਆਲਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ ਵਿਚ ਵਾਪਰਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਏਨੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਵਾਪਰਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਸੀ।

ਇਕ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ (ਏਨੇ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ—ਆਪਣੀਆਂ ਹੀ ਸਭਾਵਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਲੇਖਕ, ਚਿਰਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਪਰੀ ਭੁੱਲੀ-ਭੁਲਾਈ ਘਟਨਾ ਦੇ ਇਕਾ-ਦੁੱਕਾ ਜਿਉਂਦੇ ਤੇ

ਬਾਕੀ ਸਭ ਮੋਏ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਾਹਦੇ ਲਈ ਕਰਨਾ ਹੋਇਆ! ਨਾਲੇ ਆਪਣਾ ਮਤਲਬ ਗੱਲ ਤੱਕ ਹੈ, ਗੱਲ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ।) ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾਵਾਂ ਲਈ ਏਨੇ ਸਹਾਈ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਨੂੰ, ਜੋ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵੀ ਹਨ, ਅਭਿਨੰਦਨ ਗ੍ਰੰਥ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਦੀ ਇਤਲਾਹ ਦੇ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਪੁੱਛ ਲਏ ਗਏ ਜਿਹੜੇ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਲੇਖ ਲਿਖ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਅਭਿਨੰਦਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬੱਸ ਏਨਾ ਹੀ ਹੱਥ ਸੀ। ਦਾਤਾ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਗ੍ਰੰਥ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਖ਼ਰਚ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਸੱਚ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ।

ਸਭਾ ਨੇ ਸੰਪਾਦਕ-ਮੰਡਲ ਤੋਂ ਗ੍ਰੰਥ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾ ਕੇ ਜਿਸ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਸੌਂਪ ਕੇ ਛਪਵਾਉਣ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮਾ ਦਿੱਤਾ, ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਚਤੁਰਾਈ ਨੂੰ ਅਸਲ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਅੰਗ ਲਿਆ। ਉਹਨੇ ਪੈਸਿਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਅਚਾਨਕ ਆ ਪਈ ਨਿੱਜੀ ਲੋੜ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਪੂਰੀ ਕਰ ਲਈ ਕਿ ਛਾਪੇ ਵਾਲਿਆ ਨਾਲ ਚੁਸਤੀ-ਚਲਾਕੀ ਵਰਤ ਕੇ ਇਕ ਕਾਪੀ ਲੈ ਆਵਾਂਗਾ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਦੀ ਗੱਲ ਮਗਰੋਂ ਦੇਖ ਲਈ ਜਾਵੇਗੀ।

ਜਦੋਂ ਉਹਨੇਂ ਇਹ ਜੁਗਤ ਵਰਤਣੀ ਚਾਹੀ, ਛਾਪੇ ਵਾਲੇ ਨੇ ਪੂਰੇ ਪੈਸੇ ਲਏ ਬਿਨਾਂ ਇਕ ਕਾਪੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਵੀ ਕੋਰਾ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ, "ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ, ਅਭਿਨੰਦਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਇਕੋ ਕਾਪੀ ਦਾ ਹੀ ਮੁੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਤਾਂ ਸਭ ਮੁਫ਼ਤ ਵੰਡਣ ਵਾਲਾ ਮਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਕਾਪੀ ਲੈਣ ਲਈ ਵੀ ਪੂਰੀ ਮਾਇਆ ਲਿਆਉ ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਚੁੱਕੋ।"

ਉਹਨੇ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਝੰਜਟ-ਝਗੜਾ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਹੋਇਆ ਹੀ, ਕੁਛ ਬੰਦੇ ਪਟਿਆਲੇ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਕੋਲ ਭੇਜੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਭਾ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਤਹੱਮਲ ਨਾਲ ਸੁਣੀ ਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਬੋਲੇ, "ਮੇਰੇ ਸਮਾਗਮ ਦੇ ਜੋ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਤੁਸੀਂ ਕੰਧਾਂ ਉੱਤੇ ਲਾਏ ਨੇ, ਦੂਹਰੇ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਪੂਰੇ ਅਭਿਨੰਦਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਬਾਕੀ ਬਚੇ ਹੋਏ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਦੂਹਰੇ ਕਰੋ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੀਂ ਗੱਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਗੋਟੇ ਨਾਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਪੇਟ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰ ਦਿਉ।..."

ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਸਭਾ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਛਾਪਾਖ਼ਾਨੇ ਦੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਕਾਰਨ ਕੱਲ੍ਹ ਇਕ ਜਿਲਦ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾ ਕੇ ਲਿਆਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰੰਥ ਛੇਤੀ ਹੀ ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ ਪੁਜਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਗਿਆਨੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ

ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਹਿਰਦ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰ ਕੇ ਅਭਿਨੰਦਨ ਗ੍ਰੰਥ ਭੇਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦਰਸ਼ਕਾਂ-ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੇ ਖ਼ੂਬ ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰੀਆਂ। ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਨੇ ਲੱਛੇਦਾਰ ਧੰਨਵਾਦੀ ਭਾਸ਼ਨ ਦਿੱਤਾ।

ਗਿਆਨੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਸੰਤ ਜੀ, ਲਿਆਉ ਉਛਾੜ ਉਤਾਰ ਕੇ ਸਭ ਨੂੰ ਇਹਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾ ਦੇਈਏ।"

ਹੋਰ ਕੋਈ ਹੁੰਦਾ, ਅਚਾਨਕ ਆਈ ਇਸ ਮੁਸੀਬਤੀ ਫ਼ਰਮਾਇਸ਼ ਨਾਲ ਘਬਰਾ ਜਾਂਦਾ, ਪਰ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਤਾਂ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਸਨ। ਉਹ ਮਾਈਕ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਕਸੂਤੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਤੇ ਅਭਿਨੰਦਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮੇਰੀ ਸਹੁੰ ਆ ਖਲੋਤੀ ਹੈ।" ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਘੜੀ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ੁਭ ਮੌਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜੀਆਂ ਨੇ ਨਾਲ ਆਉਣਾ ਸੀ ਪਰ ਅਚਾਨਕ ਆ ਪਈ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਰੁਕਾਵਟ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਲਿਆ। "ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਥੋਂ ਸਹੁੰ ਚੁਕਾ ਕੇ ਬਚਨ ਲਿਆ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਹ ਸਾਰਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਰ ਲਿਆਉਣਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਮਿਲ-ਬੈਠ ਕੇ ਖੋਲ੍ਹੇਗਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਪੱਕਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਹਾਰ ਵੀ ਛੱਡ ਕੇ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ ਹੋਵੇਗਾ।... ਇਸ ਮਜਬੂਰੀ ਕਰ ਕੇ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।" ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 'ਅਭਿਨੰਦਨ ਗ੍ਰੰਥ' ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਥੈਲੇ ਵਿਚ ਪਾ ਲਿਆ ਜਾਂ ਹਾਰ ਨੂੰ ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ ਘੁੱਟ ਲਿਆ!

ਰੱਬ ਜਾਣੇ, ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਜਾਂ ਮਗਰੋਂ ਕਦੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਗੁੱਝੀ ਗੱਲ ਗਿਆਨੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ!

ਇਹ ਦੂਜਾ ਕਿੱਸਾ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਬਰਨਾਲਾ ਮੰਡੀ ਦੇ ਇਕ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਾਗਮ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਮਿਲਣ-ਗਿਲਣ ਲਈ ਜੁੜ ਬੈਠੇ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਸੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੂਰਬ ਪੱਛਮ' ਕਿਸੇ ਕੋਰਸ ਵਿਚ ਲੱਗ ਗਈ। ਹੱਥੀਂ ਅੱਖਰ-ਜੜਤ ਨਾਲ ਪੁਸਤਕਾਂ ਛਾਪਣ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਸੀ ਜੋ ਕੰਪਿਊਟਰੀ ਛਪਾਈ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਹਨਤ ਮੰਗਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਛਪਾਈ ਵਿਚ ਤਾਂ ਪਰੂਫ਼ ਕੱਢਣੇ ਵੀ ਖ਼ਾਸਾ ਔਖਾ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਝੰਜਟ ਹਰ ਛਾਪ ਵੇਲੇ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਪੁਸਤਕ ਕੋਰਸ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਛਾਪ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ। ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਪਰੂਫ਼ ਪੜ੍ਹ-ਸੋਧ ਕੇ ਛਾਪ ਲੈਣ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ।

ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਕਿਤੇ, ਸ਼ਾਇਦ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ, ਜਾਣਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਵਾਪਸ ਆ ਰਹੇ ਸਨ, ਕਰਨਾਲ ਦੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ

ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਬੈਠਾ। ਗੱਡੀ ਚੱਲੀ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਥੈਲੇ ਵਿਚੋਂ 'ਪੂਰਬ ਪੱਛਮ' ਕੱਢੀ ਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਨੂੰ ਪੁਸਤਕ ਛਪੀ ਜਾਣ ਕੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜੀਅ ਉਹਨੂੰ ਫਰੋਲ ਕੇ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਕਾਹਲਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਕਾਕਾ, ਇਹ ਪੋਥੀ ਤਾਂ ਦੇਈਂ।"

ਮੁੰਡਾ ਬੋਲਿਆ, "ਬਾਬਾ, ਇਹ ਤੇਰੇ ਸਮਝ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ।"

ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਭਾਈ, ਪੋਥੀ ਦੇ ਤਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਹੀ ਭਲੇ। ਸਮਝ ਨਾ ਆਊ, ਦਰਸ਼ਨ ਹੀ ਸਹੀ!"

ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਨੇ ਫਰੋਲ-ਫਰਾਲ ਕੇ, ਉਲਟ-ਪਲਟ ਕੇ ਦੇਖੀ ਅਤੇ ਠੀਕ ਸੋਹਣੀ ਛਪੀ ਹੋਣ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਕਰ ਕੇ ਮੋੜ ਦਿੱਤੀ। ਪੁਸਤਕ ਫੜਦਿਆਂ ਮੁੰਡੇ ਨੇ 'ਬਾਬੇ' ਤੋਂ ਉਹਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ ਕੰਮ-ਧੰਦੇ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛ ਲਿਆ।

ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, "ਮੈਂ ਤਾਂ ਭਾਈ ਪਟਿਆਲੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਉਥੇ ਲੈਂਗੁਆਲ ਮਹਿਕਮੇ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।" (ਇਕ-ਦੋ ਥਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ 'ਲੈਂਵੂਆਲ' ਕਹਾਇਆ ਮੇਰੇ ਨਜ਼ਰ ਪਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ 'ਲੈਂਗੁਆਲ' ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵੈਸੇ ਵੀ ਲੈਂਗੂਏਜ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ।)

ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਮਨ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਫੇਰੀ ਪਰ 'ਲੈਂਗੁਆਲ' ਮਹਿਕਮਾ ਉਹਦੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਨਾ ਆਇਆ। ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ, "ਬਾਬਾ, ਇਸ ਨਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਮਹਿਕਮਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।... ਉਥੇ ਕੰਮ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?"

ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, "ਪੋਥੀਆਂ ਛਪਦੀਆਂ ਨੇ, ਰਸਾਲੇ ਛਪਦੇ ਨੇ।"

ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਚਾਨਣ ਹੋ ਗਿਆ, "ਲੈਂਗੁਆਲ ਮਹਿਕਮਾ ਨਹੀਂ, ਬਾਬਾ, ਲੈਂਗੂਏਜ ਮਹਿਕਮਾ।"

ਉਹ ਬੋਲੇ, "ਹਾਂ, ਓਹੀ, ਓਹੀ!"

ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਪੁੱਛਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ ਅਤੇ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਚਪੜਾਸੀਆਂ ਦਾ ਜਮਾਂਦਾਰ ਹੋਣਾ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਅਜੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਹੀ, "ਬਾਬਾ, ਹੁਣ ਤਾਂ ਚਪੜਾਸੀ ਵੀ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਤੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਕਿਵੇਂ ਲੱਗ ਗਿਆ?"

ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਨੇ ਹਉਕਾ ਲਿਆ, "ਬਹੁਤ ਦਰਦ-ਭਰੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਕਾਕਾ! ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਵੀ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਮੌਜ ਕਰਦਾ ਸੀ।... ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਤਨਖ਼ਾਹ, ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਵਾਸ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਥੋਂ ਹੀ ਮੇਰਾ ਭੋਜਨ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਛੱਤੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਦਾਰਥ।...

ਕਰਨੀ ਛੱਡ ਦੀ, ਰਿਆਸਤਾਂ ਟੁੱਟ ਗਈਆਂ। ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਤਾਂ ਕੰਮ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ, ਫੇਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, 'ਪਾਠੀ ਜੀ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਹਾਲਤ ਦਾ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ। ਰਿਆਸਤ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਹੋਰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਅਸੀਂ ਕਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਨਾ ਕੋਈ ਕੰਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਸਾਡੀ ਸ਼ਾਨ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਰੋਟੀ-ਪਾਣੀ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਨਖ਼ਾਹ ਦੇਣਾ ਸਾਡੇ ਲਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ।' ਫੇਰ ਉਹ ਮੇਰਾ ਉੱਤਰਿਆ ਮੂੰਹ ਦੇਖ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, 'ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਉਦਾਸ ਨਾ ਹੋਵੋ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਕੰਮ ਲੱਭ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਹੁੰਦੇ, ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਕੰਮ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ। ਹੁਣ ਨੌਕਰੀ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਚਪੜਾਸੀਆਂ ਦੇ ਜਮਾਂਦਾਰ ਦੀ ਹੋਵੇਗੀ ਪਰ ਤਨਖ਼ਾਹ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਪੇਟ ਭਰਨ ਜੋਗੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗੀ। ਕੰਮ ਤੁਸੀਂ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਬੱਸ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦੇਣੀ ਹੀ ਸਮਝੋ।'... ਇਉਂ ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਅੰਨ-ਪਾਣੀ ਚੱਲੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"

ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਇਕ ਕਲਰਕ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹਦਾ ਮਿੱਤਰ ਅਮਕਾ ਸਿਉਂ ਉਥੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਬੋਲੇ, "ਉਹ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਡੇ ਅਫ਼ਸਰ ਹੋਏ।"

ਕੁਛ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਉਹਦਾ ਦੋਸਤ ਮਿਲ ਪਿਆ। ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਚਪੜਾਸੀਆਂ ਦਾ ਜਮਾਂਦਾਰ ਉਹਨੂੰ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਬੜੀਆਂ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ ਕਲਰਕ ਨੇ 'ਚਪੜਾਸੀਆਂ ਦੇ ਜਮਾਂਦਾਰ' ਦੀ ਪਛਾਣ ਪੁੱਛੀ ਤੇ ਸਾਰਾ ਮਾਜਰਾ ਸਮਝ ਕੇ ਉਹ ਬੋਲਿਆ, "ਮੂਰਖ ਬੰਦਿਆ, ਉਹ ਸੰਤ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਸਨ!"

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਹ ਮੁੰਡਾ ਉਚੇਚਾ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਪਟਿਆਲੇ ਆਇਆ ਤੇ ਉਹਨੇ ਪੈਰ ਛੋਹ ਕੇ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ। ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ, "ਭਾਈ, ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਅਣਪੜ੍ਹ ਸਮਝਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੀ ਪੁਸਤਕ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਣੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਤੇਰਾ ਭਰਮ ਕਿਉਂ ਤੋੜਨਾ ਹੈ।"

ਅਜਿਹੇ ਮੌਜੀ ਮਨੁੱਖ, ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ, ਪੱਕੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਤੇ ਅਡੋਲ ਦੇਸ਼ਭਗਤ ਸਨ ਸੰਤ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚੱਕਰਵਰਤੀ!



ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ
ਸੋਮਾ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ
ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਕਵੀ

ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਕਵੀ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਹਰ ਵਾਰ ਸੁਖਦਾਇਕ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਕੀ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਚਿੱਠੀ ਰਾਹੀਂ, ਫ਼ੋਨ ਰਾਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਿਤੇ ਛਪੀ ਹੋਈ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਹੀ ਉਤਸਾਹ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੋ ਨਿੱਬੜਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤੇ ਮਿਥੀ ਹੋਈ ਬਹੁ-ਸੁਤਰੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਅਨੁਸਾਰ ਸਦਾ ਹੀ ਤੰਦਰੁਸਤ, ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰੇ ਅਤੇ ਬਣੇ-ਠਣੇ ਹੋਏ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਮੁਸਕਰਾਹਟਾਂ ਬਖੇਰਦੇ ਮਿਲਦੇ ਸਨ।

ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ 1968 ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹਨੂੰ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਵਧੇਰੇ ਵਾਜਬ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਵਯੁਗ ਪ੍ਰੈੱਸ, ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਭਾਪਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਸੀ ਕਿ ਕਵੀ ਜੀ ਆ ਗਏ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਓਪਰੇ ਸਨ। ਭਾਪਾ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸ ਕੇ ਰਸਮੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਈ। ਕਵੀ ਜੀ ਨੇ ਭਾਪਾ ਜੀ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਲਈ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਪੱਕਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਚਲੇ ਗਏ। ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਭਾਪਾ ਜੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, ਇਹ ਕਵੀ ਜੀ ਨਾਂ ਦੇ ਸੱਜਣ ਕੀ ਚੀਜ਼ ਹਨ? ਪਤਾ ਲਗਿਆ, ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਕਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਮਰੇਡ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਅਵਾਮੀ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈੱਸ, ਜਲੰਧਰ, ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਬਣਨ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਖ਼ਾਤਰ ਪ੍ਰੈੱਸ ਦੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਬਾਰੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਨਵਯੁਗ ਤੋਂ ਕੁਝ ਜਾਣਨਾ-ਸਿੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਕੂਕਾ, ਕਾਮਰੇਡ ਅਤੇ ਕਵੀ! ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਸੱਜਣ ਕਾਫ਼ੀ ਦਿਲਚਸਪ ਲੱਗੇ।

ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ, 1975 ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੋਕ-ਆਗੂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਕਾਮਾਗਾਟਾ ਮਾਰੂ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰ ਦੇਵਾਂ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਜੋਸ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਇਕੋ ਬੇਨਤੀ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਅਨੁਵਾਦ ਦੇ ਪਰੂਫ਼ ਮੈਥੋਂ ਪੜ੍ਹਵਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ ਪਰੂਫ਼ਾਂ ਨਾਲ ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬੱਝਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੇਰੀ ਤਸੱਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਕੁਛ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕਵੀ ਜੀ ਦਿੱਲੀ, ਰਾਜੌਰੀ ਗਾਰਡਨ ਮੇਰੇ ਨਿਵਾਸ ਆ ਪਧਾਰੇ। ਪੰਜਾਬ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਲਈ ਪੁਸਤਕ ਅਵਾਮੀ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਛਪ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜੌਰੀ ਗਾਰਡਨ, ਕਵੀ ਜੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਪੱਕਾ ਨਿਵਾਸ ਸੀ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਘਰ ਵੀ ਚੱਕਰ ਮਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ, ਪਰੂਫ਼ ਵੀ ਦੇ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਛਪਾਈ ਦੀ ਸੁੱਧਤਾ ਉੱਤੇ ਏਨਾ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸੱਜਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ।" ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਫ਼ਰਮਿਆਂ ਦੇ ਪਰੂਫ਼ ਹੀ ਨਾ ਦਿੱਤੇ, ਨਾਲ ਮਿਸਰੀ ਅਤੇ ਇਲਾਇਚੀਆਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਸਰੀ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਅਤੇ ਇਲਾਇਚੀਆਂ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਬੋ ਕਦੀ ਫਿੱਕੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਈ। ਉਹ ਮਿਸਰੀ ਅਤੇ ਇਲਾਇਚੀਆਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕੋਲ ਰਖਦੇ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਮਿਲਦੇ, ਮੈਨੂੰ ਦੇਣੀਆਂ ਨਾ ਭੁਲਦੇ।

ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ, ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਪਰਤਣ ਮਗਰੋਂ ਅਕਸਰ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਵਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਗ਼ਰੀਬਖ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਵੀ ਚਰਨ ਪਾਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਥਣ ਬੀਬੀ ਗੁਰਬਚਨ ਕੌਰ ਸਦਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਕਵੀ ਜੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੁਸਕਰਾਹਟ, ਸਹਿਜਤਾ ਅਤੇ ਨਿੱਘ ਰਹਿੰਦੀ। ਕਵੀ ਜੀ ਮਿਲਦਿਆਂ ਹੀ ਖੀਸੇ ਵਿਚੋਂ ਮਿਸਰੀ ਅਤੇ ਇਲਾਇਚੀਆਂ ਦੇਣ ਦੀ ਰਸਮ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਖਦੇ, ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਪਿਆਰੇ ਹੋ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਨਾਂ ਗੁਰਬਚਨ ਹੈ।

ਸ਼ਾਇਦ ਸਾਡੇ ਆਪਸੀ ਪਿਆਰ-ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਇਕ ਆਧਾਰ ਸਾਡੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸਾਂਝ ਵੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੱਕੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਪਕੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹੋਣਾ ਇਸ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਵਧੀਕ ਗੂੜ੍ਹੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਹੱਸਦਾ, ਤੁਸੀਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਹਾਲਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣ ਦੀ ਇਕ ਵਧੀਆ ਮਿਸਾਲ ਹੋ। ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਨੇੜਤਾ ਦੇ ਲੰਮੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸੋਚ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਅਡੋਲਤਾ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਖ਼ੁਸ਼ੀ-ਭਰੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਕਠਿਨ ਅੰਤਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਿਰੋਲ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਬਿਤਾਉਣ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਇੱਛਾ ਜਿਉਂ-ਦੀ ਤਿਉਂ ਬਣੀ ਰਹੀ ਕਿ "ਮੇਰੇ ਮਗਰੋਂ ਕੋਈ ਰਸਮ ਨਾ ਹੋਵੇ; ਮੈਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹਾਂ।"

ਕਵੀ ਜੀ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਿਲੇ ਸਨ, ਜਿੰਨੇ ਜਵਾਨ ਜਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਨ, ਚਿਰਾਂ ਤੱਕ ਓਨੇ ਹੀ ਰਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਰਜ ਹੱਥ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜੋ ਮਿਹਨਤ

ਵੀ ਲੋੜਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸਿਦਕ-ਸਿਰੜ ਵੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੰਥ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ ਤੇ ਕਵੀ ਜੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜਾਵਲੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਵਲੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ 'ਧੋਤੇ ਦੀਆਂ ਪੈੜਾਂ' ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਪੁਸਤਕ ਲੜੀ ਲਿਖ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪੂਰੇ ਦਿਨ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੱਕ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਤੱਕ ਹਰ ਕਾਰਜ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ।

ਇਉਂ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਲੜੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਭਵਿੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਾਸਤੇ ਮੂਲ-ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਅਖੁੱਟ ਭੰਡਾਰ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਲੜੀ ਵਿਚ ਕਈ-ਕਈ ਸੌ ਪੰਨਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਬਾਰਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਛਪ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਸਮਗਰੀ ਉਹ ਛਪਣਯੋਗ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛੱਡ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਸਮਗਰੀ ਵਿਚੋਂ ਛੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹੋਰ ਛਪ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ-ਲੜੀ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਗਹਿਰ-ਗੰਭੀਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਵੀ ਅੰਕਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਅਸਾਧਾਰਨ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਬਚਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਹੈ। ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਇਕ ਅਨੋਖਾ ਪੱਖ, ਵਿਨੋਦੀ ਪੱਖ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਵੀ ਜੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਮਿਥੇ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ-ਰਹਿਤਲ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿੰਨੇ ਜਤਨਸ਼ੀਲ ਸਨ, ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਖ਼ਰੀਫ਼ਕੇਸ ਤੱਕ 'ਚੋਰੀਉਂ' ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ, ਫਰੋਲ ਕੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਇਕ-ਇਕ, ਛੋਟੀ-ਵੱਡੀ, ਘੱਟ-ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਸਤ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ 'ਦਲੇਰੀ' ਦਾ ਕਾਰਨ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਮਿਹਰ ਅਤੇ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦੇ ਪਾਤਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਪਿਆਰੇ ਸਿੱਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਬਾਲ-ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਬੇਲੀ ਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਸਹਿਪਾਠੀ ਵੀ। ਕਵੀ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਕੋਈ ਘੱਟ ਵਡਿਆਈ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਤੁਲਨ ਰੱਖਣਾ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਲੀਭਾਂਤ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ-ਖੇਤਰ ਕਿਥੋਂ ਕੁ ਤੱਕ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸੀਮਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਸੀਮਾ-ਰੇਖਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਦੀ ਧੁੰਦਲੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪੈਣ ਦਿੰਦੇ ਅਤੇ ਦੋ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਖਲਤ-ਮਲਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਣ ਦਿੰਦੇ।

ਕਵੀ ਜੀ ਨੂੰ ਆਮ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸੋਮਾ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਬੀਤੇ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਡਾਂਡ-ਸੁਡਾਂਡੇ ਸੋਮੇ ਲਭਦੇ, ਫਰੋਲਦੇ ਅਤੇ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਕਵੀ ਜੀ ਨੇ ਭਵਿੱਖੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਲਈ ਮੂਲ-ਸਮਗਰੀ ਬੜੇ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਤੇ ਲੜੀਵਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ 'ਬੀਤੇ ਦੀਆਂ ਪੈੜਾਂ' ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ।

ਲੇਖਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਹ ਇਕ ਚੰਗੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬੁਲਾਰੇ ਵੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਣ-ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਕਹਿਣਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ-ਕਲਾ ਦੇ ਵੀ ਉਹ ਚੰਗੇ ਗਿਆਤਾ ਸਨ।

ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਕਲਮੀ ਸਿਦਕ-ਦਿਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਦਿਆਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਖੁਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ 'ਬੀਤੇ ਦੀਆਂ ਪੈੜਾਂ' ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਸੈਂਚੀ ਦੇ ਮੁੱਖ-ਸ਼ਬਦ ਲਿਖਣ ਲਈ ਆਖਿਆ। 1995 ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਆਪਣੀ ਇਸ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਰਜ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਮਹੱਤਤਾ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਪਚਾਸੀ ਸਾਲ ਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ, ਉਹ ਸੈਂਚੀ 1980 ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਉਹ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਪਿੱਛੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਇਕੱਤਰ ਕਰ ਰੱਖੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁਸਤਕੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦਾ ਅਤੇ ਨਾਲੋ-ਨਾਲ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਵੇਰਵੇ ਇਕੱਤਰ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਉਹਨਾਂ ਅੱਗੇ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਿਆ ਸੀ।

ਵਧਦੀ ਉਮਰ ਅਤੇ ਏਨਾ ਫੈਲਵਾਂ ਕੰਮ। ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਕਵੀ ਜੀ ਦਾ ਸੌ ਸਾਲ ਠਾਠ ਨਾਲ ਜਿਊਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਚੇਤੇ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਰੱਬ ਨਾ ਕਰੇ, ਕਦੀ ਸੰਦੇਸ਼-ਵਾਹਕ ਆ ਵੀ ਜਾਵੇ, ਇਹ ਇਸੇ ਕਾਰਜ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਮੋੜ ਦੇਣਗੇ, "ਤੈਨੂੰ ਕਿਸ ਕਲੋਮਾਨਸ ਨੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ, ਮੇਰੇ ਵੀਰ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਰੱਬ ਦਾ ਸੌਂਪਿਆ ਕਾਰਜ ਹੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਹ ਅਜੇ ਕਈ ਸੈਂਚੀਆਂ ਵਿਚ ਸਮੇਟਣਾ ਹੈ। ਚਲ ਭਾਈ, ਅੱਗੇ ਤੁਰਦਾ ਹੋ!"

ਕਵੀ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਲੇਖ ਵਿਚ ਸੰਤ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਆਲਮ ਦੀ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਆਲਮ ਜੀ ਨੇ ਸੌ-ਸਾਲਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਦਸ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ 'ਏਕੇ ਬਿੰਦੀ ਦਾਹ, ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਗੇਂਦ ਖੇਡਣ ਦਾ ਚਾਅ' ਨਾਲ ਗੱਲ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅੱਸੀ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਮਰ ਤੱਕ ਪੁੱਜ ਕੇ ਆਲਮ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ:

ਆਠੇ ਬਿੰਦੀ ਅੱਸੀ,

ਮੰਗੇ ਦਹੀਂ ਤੇ ਮਿਲਦੀ ਲੱਸੀ।
ਨਾਏਂ ਖਿੰਡੀ ਨੱਬੇ,
ਬਾਬੇ ਦਾ ਕੋਈ ਦਾਅ ਨਾ ਵੱਬੇ।
ਦਾਹੇ ਖਿੰਡੀ ਸੌ,
ਤੜਵਿਆ ਜੀਊਣਾ ਈ ਤਾਂ ਜਿਊ,
ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਵੱਠ ਖੂਹ ਵਿਚ ਪਊ,
ਪਰ ਤੂੰ ਸਾਡੇ ਮਗਰੋਂ ਲਹੁ।

ਪਰ ਮੇਰਾ ਭਰੋਸਾ ਸੀ ਕਿ ਕਵੀ ਜੀ ਨੇ ਆਲਮ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਬੰਦ ਬਦਲ ਕੇ ਇਉਂ ਕਰ ਲੈਣਾ ਸੀ:

ਆਨੇ ਖਿੰਡੀ ਅੱਸੀ,
ਮਿਲਦੀ ਦਹੀਂ ਜੇ ਮੰਗੇ ਲੱਸੀ।
ਨਾਏਂ ਖਿੰਡੀ ਨੱਬੇ,
ਬਾਬੇ ਦਾ ਹਰ ਇਕ ਦਾਅ ਹੀ ਫੱਬੇ।
ਦਾਹੇ ਖਿੰਡੀ ਸੌ,
ਹੁਣੇ ਤਾਂ ਜਿਊਣ ਦਾ ਚੱਜ ਆਇਆ,
ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਦੇ ਰਾਹ ਪਓ,
ਗਿਣਤੀ ਫੇਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਲਓ।
ਏਕੇ ਖਿੰਡੀ ਦਾਹ,
ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਦਾ ਚਾਅ!

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਤਨ, ਮਨ ਅਤੇ ਧਨ ਉੱਤੇ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਵੱਲ ਦੇਖਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਦੀ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਰਾਦਾ ਪੂਰਾ ਕਰ ਕੇ ਗਿਣਤੀ ਏਕੇ ਤੋਂ ਫੇਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਣਗੇ ਅਤੇ ਮੁੱਲਵਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੂਲ-ਸਮਗਰੀ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਝੋਲੀ ਪਾਉਂਦੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਉਹ ਕਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸੁਆਮੀ ਸਨ। ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਆਯੂ ਵੱਲ ਦੇਖਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਰੋਆ ਸਰੀਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਨੂੰ ਸੱਚ ਲੱਗਣ ਲਾ ਦਿੰਦਾ।

ਕਈ ਸੱਜਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵੀ ਜੀ ਨਾਲ ਮਖੌਲੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਤੱਕ ਨਿਕਟਤਾ ਸੀ, ਟਿੱਚਰ ਕਰਦੇ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਸਾਲ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਦੋ ਸਾਲ ਜੋੜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਜਿਉਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਭੁੱਲਣਾ ਨਾ ਪਵੇ। ਫੇਰ ਅਕਤੂਬਰ 1986 ਦੇ 'ਵਰਿਆਮ' ਵਿਚ ਕਵੀ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪ ਵੀ ਇਕ ਲੇਖ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਬਾਰੇ ਹੋਰਾਂ ਦੀਆਂ ਛੱਡੀਆਂ ਸ਼ੁਰਲੀਆਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋ ਜਾਣ ਸਦਕਾ ਮੈਂ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ

ਲੇਖ 'ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਕਵੀ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਝੂਠ' ਲਿਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਗਿਆ ਜੋ ਨਵੰਬਰ 1986 ਦੇ 'ਵਰਿਆਮ' ਵਿਚ ਛਪਿਆ। ਮੇਰਾ ਲੇਖ ਇਉਂ ਸੀ:

"ਅਕਤੂਬਰ ਦਾ 'ਵਰਿਆਮ' ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੈਂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਕਵੀ ਜੀ ਦਾ ਇਕ 'ਝੂਠ' ਫੜਿਆ ਹੈ ਜੋ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਦਿਲ ਕਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਕ ਵਿਚ ਛਪੇ 1983 ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਲਫ਼ਨਾਮੇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਬਹੱਤਰ ਸਾਲ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲੇਖੇ ਹੁਣ ਉਹ ਪੰਝੱਤਰ ਸਾਲ ਦੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਮੈਂ ਪਾਠਕਾਂ ਅੱਗੇ ਜਵਾਬੀ ਹਲਫ਼ਨਾਮਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧਾ 'ਝੂਠ' ਹੈ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਨਮ-ਤਿੱਥੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸ਼ੰਕਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਪੰਝੱਤਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਪਰ ਕਵੀ ਜੀ ਪੰਝੱਤਰ ਸਾਲ ਦੇ ਬਿਲਕਲ ਨਹੀਂ ਹਨ।

"ਦੋ ਦਹਾਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਕ ਦਿਨ ਇਕ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੱਜਣ ਭਾਪਾ ਜੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ (ਨਵਯੁਗ ਪ੍ਰੈੱਸ, ਦਿੱਲੀ) ਤੋਂ ਛਪਾਈ ਦੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੰਮਾਂ ਬਾਰੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪ੍ਰੈੱਸ ਲਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਬੜੀ ਅਜੀਬ ਲੱਗੀ। ਇਹ ਇਉਂ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਬਾਹਮਣ ਝਟਕੇ ਦੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਨਾਈ ਕੰਘੇ-ਕੜਿਆਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਖੋਲ੍ਹਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਸੱਜਣ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਭਾਪਾ ਜੀ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਕਵੀ ਸਨ।...

"ਕਵੀ ਜੀ ਨੇ ਅਵਾਮੀ ਪ੍ਰੈੱਸ ਜਲੰਧਰ ਦਾ ਕੰਮ ਜਾ ਸਾਂਭਿਆ। ਕੰਮ ਸਾਂਭਿਆ ਕੀ, ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਘੁਕਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। 1975 ਦੇ ਅੰਤ ਅਤੇ 1976 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਅਨੁਵਾਦੀ ਹੋਈ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ ਜੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਕਾਮਾਗਾਟਾ ਮਾਰੂ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ' ਪੰਜਾਬ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੇ ਅਵਾਮੀ ਪ੍ਰੈੱਸ ਵਿਚੋਂ ਛਪਵਾਈ। ਮੇਰੀ ਇਕੋ ਸ਼ਰਤ ਸੀ ਕਿ ਪਰੂਫ਼ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਬੈਠਾ ਪੜ੍ਹਾਂਗਾ। ਛਪਾਈ ਦੇ ਕੰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੰਪੋਜ਼ੀਟਰ ਅਤੇ ਪਰੂਫ਼-ਰੀਡਰ ਮਿਲ ਕੇ ਕਈ ਵਾਰ ਕੀ-ਕੀ ਚੰਦ ਚਾੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ, ਵਾਹ ਲਗਦੀ, ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਪਰੂਫ਼ ਆਪ ਹੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਜਲੰਧਰੋਂ ਕਵੀ ਜੀ ਦੇ ਭੇਜੇ ਹੋਏ ਇਕ ਫ਼ਰਮੇ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਪਰੂਫ਼ ਖਰੜੇ ਸਮੇਤ ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੈਂ ਆਪ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਤੇ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਸੋਧਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਹਰ ਵਾਰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਕਰ ਕੇ ਪਰੂਫ਼ ਮੋੜ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।

"ਇਕ ਦਿਨ ਅਚਾਨਕ ਕਵੀ ਜੀ ਦਿੱਲੀ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ 'ਦਰਸ਼ਨ' ਕਰਨ ਆਏ ਸਨ, ਜੋ ਛਪਾਈ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦਾ ਏਨਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹ ਪੂਰੇ ਕੱਦ-ਕਾਠ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਬਿਲਕੁਲ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕੱਦ-ਕਾਠ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਪਿੱਧੇ ਦੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੂਬਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਾਲਪਣ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ

ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ, ਤਾਂ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ 'ਤਾਇਆ ਜੀ, ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ' ਆਖਦਾ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਰਖਦੇ ਅਤੇ ਖੀਸੇ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਲੈਚੀਆਂ ਤੇ ਮਿਸ਼ਰੀ ਦਿੰਦੇ। ਕਵੀ ਜੀ ਦਾ ਕੱਦ-ਕਾਠ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਲਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੂਬਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ। ਮੈਂ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਅਗੇ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, 'ਮੇਰੀਆਂ ਲੈਚੀਆਂ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਰੀ!' ਤੇ ਕਵੀ ਜੀ ਨੇ ਮੇਰੀ ਲੱਪ ਭਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਜਦੋਂ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੀ ਲੱਪ ਵਿਚ ਲੈਚੀਆਂ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਰੀ ਹੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।

"ਬਹੁਤ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਕਵੀ ਜੀ ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਕਰਾਮਾਤ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਸੱਠ ਸਾਲ ਉੱਤੇ ਰੋਕ ਲਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪੰਝੱਤਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਜਨਮੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸੱਤਰੇ-ਬਹੱਤਰੇ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸੱਠੋ-ਪੱਠੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਇਆ ਕਿ ਕਵੀ ਜੀ ਨਾਲ ਕੁਝ ਤਸਵੀਰਾਂ ਖਿਚਵਾ ਕੇ ਖਲੋਤੀ ਹੋਈ ਉਮਰ ਦੇ ਇਸ ਰਹੱਸ ਸਮੇਤ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਲੰਮਾ ਲੇਖ 'ਵਰਿਆਮ' ਨੂੰ ਭੇਜਾਂ। ਮੈਂ ਲੇਖ ਦਾ ਚੌਖਟਾ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਰਾਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਘਰੇ ਹੋਣਾ ਪੱਕਾ ਕਰ ਕੇ ਜਾ ਪੁੱਜਿਆ। ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਅਮਰ ਭਾਰਤੀ ਜੀ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੀਆਂ-ਪਿਆਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਅਨੇਕ ਤਸਵੀਰਾਂ ਖਿੱਚੀਆਂ-ਖਿਚਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਸੋਹਣੀਆਂ-ਸੋਹਣੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਤੰਗਲੀਆਂ ਨਾਲ ਫਲ ਖਾਧੇ ਅਤੇ ਮਨਮੋਹਕ ਪਿਆਲਿਆਂ ਵਿਚ ਜਲਪਾਨ ਕੀਤਾ।

"ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਘਰੋਂ ਖਾਣਾ-ਪੀਣਾ ਮੈਨੂੰ ਸਦਾ ਹੀ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹਦਾ ਕਾਰਨ ਸੁੱਚਮ ਅਤੇ ਸਫਾਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਨਜਾਣ ਜੀ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਸੰਬੰਧੀ ਗ੍ਰੰਥ 'ਸਭਹਨ ਕੇ ਸਿਰਮੌਰ' ਨਾਮਧਾਰੀ ਦਰਬਾਰ, ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਪਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ) ਦੇ ਘਰ ਜਾਈਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਸਾਥਣ, ਬੇਬੇ ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ ਜੀ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ 'ਅ-ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ' ਲਈ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਪੱਤੀ ਦੀ ਚਾਹ ਪੀ ਕੇ ਡਾਢਾ ਅਨੰਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

"ਖ਼ੈਰ, ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਕਵੀ ਜੀ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਆਈ। ਕੈਮਰੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨੁਕਸ ਪੈ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਈਆਂ। ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਮੈਂ ਦੁਬਾਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜਾਣੋਂ ਡਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਾਰਨ? ਕਵੀ ਜੀ ਨੇ ਏਨੀਆਂ ਕੰਮ ਦੀਆਂ, ਪਿਆਰੀਆਂ-ਪਿਆਰੀਆਂ, ਸੋਹਲ-ਸੂਖ਼ਮ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਚੀਜ਼ਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਸਜਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਕਿ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਚੋਰੀ ਕਰ ਲੈਣ ਨੂੰ ਦਿਲ ਖਾਹਮਖਾਹ ਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਪਰੋਂ ਇਹ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਝੱਲਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਕਿ

ਇਕ ਚੀਜ਼ ਥੈਲੇ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੀ ਉਹਤੋਂ ਸੋਹਣੀ ਦਿੱਸ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਇਸ ਉਲਝਣ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਖ਼ਰ ਚੋਰੀ ਕਰੇ ਕਿਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਦੀ! ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਭੈ ਝੱਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਰੱਬ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਭਲਿਆਮਾਣਸਾ, ਕਵੀ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਚੋਰੀ?, ਕੀ ਜਵਾਬ ਦੇਵਾਂਗਾ!

"ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਹਿੰਮਤ ਕਰ ਕੇ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਦੋ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਗਿਆ। ਦੋਵੇਂ ਵਾਰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ। ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਤਸਵੀਰਾਂ ਫੇਰ ਖਿਚਵਾਵਾਂਗਾ। ਆਪਣਾ ਲੇਖ ਪੂਰਾ ਕਰ ਕੇ 'ਵਰਿਆਮ' ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਕਵੀ ਜੀ ਦੀ ਸੱਠ ਸਾਲ ਉੱਤੇ ਰੁਕੀ ਹੋਈ ਉਮਰ ਦਾ ਰਹੱਸ ਵੀ ਸਾਂਝਾ ਕਰਾਂਗਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ 'ਪੋਲ' ਵੀ ਖੋਲ੍ਹਾਂਗਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਦੁਨੀਆਦਾਰ ਬੰਦੇ ਦਾ ਮਨ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸਗੋਂ ਚੋਰ ਬਣਨ ਨੂੰ ਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ!"

ਇਕ ਵਾਰ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਨਾਟ ਪਲੇਸ ਵਿਚ ਮਿਲ ਪਏ। ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਮਿਲੇ ਸਨ। ਸਰੀਰ ਕੁਝ ਝੰਵਿਆ ਜਿਹਾ, ਕੁਝ ਕੁਮਲਾਇਆ ਜਿਹਾ ਲੱਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਦੀਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਤੇਲ ਘਟਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਂਜ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਅਤੇ ਆਵਾਜ਼ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਹੀ ਸੀ। ਫੇਰ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਹੋਈ। ਦੀਵੇ ਦਾ ਤੇਲ ਪ੍ਰਤੱਖ ਘਟਿਆ ਦਿਸਦਾ ਸੀ। ਤਣੇ ਹੋਏ ਤਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅੰਗ ਬਾਗ਼ੀ ਹੋ ਕੇ ਆਪਮੁਹਾਰੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਬੁਢਾਪਾ, ਜੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਰੀਰਕ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ ਤਦ ਵੀ, ਕਾਫ਼ੀ ਔਖਾ ਬੀਤਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਕੇਵਲ ਸਰੀਰ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਪਤਾ ਲਗਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਸੀ ਜਿਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਤਨ-ਮਨ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸਹਿਜਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ।

ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਿਥੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਛੇਤੀ ਆ ਗਿਆ ਪਰ ਇਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੌ ਸਾਲ ਵਾਲਾ ਇਰਾਦਾ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਏਨਾ ਕਲਮੀ ਕੰਮ ਕਰ ਗਏ ਜੋ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਸੌ ਸਾਲ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਵੀ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਅਜਿਹੀ ਕਲਮ-ਕਮਾਈ ਛੱਡ ਗਏ ਹਨ ਜੋ ਸੌ ਸਾਲ ਤਾਂ ਕੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਧੀਕ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਜੀਵਤ ਰੱਖੇਗੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਸਕਰਾ ਰਿਹਾ ਚਿਹਰਾ ਦਿਸਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਸਜੀਵ-ਸਜਿੰਦ ਤੇ ਨਰੋਈ-ਤੰਦਰੁਸਤ ਮੁਸਕਰਾਹਟ।



ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਵਜੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁਖ-ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਥੀ
ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਪੰਛੀ

ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਪੰਛੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹਮਜਮਾਤੀ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ, ਜੋ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਡੋਰੀਵਾਲਾ ਸੀ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਕਵੀ ਅਖਵਾਉਣ ਲਗਿਆ, ਉਮਰ-ਭਰ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖੋਂ ਪੱਕਾ ਨਾਮਧਾਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਿਆਸੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਪੱਕਾ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਰਿਹਾ। ਸਿਆਸੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮੇਰੀ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਸੀ, ਪਰ ਦੋਸਤੀ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ, ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੋਈ। ਅਸੀਂ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਬੈਠਕਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਮਿਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ।

ਉਹ ਧੀਮਾ ਬੋਲਦਾ ਤੇ ਗੱਲ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਕਰਦਾ। ਵਾਕ ਬੋਲ ਕੇ ਚੁੱਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਜਿਵੇਂ ਅਗਲੇ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਹੁਣ ਤੂੰ ਬੋਲ। ਉਹਦੀ ਬੋਲ-ਬਾਣੀ ਦੀ ਇਕ ਖਾਸੀਅਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੀ ਹਰ ਗੱਲ ਨੂੰ ਧੀਮੀ ਜਿਹੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਦਾ ਪਲੇਥਨ ਲਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ। ਗੱਲ ਭਾਵੇਂ ਸਾਧਾਰਨ ਹੁੰਦੀ, ਲਗਦਾ, ਉਹ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਮੁਸਕਰਾਉਣਾ ਉਹਦੀ ਆਦਤ ਸੀ ਜਾਂ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਦੀ ਬਣਤਰ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਬਣਾਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਨਾ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਿਆਂ ਵੀ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਾ ਲੱਗੇ। ਮੈਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਪੋਥੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਬੰਦਾ ਮੁਸਕਰਾਉਣ ਲਈ ਬਹਾਨਾ ਹੀ ਭਾਲਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸਗੋਂ ਬਹਾਨੇ ਤੋਂ ਵੀ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਾ ਰਹੇ, ਉਹ ਦਿਲ ਦਾ ਪਾਕ-ਸਾਫ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਉਹਦੀ ਧੀਮੀ ਬੋਲ-ਬਾਣੀ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸਾਡੀ 'ਸਾਹਿਤਕ ਦੋਸਤੀ' ਨਾਲੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ 'ਸਾਹਿਤਕ' ਮੱਧਮ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅਸੀਂ ਗੂੜ੍ਹੇ ਦੋਸਤ ਬਣ ਗਏ।

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵਜੋਂ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਭਾਰ-ਪੱਥਰ', ਜੋ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ 'ਪਿਆਰ ਨਾਲ' ਲਿਖ ਕੇ ਹੱਥੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਆਈ ਉਹਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ ਸੀ। ਵੈਸੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ 'ਨੰਗੀਆਂ ਕਬਰਾਂ' ਨਾਂ ਦਾ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। 'ਭਾਰ-ਪੱਥਰ' ਨਾਂ ਹੀ ਅਨੋਖਾ ਤੇ ਜਗਿਆਸਾ ਜਗਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਚੰਗੀਆਂ ਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਤਾਂ ਸਨ ਹੀ, ਬਹੁਤੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੀ ਸਨ। ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ,

"ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਸ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਖ਼ਾਸਾ ਮਾਣ ਹੈ। ਕਈ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂ ਭੇਜਿਆ ਹੈ। ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ, ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ!"

ਮੈਂ ਟਿੱਚਰ ਕੀਤੀ, "ਜਿਹੜਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਜਾਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਨਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਵੇ, ਸਾਡੇ ਆਲੋਚਕ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਤਾਂ, ਕਾਲਜ-ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤਾਂ ਦੂਰ, ਕਿਸੇ ਸਕੂਲ ਦਾ ਸਰਟੀਫ਼ੀਕੇਟ ਵੀ ਨਹੀਂ!" ਉਹ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਕੂਲ ਦਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜੋ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪੂਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਾ ਤੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਬੱਚਾ ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਅੱਧ-ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਛੱਡੇਗਾ ਨਹੀਂ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਘਰ ਮਿਲ ਆਉਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬੱਚੇ ਉਥੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਤਾਂ ਮੁਫ਼ਤ ਸੀ ਹੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰਸ਼ਾਦਾ-ਪਾਣੀ ਵੀ ਲੰਗਰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਸੀ।

ਸਕੂਲ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਨੇਮਾਵਲੀ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣਾ ਹੀ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ, ਆਪਣੇ ਹੀ ਇਮਤਿਹਾਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਹੀ ਸਨਦ ਜਿਸ ਨੂੰ, ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ, ਸਰਕਾਰੀ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਤੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਇਹਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਲਾ ਕੇ ਖਾਲੀ ਹੱਥ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪਹਿਲੀ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਹਿੰਦੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵੀ ਜੁੜਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਗਣਿਤ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬੁਣਕਰ ਤੇ ਤਰਖਾਣੇ ਜਿਹੇ ਹੱਥ ਦੇ ਕੰਮ ਸਿਖਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ 'ਸਤਿਜੁਗ' ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਛਾਪੇ ਦੇ ਅੱਖਰ ਜੋੜਨ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਇਉਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਤਾਕ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਟਿੱਚਰ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਉਹ ਬੋਲਿਆ, "ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਡਿਗਰੀਆਂ ਨਾਲ ਕੀ ਸੰਬੰਧ! ਆਪਣੇ ਵਾਰਸ, ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਕੋਲ ਜਿਹੜੀਆਂ ਡਿਗਰੀਆਂ ਸਨ। ਰਿਵਾਜ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਤਾਬ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ, ਨਾ ਕੁਛ ਲਿਖਣਗੇ, ਨਾ ਸਹੀ, ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਜਾਂ ਚਾਹ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਨਹੀਂ!"

ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਦੋਸਤੀਆਂ, ਗੂੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਸੀਮਤ ਜਿਹੇ ਹਿੱਸੇ ਉੱਤੇ ਹੀ ਝਾਤ ਪੁਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਰੂਪ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਕੁਛ-ਕੁਛ ਰਸਮੀ ਜਿਹਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਹੜਿਉਂ ਬਾਹਰ ਨਿੱਜ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੱਕ ਨਹੀਂ

ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਤੋਂ ਇਕ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪ ਘਟਨਾ ਯਾਦ ਆ ਗਈ। ਮੈਂ ਅਜੇ ਪੰਛੀ ਜੀ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਸਾਥਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਏਨਾ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਆਪ ਵੀ ਕੁਛ ਲਿਖਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪੰਛੀ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਨੁਵਾਦਦੀ ਹੈ। ਫੇਰ ਇਕ ਗੱਲ ਅਜਿਹੀ ਹੋ ਗਈ ਜੋ ਪੰਛੀ ਜੀ ਰਾਹੀਂ ਉਹਨੂੰ ਪੁਜਦੀ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪ ਜਾ ਕੇ ਦੱਸਣ ਨੂੰ ਦਿਲ ਕਰ ਆਇਆ।

ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਮਿੱਤਰ ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਰੁਪਾਣਾ ਹਰ ਵਾਰ ਵਾਂਗ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ 'ਨਾਗਮਣੀ ਸ਼ਾਮ' ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਗੱਪਾਂ ਮਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਸੀ। ਗੱਲਾਂ ਵਿਚਕਾਰ, ਕੁਛ ਯਾਦ ਆ ਜਾਣ ਵਾਂਗ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਪਏ ਪਿਆ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਇਕ ਰਸਾਲਾ ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਐਹ ਕੋਈ ਔਰਤ ਦੇਖੋ, ਕਿੰਨੀ ਬੇਸ਼ਰਮੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਨਕਲ ਮਾਰ ਛੱਡੀ ਹੈ!" ਰਸਾਲਾ ਫੜਨ ਲਈ ਹੱਥ ਵਧਾਉਂਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਸੋਚਿਆ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ-ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਚੋਰੀ ਕੀਤੀ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰਸਾਲਾ ਫੜਾਉਂਦਿਆਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਪੰਨੇ ਉੱਤੇ ਇਕ ਥਾਂ ਉਂਗਲ ਰੱਖ ਕੇ ਦੱਸਿਆ, "ਐਹ ਦੇਖੋ!"

ਰਚਨਾਕਾਰ ਦਾ ਨਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ--ਸ਼ਾਂਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ! ਮੈਂ ਜਾਣ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਨਹੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਜੀ, ਮੈਂ ਇਸ ਔਰਤ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਉਹਨੇ ਇਹ ਨਾਂ ਆਪਣੇ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਰਖਿਆ, ਉਹਦੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਹੈ।... ਉਹ ਚੰਗਾ ਜਾਣਿਆ-ਪਛਾਣਿਆ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਜ਼ਰੂਰ ਸੁਣਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਪੰਛੀ।"

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਉਹਦਾ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨਾਂ ਰੱਖਣ ਦਾ ਹੱਕ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਇਓਂ ਬੋਲੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੇ ਇਹ ਨਾਂ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਪੰਛੀ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੁਣਿਆ ਹੋਵੇ, "ਜੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਪੰਛੀ ਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਹੈ, ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਸ਼ਾਂਤਾ ਪੰਛੀ ਰਖਦੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਿੱਧੀ ਮੇਰੀ ਨਕਲ ਹੈ—ਸ਼ਾਂਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ!"

ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ ਵਿਚ ਪੰਛੀ ਜੀ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਕਿੱਸਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਇਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਆ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤਾ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਮੈਂ ਆਪ ਪੁੱਛਾਂਗਾ।"

ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਵਜੋਂ ਪੰਛੀ ਜੀ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਹੋ ਕੇ ਅੰਦਰੋਂ-ਬਾਹਰੋਂ ਦੇਖਣ ਤੇ ਜਾਣਨ ਦਾ ਸਬੱਬ ਓਦੋਂ ਬਣਿਆ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਦੋ ਹੋਰ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਬੰਗਲੌਰ ਨੇੜੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਫ਼ਾਰਮ ਦੇਖਣ ਗਏ। ਹਰ ਕਿਸੇ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਹਫ਼ਤਾ ਚੌਵੀ ਘੰਟੇ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ-ਡੁੱਲ੍ਹੇ ਮੁਕਤ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸੰਕੋਚ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣਾ ਆਪ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਤੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ-ਬਾਹਰੋਂ ਦੇਖਣ ਦਾ ਸਬੱਬ ਬਣ ਗਿਆ।

ਧੀਮਾ ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਅਤੇ ਬੋਲਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮੁਸਕਰਾਉਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਉਹਦੀ ਹੋਰ ਪਿਆਰੀ ਆਦਤ ਬੱਚਿਆਂ ਵਰਗੀ ਜਗਿਆਸਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਅਸੀਂ ਕੁਛ ਨਵਾਂ ਦੇਖਦੇ, ਉਹਦੇ ਕੀ, ਕਿਵੇਂ, ਕਿਉਂ ਦੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਪੈਂਦੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਪੁੱਛ ਹੀ ਲਿਆ, "ਪੰਛੀ ਜੀ, ਨਵਾਂ ਕੁਛ ਦੇਖਣ-ਸੁਣਨ ਸਮੇਂ ਤੁਹਾਡੀ ਜਗਿਆਸਾ ਤੇ ਉਤਸੁਕਤਾ ਬਾਲਾਂ ਵਰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲਾ ਬਾਲ ਵੱਡਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ।"

ਉਹਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਹੈਰਾਨੀ ਦਿਖਾਈ, "ਅੱਛਾ? ਮੈਂ ਬਹੁਤੇ ਸਵਾਲ ਪੁਛਦਾ ਹਾਂ?" ਪਰ ਫੇਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਕਬਾਲ ਕਰ ਲਿਆ, "ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਜਗਿਆਸਾ ਦਾ ਜਨਮ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਦਾਖ਼ਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਜਣ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੁਛ ਦਿਨ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਹਾਲਤ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਗੁਆਚੇ ਬਾਲ ਵਰਗੀ ਰਹੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਥਾਂ ਬਹੁਤ ਓਪਰੀ ਲੱਗੀ। ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵੀ ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਤਾਂ ਕੀ, ਵਾਕਫ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾ ਉਥੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਜਾਣੂ-ਪਛਾਣੂ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਚਾਰ-ਚੁਫੇਰੇ ਰੇਤੇ ਦੇ ਟਿੱਬੇ ਹੀ ਟਿੱਬੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਰਲੇ-ਟਾਂਵੇਂ ਰੇਤਲੇ ਬਿਰਛ! ਸਬੱਬ ਅਜਿਹਾ ਬਣਿਆ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ ਹੀ ਹਨੇਰੀ ਆ ਗਈ। ਉਹਨੇ ਉਹਨਾਂ ਟਿੱਬਿਆਂ ਦਾ ਰੇਤਾ ਬੁੱਕਾਂ ਭਰ-ਭਰ ਸਾਡੇ ਉੱਤੇ ਲਿਆ ਸੁੱਟਿਆ ਤੇ ਚੁਟਕੀਆਂ ਭਰ-ਭਰ ਸਾਡੇ ਸੁੱਤਿਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹਾਂ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਅੱਭੜਵਾਹੇ ਜਾਗਿਆ। ਹਨੇਰੀ ਦੇ ਜਾਗਦੇ ਰੱਖਿਆਂ ਦੀ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਅੱਖ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਜਗਾਉਣ ਵਾਲਾ ਅਜਿਹਾ ਆਇਆ ਜਿਸ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਅਨੋਖਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਕੇ ਜਾਂ ਹੱਥ ਨਾਲ ਛੋਹ ਕੇ ਜਗਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਪੈਰ ਦੀ ਠੋਹਕਰ ਮਾਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, ਉੱਠੋ ਸਾਰੇ, ਸ਼ਨਾਨ ਕਰੋ।"

ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਸੋਚਿਆ, ਸ਼ਨਾਨ ਕੀ ਹੋਇਆ? ਪਰ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਦੂਜਿਆਂ ਪਿੱਛੇ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਜਾ ਖਲੋਤਾ। ਸੰਗਦੇ ਨੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤੋਂ ਵੀ ਨਾ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਸ਼ਨਾਨ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਕ ਬੰਦੇ ਨੇ ਖੂਹ ਵਿਚੋਂ ਡੋਲ ਖਿੱਚ ਕੇ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਹਰੇਕ ਦੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਪਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤਦ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਨ੍ਹਾਉਣ ਨੂੰ ਇਥੇ ਸ਼ਨਾਨ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਏਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਇਆ ਕਿ ਰਾਤ ਦੀ ਹਨੇਰੀ ਦਾ ਰੇਤਾ ਲਹਿ ਕੇ ਇਹਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪ ਸੱਜਰਾ-ਸੱਜਰਾ ਲਗਿਆ। ਉਥੋਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਇਕ ਵੱਡੇ ਛੱਪਰ ਹੇਠ ਜਾ ਬੈਠੀ ਜਿਥੇ ਕੁਛ ਲੋਕ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੈਠੇ ਸਨ ਅਤੇ ਢੋਲਕੀ ਛੈਣੇ ਖੜਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹਨੇ ਕੋਲ ਬੈਠੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, ਇਹ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਹਦੀ ਅਣਜਾਣਤਾ ਉੱਤੇ ਹੱਸਿਆ, ਫੇਰ ਬੋਲਿਆ, ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨੇ ਦਿਲਾਸਾ

ਦਿੱਤਾ, ਕੋਈ ਨਾ, ਤੂੰ ਨਵਾਂ-ਨਵਾਂ ਆਇਆ ਹੈਂ, ਦੋ-ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪੇ ਸਭ ਜਾਣ ਜਾਵੇਂਗਾ।

ਜਦੋਂ ਮੁੰਡੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੇ ਥੜ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਬੈਠੇ, ਸਭ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੱਗੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਰੱਖ ਲਏ। ਇਹਦੇ ਅੱਗੇ ਭਾਂਡਾ ਨਾ ਦੇਖ ਕੇ ਨਾਲ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਤੇਰਾ ਬਾਟਾ? ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਇਹਨੇ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਏਨੇ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਦੀ ਗਾਗਰ ਲਿਆਏ ਬੰਦੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਇਹਨੂੰ ਬਾਟਾ ਦਿਉ ਕੋਈ। ਇਕ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਦੁੱਧ ਪੀ ਕੇ ਆਪਣਾ ਬਾਟਾ ਕੱਕੇ ਰੇਤੇ ਨਾਲ ਸੁਚ-ਮਾਂਜ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਹਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਛੀ ਜੀ ਮੁਸਕਰਾਏ, "ਦੁੱਧ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਨੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਭਰੇ ਬਾਟਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਅੱਧਾ ਬਾਟਾ ਦੁੱਧ ਹੀ ਦਿੱਤਾ।"

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਮਾਸਟਰ ਹਰੀਕੀਰਤਨ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਹਰੀ ਜੀ ਆਖਦੇ ਸਨ, ਇਹਨੂੰ ਖੱਦਰ ਦਾ ਲੰਮਾ ਕੁੜਤਾ ਪਾਉਣ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕੁੜਤਾ ਪਾਏ ਤੋਂ ਕਿਹਾ, ਹੁਣ ਤੂੰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਜ ਗਿਆ ਹੈਂ। ਪੰਛੀ ਜੀ ਬੋਲੇ, "ਉਹ ਦਿਨ ਤੇ ਇਹ ਦਿਨ, ਮੈਂ ਪੱਕਾ ਕਾਮਰੇਡ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ, ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਵੀਹ ਵਹਿਣ ਵਿਹਾਏ, ਪਰ ਮੇਰਾ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿਦਕ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਡੋਲਿਆ!... ਹਾਂ, ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ, ਉਹ ਹਰੀ ਜੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਖੱਦਰ ਦੇ ਲੰਮੇ ਕੁੜਤੇ ਪੁਆ ਕੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਜਾਉਂਦਾ, ਬੈਂਤ ਮਾਰਨ ਲਈ ਵੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ।"

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਫੇਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਦੋਂ ਹੋਏ?"

ਪੰਛੀ ਜੀ ਹਸਦਿਆਂ ਵਾਂਗ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਮੁਸਕਰਾਏ, "ਲਓ, ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਸੁਣ ਲਓ।... ਸਕੂਲ ਮਗਰੋਂ ਸਾਰੇ ਮੁੰਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਖੇਡ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਝਿਜਕ ਛੱਡ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਰਲਣ-ਮਿਲਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਕੁਛ ਮੁੰਡੇ ਬੋਲੇ, ਗੁਰੂਦੇਵ ਆ ਗਏ... ਗੁਰੂਦੇਵ ਆ ਗਏ...! ਸਭ ਮੁੰਡੇ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਖਲੋ ਗਏ ਤੇ ਸਭ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਮੈਂ। ਕੁਛ ਦੂਰ ਇਕ ਸੰਤ-ਮਹਾਤਮਾ ਦਿਸਦੇ ਪੁਰਸ਼ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਬੰਦੇ ਹੋਰ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਗੁਰੂਦੇਵ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸਮਝ ਨਾ ਆਈ। ਕੀ ਇਹ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ? ਪਿੰਡ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਗੁਰਦੇਵ ਤਾਂ ਸੀ, ਗੁਰੂਦੇਵ ਨਾਂ ਕੀ ਹੋਇਆ? ਪਰ ਮੈਂ ਸੰਗਦਾ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ। ਨਾਲ ਖਲੋਤੇ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਹਨ, ਗੁਰੂਦੇਵ ਹਨ, ਰੱਬ ਦਾ ਰੂਪ, ਸਾਡੇ ਸਭ ਵਾਂਗ ਪੈਰੀਂ ਹੱਥ ਲਾਈਂ।"

ਪੰਛੀ ਜੀ ਨੇ ਚੇਤੇ ਕੀਤਾ, "ਗੁਰੂਦੇਵ ਕਾਠ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਸਜ ਗਏ ਤੇ ਅਸੀਂ ਸਭ ਨੇ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਪੈਰੀਂ ਹੱਥ ਲਾਏ। ਮੈਂ ਏਨੀ ਹਿੰਮਤ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰ ਲਈ ਕਿ ਪੈਰਾਂ ਵੱਲ ਝੁਕਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂਦੇਵ ਵੱਲ ਦੇਖ ਲਿਆ। ਹਰੀ ਜੀ ਦੀਆਂ

ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ ਤੇ ਮੇਰਾ ਓਪਰਾਪਣ ਕਾਫ਼ੀ ਘਟ ਗਿਆ।... ਉਸੇ ਪਲ ਗੁਰੂਦੇਵ ਨੇ ਹਰੀ ਜੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, ਇਹ ਦੁਆਬੇ ਤੋਂ ਆਇਆ ਨਵਾਂ ਮੁੰਡਾ ਹੈ ਨਾ? ਹਰੀ ਜੀ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਤੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, ਜੀ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਵਾਲ ਉੱਠਿਆ, ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਕੀ ਹੋਇਆ? ਪਰ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਏਨਾ ਸਿਆਣਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸੋਚਿਆ, ਆਪੇ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਊ ਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਸਵਾਲ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਨਹੀਂ।"

ਇਹਨਾਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਅਕਸਰ ਇਹਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਹਨੇ ਨੇੜੇ ਆ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਵੀ ਤੇਰੇ ਵਾਂਗੂੰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਹੈ। ਮੁੰਡੇ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਡੋਰੀਵਾਲਾ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਗਲ ਵਿਚ ਔਹ ਡੋਰੀ ਪਾ ਕੇ ਰਖਦਾ ਹਾਂ।" ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੂੰ ਦਬਿਆ-ਦਬਿਆ ਕਿਉਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈਂ? ਚੁੱਪ-ਚੁੱਪ, ਡਰਿਆ ਜਿਹਾ?"

ਇਹਨੇ ਆਖਿਆ, "ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਦੋਸਤ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾਲੇ ਮੈਨੂੰ ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਗੱਲਾਂ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ।"

ਡੋਰੀਵਾਲਾ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ, "ਫੇਰ ਕੀ ਹੋਇਆ!... ਅੱਜ ਤੋਂ ਦੋਸਤ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਵੀਂ ਥਾਂ ਜਾਵੇ, ਉਹਨੂੰ ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਜੇ ਕੁਛ ਪੁੱਛਣਾ ਹੋਵੇ, ਏਸ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਰ ਬੇਝਿਜਕ!"

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਪੰਛੀ ਜੀ, ਡੋਰੀਵਾਲੇ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਕੁਛ ਸਵੈ-ਭਰੋਸਾ ਜਾਗਿਆ?"

ਉਹ ਬੋਲਿਆ, "ਬਹੁਤ!... ਪਰ ਸਵੈ-ਭਰੋਸੇ ਦੇ ਅਸਲ ਸਬਕ ਦਾ ਸਬੱਬ ਦੋ ਕੁ ਦਿਨ ਮਗਰੋਂ ਬਣਿਆ।... ਹੋਇਆ ਇਹ ਕਿ ਹਰੀ ਜੀ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਸਾਡੇ ਹੱਥਾਂ ਉੱਤੇ ਬੈਂਤਾਂ ਲਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ, ਮੈਂ ਉਥੋਂ ਹੀ ਰੋਂਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਹਰ ਬੈਂਤ ਨਾਲ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰਨ ਲਗਿਆ। ਵਾਪਸ ਬੈਠ ਕੇ ਵੀ ਰੋਂਦਾ ਰਿਹਾ।... ਸਕੂਲ ਮਗਰੋਂ ਡੋਰੀਵਾਲਾ ਕਹਿੰਦਾ, ਆ ਜਾ ਤੁਰ-ਫਿਰ ਕੇ ਆਈਏ। ਅਸੀਂ ਟਿੱਬਿਆਂ ਵੱਲ ਨਿੱਕਲ ਗਏ। ਉਹ ਅਚਾਨਕ ਬੋਲਿਆ, ਤੂੰ ਅੱਜ ਬੈਂਤਾਂ ਪੈਣ ਵੇਲੇ ਉਥੋਂ ਹੀ ਕਿਉਂ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ, ਬੈਂਤਾਂ ਵੱਜਣ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ਮੈਨੂੰ ਬੈਂਤਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਡਰ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਪੀੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਡੋਰੀਵਾਲੇ ਦਾ ਜਵਾਬ ਅਜੀਬ ਸੀ। ਕਹਿੰਦਾ, ਡਰ ਹੋਇਆ, ਪੀੜ ਹੋਈ, ਇਹ ਤਾਂ ਮੰਨੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ। ਜੇ ਨਾ ਮੰਨੋ, ਨਾ ਡਰ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਪੀੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਈ, ਬੈਂਤ ਵੱਜੀ ਤੋਂ ਪੀੜ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੋਊ? ਉਹ ਜਵਾਬ ਦੀ ਥਾਂ ਮੁਸਕਰਾ ਪਿਆ ਤੇ ਗੱਲ ਪਲਟ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ, ਅੱਜ ਬੈਂਤਾਂ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਸੀ? ਮੈਂ ਕੱਚਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ, ਮੈਂ

ਤਾਂ ਬੈਠਾ ਰੋਈ ਗਿਆ, ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਫੇਰ ਮੁਸਕਰਾਇਆ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ, ਹੁਣ ਜਿੱਦੇਂ ਬੈਂਤਾਂ ਪਈਆਂ, ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਧਿਆਨ ਰੱਖੀਂ।”

ਬੈਂਤਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਉਡੀਕਣਾ ਨਾ ਪਿਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਡੋਗੀਵਾਲਾ ਤੇ ਇਹ ਪਿੰਡ ਵੇਖਣ ਤੁਰ ਪਏ। ਜਦੋਂ ਵਾਪਸ ਆਏ ਤਾਂ ਹਰੀ ਜੀ ਕੋਲ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰੇ ਮੁੰਡੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਜਾਣ ਗਏ ਕਿ ਹੁਣ ਬੈਂਤਾਂ ਪੈਣਗੀਆਂ। ਡੋਗੀਵਾਲਾ ਹੌਲੀ ਜਿਹੇ ਕਹਿੰਦਾ, ਜੇ ਬੈਂਤਾਂ ਲਈ ਵਾਜ ਪਈ, ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਜਾਊਂ, ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਰਹੀਂ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਹਰੀ ਜੀ ਨੇ “ਔਧਰ ਆਓ ਉਇ” ਕਿਹਾ, ਡੋਗੀਵਾਲਾ ਪੂਰੀ ਆਕੜ ਨਾਲ ਤੁਰਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਇਕ ਦੀ ਥਾਂ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਅੱਗੇ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਧਾ ਤਣ ਕੇ ਖਲੋ ਗਿਆ। ਹਰੀ ਜੀ ਨੇ ਉਹਦੇ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ ਉੱਤੇ ਇਕ-ਇਕ ਬੈਂਤ ਮਾਰੀ ਤੇ ਇਹਨੂੰ ਬੋਲਿਆ, ਤੂੰ ਵੀ ਆ ਉਇ।

ਪੰਛੀ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, “ਮੈਂ ਜਾਂਦਾ ਰੋਇਆ ਨਾ। ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦਾ ਡੋਗੀਵਾਲਾ ਹੌਲੇ ਜਿਹੇ ਕਹਿ ਗਿਆ, ਰੋਈਂ ਨਾ, ਪ੍ਰੀਤਮਾ! ਦੋ ਬੈਂਤਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਰੋਇਆ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਪਰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਚੀਕਿਆ ਨਹੀਂ। ਛੁੱਟੀ ਹੋਈ ਤੋਂ ਡੋਗੀਵਾਲੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵਡਿਆਇਆ, ਅੱਜ ਤੂੰ ਪਾਸਾ ਠੀਕ ਰਿਹਾ, ਅਗਲੀ ਵਾਰ ਏਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰੋਣਾ। ਇਉਂ ਡੋਗੀਵਾਲੇ ਨੇ ਮੇਰਾ ਰੋਂਦੂਪੁਣਾ ਧੋ ਸੁੱਟਿਆ। ਉਹ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਥੋਂ ਕੁੱਲ ਦੋ ਕੁ ਸਾਲ ਵੱਡਾ ਪਰ ਸਜ-ਸੰਵਰ ਕੇ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਤਣ ਕੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਲਗਦਾ।... ਸਾਨੂੰ ਹਰੀ ਜੀ ਕਸਾਈ ਲਗਦਾ ਤੇ ਅਸੀਂ ਸੋਚਦੇ, ਇਹਤੋਂ ਵੀ ਕਦੀ ਪਿੱਛਾ ਛੁੱਟੂ! ਫੇਰ ਇਕ ਵਾਰ ਉਹ ਕਈ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਛ ਬਹੁਤਾ ਹੀ ਕੁੱਟ ਬੈਠਾ। ਗੱਲ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੈਲ ਗਈ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਦੇਖਿਆ, ਉਹਦੀ ਖਾਲੀ ਕੋਠੜੀ ਭਾਂ-ਭਾਂ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਕ-ਇਕ ਕਰ ਕੇ ਮਾਸਟਰ ਆਉਂਦੇ ਗਏ ਤੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਪੰਜਾਹਾਂ ਤੋਂ ਟੱਪ ਗਈ। ਸਮਝੋ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਥੋਂ ਦੇ ਪਾਠ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਡੀ ਬਾਕਾਇਦਾ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ।”

ਫ਼ਾਰਮ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦਿਆਂ ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜਦੋਂ ਤੁਹਾਡੇ ਹਮਜਮਾਤ ਸਨ, ਬਾਕੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਸਨ?”

ਪੰਛੀ ਜੀ ਤੁਰੇ ਜਾਂਦੇ ਖਲੋ ਗਏ, “ਉਹ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਮੈਥੋਂ ਕੁਛ ਦਿਨ ਮਗਰੋਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲੱਗੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਸਕੂਲ ਨੇ ਠੀਕ ਚਾਲ ਫੜ ਲਈ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੇਅੰਤ ਜੀ ਆਖਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਓਦੋਂ ਵੀ ਸ਼ਾਂਤ, ਠਰ੍ਹੰਮੇ ਵਾਲਾ, ਮਿਲਣਸਾਰ ਤੇ ਸਵੈ-ਭਰੋਸੇ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਹ ਮੈਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸਨ ਸਗੋਂ ਉਹ ਸਨ ਹੀ ਅਜਿਹੇ। ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਇਹ ਸਿਫ਼ਤਾਂ

ਜਿਉਂ-ਦੀਆਂ-ਤਿਉਂ ਰਹੀਆਂ, ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਪਕੇਰੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ।... ਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹਮਜਮਾਤੀ ਹੋਣਾ ਭੁਲਾਇਆ। ਮੈਂ ਤੇ ਡੋਗੀਵਾਲਾ ਕਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੋਹ-ਮਿਹਰ ਦੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਾਤਰ ਬਣੇ ਰਹੇ।... ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਫ਼ਾਇਦਾ ਹੋਇਆ। ਜਮਾਤ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਬਦਲ ਜਿਹਾ ਗਿਆ। ਜੋ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਮਾਸਟਰ ਨੂੰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਨੂੰ ਕਹਿਣੀ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਝਿਜਕਦੇ ਕਹਿ ਨਾ ਸਕਦੇ, ਬੇਅੰਤ ਜੀ ਸਾਡੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਇਉਂ ਸਾਡਾ ਮਸਲਾ ਸੌਖਾ ਹੀ ਹੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ।"

* * *

ਜਦੋਂ 'ਸਤਿਜੁਗ' ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਸਮੇਤ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਆਇਆ, ਨਾਲ ਹੀ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਆਉਣ ਲੱਗੇ ਜਿਹੜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਬਣੀ ਹੋਈ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਉਂਦੇ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਚੋਰੀ-ਛਿੱਪੇ ਆਉਂਦੇ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼-ਵਿਰੋਧੀ ਹੁੰਦੇ। ਹੁਣ ਉਮਰ ਵੀ ਬਾਲਪਨ ਲੰਘ ਕੇ ਗਭਰੇਟ ਹੋ ਚੱਲੀ ਸੀ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਮਝ ਆਉਣ ਤੇ ਅਸਰ ਕਰਨ ਲਗੀਆਂ ਸਨ। ਬਹੁਤੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਦੋਵਾਂ ਪ੍ਰੀਤਮਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੋ-ਚਾਰ ਹੋਰ ਮੁੰਡੇ ਹੀ ਵਰਕੇ ਫਰੋਲਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੇ ਹੀ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਪਗਡੰਡੀ ਉੱਤੇ ਤੋਰਿਆ ਜੋ ਸਮੇਂ ਨਾਲ, ਸਮਾਜਕ-ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖੋਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਰਹਿੰਦਿਆਂ, ਸਿਆਸੀ ਜਾਗ ਲਾ ਕੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੱਕ ਲੈ ਗਈ। ਛਾਪਾਖਾਨੇ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨੇ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖਰ ਜੋੜਨ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲਗਨ ਨੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਉੱਤੇ 'ਸਤਿਜੁਗ' ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਵੀ ਬਣਾਇਆ। ਪੰਛੀ ਜੀ ਦੋ ਕੁ ਸਾਲ ਅਤੇ ਕਵੀ ਜੀ ਕੋਈ ਦਸ ਸਾਲ ਸੰਪਾਦਕ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਉੱਤੇ ਸਜੇ ਰਹੇ।

ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਰਾਂ-ਸਾਲਾ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਪੰਛੀ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਾਹਰਲੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਮੇਲਜੋਲ ਕੁਛ ਅਜਿਹੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਜੋ ਕਿਸਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਸਨ। ਕਿਸਾਨ ਸਭਾ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਸੀ। ਪੰਛੀ ਜੀ ਦੀਆਂ ਕਿਸਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ-ਦੁਆਰ ਬਣ ਗਈਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਸਦਕਾ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ, ਕੈਦਾਂ ਵੀ ਕੱਟੀਆਂ ਤੇ ਰੂਪੋਸ਼ੀਆਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ। ਰੂਪੋਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਉਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਰਹਿਣਾ ਪਿਆ ਜਿਸ ਦੌਰਾਨ ਭਾਂਤ-ਭਾਂਤ ਦੇ ਬੰਦੇ ਮਿਲਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਭਾਂਤ-ਭਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ।

ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ 'ਸਤਿਜੁਗ' ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੇ ਹੀ ਦੋਵਾਂ ਪ੍ਰੀਤਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਕਲਮਾਂ ਫੜਾਈਆਂ। ਕਵੀ ਜੀ ਨੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਡਾਇਰੀ ਲਿਖਣ ਦਾ ਖੇਤਰ ਚੁਣਿਆ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਮਾ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ, ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਲਿਖਣਾ ਹੋਵੇ, ਉਹਦੇ ਲਈ ਕਵੀ ਜੀ ਦੀ 'ਬੀਤੇ ਦੀਆਂ ਪੈੜਾਂ' ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ-ਲੜੀ ਵਾਹਣੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਪੰਛੀ ਜੀ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮਾਰਗ ਫੜਿਆ। ਉਹਨੇ ਸੱਤ ਨਾਵਲ ਤੇ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਸੱਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਉਹਦੀਆਂ ਨੌਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਵੀ ਛਪੀਆਂ।

ਅਨੁਵਾਦ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਹਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਹ ਸੈਂਚੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਦੇਣਾ ਸੀ। 2002 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਨਾਵਲ 'ਸੌਲਾਂ ਚਰਚ ਰੋਡ' ਬਾਰੇ ਲੇਖ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਗੱਲਾਂ ਚਲਦੀਆਂ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਪੰਜਾਹ ਸੈਂਚੀਆਂ ਨੂੰ ਅਨੁਵਾਦਣ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਮੇਰੀ ਮਿਹਨਤ ਪੈਂਤੀ ਸਾਲ ਤੋਂ ਖਰੜਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਅਲਮਾਰੀ ਵਿਚ ਬੰਦ ਪਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾ ਉਹ ਛਾਪਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ "ਛੇਤੀ ਹੀ... ਛੇਤੀ ਹੀ..." ਕਰਦਾ ਮੋੜਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਤਾਂ ਚਲਿਆ ਗਿਆ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਨੇ ਉਹ ਖਰੜੇ ਕਦੀ ਅਲਮਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਛਾਪਾਖਾਨੇ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤੇ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ!

ਉਹਦੇ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤੇ ਨਾਵਲ ਗਲਪ-ਰਚਨਾ ਵਜੋਂ ਜੋ ਸੁਆਦ ਦਿੰਦੇ, ਉਹ ਤਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹੀ, ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੀ ਲਗਦੀ। ਬੋਲਣ ਵਾਂਗ ਹੀ ਪੂਰੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਹੋਏ ਉਹਦੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਵਾਕ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੁੰਦੇ। ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਕੁਝ ਹੀ ਵਾਕਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਰਜਦਾ ਕਿ ਪਾਠਕ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੋਇਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ।

ਵੀਹ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਮੈਂ ਉਹਦਾ ਨਾਵਲ 'ਸੌਲਾਂ ਚਰਚ ਰੋਡ' ਪੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਇਕ ਲੇਖ ਲਿਖਿਆ। ਏਨਾ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਉਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਵਾਕਾਂ ਵਾਲੀ ਵਾਰਤਿਕ ਦੀ ਗੱਲ ਉਚੇਚਿਆਂ ਕੀਤੀ ਸੀ, "ਨਾਵਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਜੁਗਤ ਧਿਆਨਜੋਗ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਚੇਤ ਤੌਰ ਉਤੇ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ, ਸਰਲ ਪਰ ਚੁਸਤ ਵਾਕਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਬਹੁਤੇ ਵਾਕ ਛਾਪੀ ਹੋਈ ਅੱਧੀ ਸਤਰ ਜਿੰਨੇ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਛੋਟੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਵਾਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ

ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਅਰਥਪੂਰਨ ਵੀ। ਇਹ ਸਟੱਵਰ ਵਿਚ ਸੁੱਟੇ ਫੁੱਲ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਵਾਂਗ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਪਸਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੂਰੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਵਲ ਬੜੀ ਉਸਤਾਦੀ ਨਾਲ ਧੀਮੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਸ਼ੋਰੀਲਾ ਲਿਖਣਾ ਸੌਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਧੀਮੀ ਸੁਰ ਵਧੀਕ ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ, ਸੂਖਮਤਾ ਅਤੇ ਸੰਜਮ ਲੋੜਦੀ ਹੈ।"

ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਹਰ ਰਚਨਾ ਹੀ ਨਵੇਕਲੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਨਾਵਲਿਟ 'ਕੁਦੇਸਣ' ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਅਣਛੋਹਿਆ ਵਿਸ਼ਾ ਹੱਥ ਲਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਪਤਾ ਨਾਵਲ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉੱਤੇ ਘੱਟ ਹੋਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਕਲਮ ਦੀ ਨੋਕ ਉੱਤੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਘੱਟ ਫ਼ੀਸਦੀ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਾਸਤੇ ਘਰ ਵਸਾਉਣਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਦੀਆਂ-ਬੱਧੀ ਬਣੇ ਰਹੇ ਜਗੀਰੂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਛਾਪ ਵੀ ਬੜੀ ਡੂੰਘੀ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਵਾਰਸ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਚਿਖਾ ਨੂੰ ਅਗਨੀ ਛੁਹਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਾਹ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੁਦਰਤੀ ਹੀ ਇਹ ਤਾਂਘ ਕਈ ਸੂਰਤਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਪਰ ਇਹ ਅਧੂਰੀ ਰਹੀ ਤਾਂਘ ਮਰਦੀ ਨਹੀਂ। ਲੋਕ ਅਨੇਕ ਹੋਰ ਹੀਲੇ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਾਪੜ ਵੇਲਦੇ ਹਨ।

ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਹੀਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਕੁਦੇਸਣਾਂ, ਭਾਵ ਗ਼ੈਰ-ਪੰਜਾਬਣਾਂ ਦਾ ਲਿਆਂਦੇ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਾਂਗ ਅੱਗੇ ਦੀਆਂ ਅੱਗੇ ਵਿਕਦੀਆਂ ਵਿਚਾਰੀਆਂ ਇਹ ਕੁਦੇਸਣਾਂ ਆਰਥਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਟੁੱਟੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵਿਆਹੋਂ ਵਿਰਵੇ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਘਰੀਂ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਕਿੱਲੇ ਬੱਝ ਜਾਣਾ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਜੱਟ-ਕਿਸਾਨ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਉਮਰ ਤਾਂ 'ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਦੀ' ਜੱਟੀ ਭਾਲਣ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰ ਛੱਡਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੁਦੇਸਣ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਹੂਲਾ ਉਹ ਹੋਰ ਸਭ ਆਸਾਂ ਲਹਿ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਬੁਢੇਪੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾ ਕੇ ਫੱਕਦਾ ਹੈ। ਕੁਦੇਸਣ ਉਹਦਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਮਰ ਉਹਦਾ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕੁਦੇਸਣ ਲਈ ਹਰ ਕਿੱਲਾ ਰੇਤੇ ਦੇ ਟਿੱਬੇ ਵਿਚ ਗੱਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲੇ ਧਰੋਕੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੁੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਕੁਦੇਸਣਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਪੁਜਦੀਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਛੜੇ ਹੋਏ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਟਲਾਂ ਵਾਲੇ, ਟਰੱਕਾਂ ਵਾਲੇ, ਫ਼ਾਰਮਾਂ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਛੀ ਜੀ ਦੇ ਨਾਵਲ ਦੀ ਨਾਇਕਾ

ਮੰਗੋ ਬਿਹਾਰਨ ਨੂੰ ਵੀ ਜਮਸ਼ੇਦਪੁਰ ਦੇ 'ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਟਲ' ਵਾਲੇ ਨੇ ਪੁੱਟਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਮਗਰੋਂ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਵਰਿਆਮੇ ਨਾਲ ਤੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਢਾ ਵਰਿਆਮਾ ਜਵਾਨ ਮੰਗੋ ਨੂੰ ਇਕੱਲੀ ਛੱਡ ਕੇ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਰੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਮਗਰੋਂ ਵਰਿਆਮੇ ਵਾਲੇ ਰਾਹ ਹੀ ਤਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹ ਗਵਾਂਢੀ ਸੁਲੱਖਣ ਵੈਲੀ ਦੀ ਦਿਹਲੀ ਟਪਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਕੁਦੇਸਣਾਂ ਹਨੇਰੀ ਵਿਚ ਉੱਡੇ ਕਿਸੇ ਸੁੱਕੇ ਬੂਟੇ ਵਾਂਗ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪਰਛਾਂਵੇ ਖਾਂਦੀਆਂ ਆਖਰ ਕਿਸੇ ਓਟ ਵਿਚ ਅਟਕ ਕੇ ਰੁਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਉਂ ਹੀ ਆਖਰ ਮੰਗੋ ਕੁਦੇਸਣ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਸੁਲੱਖਣ ਦੇ ਘਰ ਅਟਕ ਗਈ ਹੈ।

ਲੇਖ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, "ਪੰਛੀ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਘੱਟ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਲੇਖਕ ਹੈ। ਕੁਦੇਸਣਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਬੜਾ ਘੱਟ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਛੀ ਨੇ ਇਹਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਦੀ ਨੋਕ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਇਸ ਪਹਿਲੇ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਜੀ-ਆਇਆਂ।"

2002 ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਉਹਦਾ ਸਵੈਜੀਵਨੀ-ਮੂਲਕ ਚੌਥਾ ਨਾਵਲ 'ਸ਼ੇਲਾਂ ਚਰਚ ਰੋਡ' ਏਨਾ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਕੇ ਵਿਚਕਾਰ ਛੱਡਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਸੂਤਰਧਾਰ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਵਜੋਂ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਉਹ 'ਮੈਂ' (ਪ੍ਰਕਾਸ਼) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਗਲਪ ਰਚਨਾ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਆਤਮਕਥਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਲੇਖਕ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਉਤੇ ਮੇਰੀ ਆਤਮਕਥਾ ਨਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਪਾਤਰ, ਥਾਂਵਾਂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸੱਚੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਉਪਜ।"

ਲੇਖਕ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਇਸ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ 'ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਉਪਜ' ਸਮੇਤ ਬਹੁਤੀਆਂ ਥਾਂਵਾਂ ਵੀ ਪਛਾਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤੇ ਪਾਤਰ ਵੀ। ਥਾਂਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤੇ ਅਸਲੀ ਹੀ ਹਨ। ਬਾਕੀਆਂ ਵਿਚ ਏਨਾ ਘੱਟ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਛਾਨਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਔਖ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰੀਤਨਗਰ ਦਾ ਨਾਮਕਰਨ ਪ੍ਰੇਮਨਗਰ ਕਰ ਦੇਣਾ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਹੁਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਅਸਲੀ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਪੰਡਿਤ ਕਿਸ਼ੋਰੀ ਲਾਲ, ਰੋਜ਼ ਚਾਰਲੀ, ਗ਼ੁਲਾਮ ਨਬੀ, ਪ੍ਰੋ. ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਪੀ. ਡੀ. ਟੰਡਨ, ਖ਼ਾਨ ਗਾਜ਼ੀ, ਹਨੀਫ਼ ਹਾਸ਼ਮੀ, ਇਲਮਦੀਨ ਬਾਗਬਾਂ, ਆਦਿ। ਜਿਥੇ ਨਾ ਬਦਲੇ ਵੀ ਗਏ ਹਨ, ਵੇਰਵਿਆਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਛਾਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਵੀ ਸਾਬਿਰ (ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਹਿਰਾਈ), ਜਗਮੀਤ-ਲੀਨ੍ਹਾ (ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਨੰਦ-ਉਰਮਿਲਾ), ਰਣਦੇਵ-ਜ਼ੀਲ੍ਹਾ (ਹਰਦੇਵ ਸੰਧੂ-ਸ਼ੀਲ੍ਹਾ), ਡਾ. ਸੁਭਾਗ ਸਿੰਘ (ਡਾ. ਭਾਗ ਸਿੰਘ), ਵੀਰ

ਕਾਹਲੋਂ (ਗਰਵੇਲ ਪੰਨੂੰ), ਆਦਿ। ਇਹ ਨਾਂ-ਥਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਉਸਤਤ ਜਾਂ ਨਿੰਦਿਆ ਲਈ ਨਹੀਂ ਵਰਤੇ ਗਏ, ਇਹ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਦਿਲਚਸਪ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਨਾਲ ਨੇੜਿਉਂ ਜੋੜਦੇ ਵੀ ਹਨ।

ਨਾਵਲ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਦੇਸ-ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਦੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਤਾਲੀਉਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਲਾਹੌਰ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿਛੋਂ ਦਿੱਲੀ। ਲੇਖਕ ਸੋਚ-ਸਮਝ ਕੇ ਵੱਡੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਾਪਰਨ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਭਾਗ ਤਾਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਵੱਡੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਚਿਤਰਨ ਵਿਚ ਪਵੇਗਾ ਤਾਂ ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਉਹ ਕਹਿਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਦਬ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ, ਉਹ ਰਚਨਾ ਵੱਖਰਾ ਅਤੇ ਵਡੇਰਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗੀ, ਕੋਈ ਹੋਰ ਰਚਨਾ ਬਣ ਜਾਵੇਗੀ।

ਦੇਸ-ਵੰਡ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉਹ ਕੁਝ ਸੰਖੇਪ ਹਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਵਾਪਰੇ ਇਕ ਸਥਾਨਕ ਦੰਗੇ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੰਗਾ ਰਾਸ਼ਨ-ਡਿਪੋ ਵਾਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਕਤਲ ਕਾਰਨ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਇਕ ਅਤੇ ਰਣਦੇਵ, ਦੋਵੇਂ ਪੱਤਰਕਾਰ ਅਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਕਾਰਕੁਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਦੇਖਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਸੇ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਜ਼ਾਲਮ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਉੱਜੜੇ ਪ੍ਰੀਤਨਗਰ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਉਹ ਉਥੋਂ ਦੇ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਮਾਹੌਲ ਦੇ ਕੁਝ ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਫੇਰ ਦਿੱਲੀ ਆ ਕੇ ਵਸੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰੀਤਨਗਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਦੱਸ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦਾ ਧੁਰਾ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਨਹੀਂ, ਕੁਝ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਿਣੀਆਂ ਅਤੇ ਕਰਨੀਆਂ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਮਤਿਆਂ, ਨਿਰਣਿਆਂ, ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਫ਼ੈਸਲਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ-ਪੱਖੀ ਲੇਖਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਹੀ ਆਦਰਸ਼ਕ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਕਮਿਊਨਿਸਟ-ਪੱਖੀ ਪੈਂਤੜੇ ਉਤੇ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਧ-ਧੋਤੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਗੁਣਾਂ-ਔਗੁਣਾਂ ਦੇ ਪੁਤਲੇ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਵੀ ਸਾਬਿਰ ਅਪੰਗ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਗਾੜ੍ਹੇ ਪਸੀਨੇ ਦੀ ਕਮਾਈ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਬੇਫ਼ਿਕਰੀ ਨਾਲ ਵੰਡਦਾ ਹੈ, ਕੁਝ ਪਾਤਰ ਪੈਸੇ ਦੀ ਹੇਰਾਫੇਰੀ ਕਰਨੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਝਿਜਕਦੇ। ਦੇਵਿੰਦਰ ਤਾਂ ਹੋਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਹੀ ਠਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਰਨ ਉਪਰੰਤ ਝੂਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕੁਝ ਸਾਲ ਹੋਰ ਜਿਊਂਦੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ, ਉਹ ਲੱਖਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਤਾਂ ਹੋ ਹੀ ਜਾਂਦਾ। ਕਈ ਸਾਥੀ ਦਾਰੂ ਪੀਂਦੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਐਸ਼ਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ।... ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਧਨੀ ਬਣਦਿਆਂ ਹੀ

ਰਣਦੇਵ ਨਾਇਕ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅਣਦੇਖਿਆ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਹੋਰ ਕਈ ਛੋਹਾਂ ਹਨ।

ਜਿਥੇ ਪਾਰਟੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਜਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਉਥੇ ਕੁਝ ਕਾਮਰੇਡ "ਔਹ ਕੀ ਆਉਂਦਾ ? ਇਨਕਲਾਬ। ਔਹ ਕੌ ਆਉਂਦਾ ? ਇਨਕਲਾਬ।" ਦੇ ਮਿਰਗ-ਜਲ ਨਾਲ ਭਰਮੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਦੇਵਿੰਦਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ: ਹਾਲਾਤ ਬਣ ਰਹੇ ਹਨ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਰੂਸੀ ਰਸਾਲਿਆਂ ਦੀ ਏਜੰਸੀ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਐਲਾਨਦਾ ਹੈ: ਰੂਸੀ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਜਲਦੀ ਹੀ ਲਾਲ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਸਾਬਿਰ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕਰਦਾ ਹੈ: ਉਹ ਦਿਨ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਜਦੋਂ ਲਾਲ ਫੌਜ ਲਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵੱਲ ਮਾਰਚ ਕਰਦੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਵੇਗੀ। ਦੇਵਿੰਦਰ ਪੈਪਸੂ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਰਾਹੀਂ 'ਇਨਕਲਾਬ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ' ਪਸਤੌਲ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਨਾਇਕ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦਸਦਾ ਹੈ, "ਮੈਂ ਢਾਣੇ ਵਾਲੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਤੋਂ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਉਧਾਰ ਫੜ ਲਏ ਹਨ, ਇਨਕਲਾਬ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਿਸਾਬ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇਗਾ।" ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵਾਪਸੀ ਉਤੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦਾ ਕੁੱਤਾ ਜਿਸ ਪੈਂਟ ਦੀ ਬੁਰਕੀ ਭਰ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੇਵਿੰਦਰ ਦਿੱਲੀ ਆ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਤਵਾਰੀਖ਼ੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਵਜੋਂ ਸੰਦੂਕ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਲੇਖਕ ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਥੀ ਪੰਡਿਤ ਕਿਸ਼ੋਰੀ ਲਾਲ ਰਾਹੀਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੇ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਰਸੇ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ਼ੋਰੀ ਲਾਲ ਜਿਹਲ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਲਈ ਆਗੂ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਕਾਲ-ਕੋਠੜੀ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਪਾਰਟੀ ਦੀਆਂ ਗੁਪਤ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਉਹ ਉਸ ਸਾਈਕਲੋਸਟਾਈਲ ਮਸ਼ੀਨ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਇਕ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਇਕ ਕੋਠੀ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਇਕ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਛੁਪਾਉਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਠੀ ਸਰਦਾਰਨੀ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਡੇਰਾ ਇਕ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਹਮਦਰਦਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਭਾਵੁਕ ਸੰਜਮ ਕਾਰਨ ਲੇਖਕ ਉਹਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਚਿਤਰਨ ਦਾ ਮੋਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਲੱਗਣਾ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਦੇਵਿੰਦਰ ਇਕ ਓਪਰੇ ਬੰਦੇ, ਮਿਸਟਰ ਭਾਰਤੀ ਨੂੰ ਨਾਇਕ ਨਾਲ ਮਿਲਵਾ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਪੁਰਜ਼ਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਮੋਟਰ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਤਰਦੀ ਨਜ਼ਰੇ ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਨੂੰ ਫਾਈਨੈਂਸ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਦੇਵਿੰਦਰ ਵਲੋਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਠੱਗਣ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਚਾਲ ਹੈ। ਜੇ ਬਰੀਕ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ

ਇਹ ਘਟਨਾ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਵੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਕਾਮਰੇਡ ਪਾਤਰ ਮਿਸਟਰ ਭਾਰਤੀ ਵਾਂਗ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਮੋਟਰ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਵਿਚ ਸਨ ਜੋ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਚੱਲਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਬਿਲਕੁਲ ਵਾਜਬ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਪੰਛੀ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਹੋਸ਼ਮੰਦ ਉਮਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵਜੋਂ ਵੀ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਸੋਚ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਲੋਕ-ਹਿਤ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਿਹਾ।

* * *

ਇਕ ਦਿਨ ਅਚਾਨਕ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਉਹ ਖਾਸਾ ਢਿੱਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਗਾਜ਼ੀਆਬਾਦ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਤਾ ਲੈਣ ਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਕੋਲ ਲਿਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਡਾਕਟਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੇਟ ਦਾ ਕੈਂਸਰ ਹੈ ਜੋ ਚੁੱਪਚਾਪ ਵਧਦਾ-ਵਧਦਾ ਅਚਾਨਕ ਜਾਗ ਪਿਆ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਬਹੁਤ ਵੇਲ ਚੁਕਿਆ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਨਿਰਾਸ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੰਨ੍ਹਾਈ। ਪਰ ਇਹ ਚੰਦਰੀ ਖ਼ਬਰ ਪੰਛੀ ਜੀ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਦਾ ਅਜੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਚੇਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਅਗੇਤੀ ਸੂਚਨਾ ਤਾਂ ਦਿੱਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਸਦੀਵੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਆਈ ਤਾਂ ਸਹੀ, ਪਰ ਮੇਰੀ ਹਾਲ-ਚਾਲ ਦੀ ਪੁੱਛ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਿਆਂ ਇਕਦਮ ਨਿਰਾਸਾ ਵਿਚ ਘੁਲ ਗਈ। ਉਹ ਬੜੀ ਬਿਚਾਰਗੀ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ, "ਪੇਟ ਵਿਚ ਦਰਦ ਰਹਿਣ ਲਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਹਟਣ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ!"

ਮੇਰੇ ਲਈ ਅਚਾਨਕ ਸੁਣੀ ਇਸ ਮਾੜੀ ਖ਼ਬਰ ਦੇ ਅਸਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਬੜਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਫੇਰ ਵੀ ਮੈਂ ਬੋਲ ਨੂੰ ਡੋਲਣ ਤੋਂ ਬਚਾਈ ਰਖਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਕਈ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਜੋ ਅਸੀਂ ਰੋਜ਼ ਖਾ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਪੇਟ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਮਾਦਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਧੋਣ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।... ਆਖ਼ਰ ਪੇਟ-ਦਰਦ ਹੀ ਹੈ ਨਾ, ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਦਿਨ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ।"

ਪਰ ਪੇਟ ਦਾ ਇਹ ਦਰਦ ਹਟਣ ਵਾਲਾ ਤਾਂ ਹੈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪੰਛੀ ਜੀ ਲਈ ਜਾਨ ਦਾ ਖੌ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਦੋਸਤਾਂ-ਮਿੱਤਰਾਂ ਲਈ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਦਰਦ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋਇਆ!

ਪੱਤਰਕਾਰ, ਵਾਰਤਿਕਕਾਰ ਤੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਮਿੱਤਰ

ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਵਰਿਆਮ



ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਵਰਿਆਮ ਨਾਲ ਮੇਰੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਤੇ ਓਪਰਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਪੱਤਰਕਾਰ-ਵਾਰਤਿਕਕਾਰ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਹਿਤਕ ਜੋੜਮੇਲਿਆਂ ਦੇ ਸਰੋਤੇ-ਦਰਸ਼ਕ ਵਜੋਂ ਹੋਈਆਂ। ਉਮਰ ਅਨੁਸਾਰ ਹਿੰਮਤ ਸਦਕਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਉਤਸਾਹ ਤੇ ਲੇਖਕ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੇ ਚਾਅ ਸਦਕਾ ਰੱਦੋਂ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਹਾਜ਼ਰੀ ਲੁਆਉਣੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸਾਧਾਰਨ ਗੱਲ ਸੀ। ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਵਰਿਆਮ ਜੀ ਨੇ ਹੋਣਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਨੇੜਲੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ-ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿਤ-ਰਸੀਆਂ ਦੀ ਗੋਲੇ ਕਬੂਤਰਾਂ ਦੀ ਡਾਰ ਵਿਚ ਚੀਨੇ ਕਬੂਤਰ ਵਾਂਗ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਪੈ ਜਾਂਦੇ।

ਮਾਸਕ 'ਵਰਿਆਮ' ਸਿਰਫ਼ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਾਸਕ-ਪੱਤਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਾਹਿਤਕ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਸੀ ਜੋ ਆਖ਼ਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ 'ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਵਰਿਆਮ' ਵਜੋਂ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ। ਮੇਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ 'ਵਰਿਆਮ' ਵਿਚ ਛਪਣ ਲੱਗੀਆਂ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਾਧਾਰਨ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਸੰਪਾਦਕ ਤੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੋਸਤੀਆਂ ਪਾਉਣ-ਪਾਲਣ ਦੇ ਮੇਰੇ ਸੁਭਾਅ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਵਰਿਆਮ ਜੀ ਦੀ ਮਿਲਣਸਾਰੀ ਤੇ ਮਨਮੋਹਕ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਾਡੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਦੋਸਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਪਾ ਲਿਆ। 'ਵਰਿਆਮ' ਵਿਚ ਮੇਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਲੇਖਾਂ ਸਮੇਤ ਹੋਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਮੇਰੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵੀ ਛਪਦੀਆਂ। ਇਉਂ 'ਵਰਿਆਮ' ਸਾਡੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੜੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਆਖ਼ਰ ਹਾਲਤ ਇਸ ਉਰਦੂ ਗੀਤ ਵਾਲੀ ਹੋ ਗਈ:

ਰਫ਼ਤਾ ਰਫ਼ਤਾ ਵੋਹ ਹਮਾਰੇ ਦਿਲ ਕੇ ਅਰਮਾਂਅ ਹੋ ਗਏ।
ਪਹਿਲੇ ਜਾਂਅ, ਫਿਰ ਜਾਨ-ਏ-ਜਾਂਅ, ਫਿਰ ਜਾਨ-ਏ ਜਾਨਾਂ ਹੋ ਗਏ।...
ਪਹਿਲੇ ਦਿਲ, ਫਿਰ ਦਿਲਰੁਬਾ, ਫਿਰ ਦਿਲ ਕੇ ਮਹਿਮਾਂਅ ਹੋ ਗਏ।

ਦਿੱਲੀ ਆਏ ਉਹ ਮੇਰੇ ਗ਼ਰੀਬਖ਼ਾਨੇ ਦਰਸ਼ਨ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿੰਦੇ। ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਅਮਰ ਭਾਰਤੀ ਜੀ ਵੀ ਹੁੰਦੇ। ਕਿਸੇ ਕਾਹਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੁਕਤ ਮਨ

ਨਾਲ ਬੈਠਦੇ ਤੇ ਦੁਨੀਆ-ਜਹਾਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਸੰਤ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੀ ਵਾਂਗ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਵੀ ਅਨੇਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅੰਦਰਲਾ-ਬਾਹਰਲਾ ਬਹੁਪੱਖੀ ਹਾਲ-ਹਵਾਲ ਮਾਣਦੇ ਸਨ। ਗੱਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿੱਕਲੀ ਗੱਲ ਕਿਤੇ ਦੀ ਕਿਤੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚਦੀ। ਅਜਿਹੇ ਵੇਲੇ ਵਰਿਆਮ ਜੀ ਸ਼ਬਦ ਮੇਰੇ ਤੇ ਅਮਰ ਭਾਰਤੀ ਜੀ ਲਈ ਰਹਿਣ ਦਿੰਦੇ, ਆਪ ਸਿਰਫ਼ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਰਾਹੀਂ ਬੋਲਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਕਈ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਦਸਦੀ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੀ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਸਾਡੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਬੋਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਉਪੁਣੇ ਦੀ ਰੋਕੀ ਹੋਈ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਨੱਚ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਇਹ ਕਹਿੰਦੀ ਲਗਦੀ ਕਿ ਗੱਲ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ, ਪਰ ਛੱਡੋ ਪਰ੍ਹੇ, ਆਪਾਂ ਕੀ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਹਰ ਮਿਲਣੀ ਹੀ ਯਾਦਗਾਰੀ ਹੋ ਨਿੱਬੜਦੀ।

ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ, ਲਗਨ, ਨਿਮਰਤਾ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਹ ਨਾਮਧਾਰੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਸਤੀ ਮੰਨੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਸਨ ਜੋ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੇ ਪਾਤਰ ਸਨ। ਉਹ ਸਰਬ ਹਿੰਦ ਨਾਮਧਾਰੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਥਾਪੇ ਗਏ ਅਤੇ ਸਰਬ ਹਿੰਦ ਨਾਮਧਾਰੀ ਵਿਦਿਅਕ ਜਥੇ ਦੇ ਵੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਸਕ 'ਵਰਿਆਮ' ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਹੋ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਉੱਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਦੀ ਮੋਹਰ-ਛਾਪ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ-ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪੱਕੀ ਥਾਂ ਬਣਾ ਲਈ ਸੀ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਮੀਤ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਤਾਂ ਰਹੇ ਹੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਸਥਾ, ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਦੇ ਵੀ ਸਕੱਤਰ ਚੁਣੇ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਪੁਸਤਕ 'ਖਿੱਲਰੇ ਪੱਤਰੇ' ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ, ਉਸ ਵਿਚ ਪਰਪੱਕ ਕਲਮ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਬਲ ਸੀ। ਸਾਹਿਤ-ਜਗਤ ਵਿਚ ਉਹਦਾ ਨਿੱਘਾ ਸਵਾਗਤ ਹੋਇਆ।

ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਲੇਖ ਲਿਖਣ ਲਈ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮੂਲ ਸਮਗਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਕੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ, ਉਸ ਵਿਚ 'ਵਰਿਆਮ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਮੇਰੇ ਅਨੇਕ ਸਾਹਿਤਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵੀ ਸਨ। ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਛਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵਰਿਆਮ ਜੀ ਦੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਤੇ ਲਿਖਤਾਂ ਸਨ। 'ਵਰਿਆਮ' ਵਿਚ ਛਪੇ ਹੋਏ ਮੇਰੇ ਲੇਖ ਤਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਛਪ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਮੈਂ ਦੁਪਾਸੀ ਚਿੱਠੀਆਂ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਘੋਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ, ਜੋ ਕੁਝ ਮੈਂ ਵਰਿਆਮ ਜੀ ਦੇ ਸੁਭਾਅ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦੋਸਤ-ਨਿਵਾਜ਼ੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨ-ਕਲਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਤਾ, ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਸਭ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਸਾਡੇ ਵੱਡੇ ਨਾਵਲਕਾਰ, ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਮੇਰੇ ਕਾਲਜ ਦੇ ਦਿਨੀਂ, 1952 ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਨਾਵਲ 'ਸੁਮਨ ਕਾਂਤਾ' ਚੇਤੇ ਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਵਾਂ ਤਜਰਬਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪੂਰੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਵਲ ਸੁਮਨ ਤੇ ਕਾਂਤਾ ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸਹੇਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਇਕ ਦੂਜੀ ਨੂੰ ਲਿਖੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੇ ਉਤਸਾਹ ਲੈ ਕੇ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਵਰਿਆਮ ਜੀ ਬਾਰੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਡੀਆਂ ਦੁਪਾਸੀ ਚਿੱਠੀਆਂ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਨੂੰ ਲੇਖ ਦਾ ਮੁੱਖ-ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਵਧੀਆ ਰਹੇਗਾ।

ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਨਵੰਬਰ 1986 ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਛਪੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ 'ਵਰਿਆਮ' ਨੇ ਮੇਰੀ ਪੜ੍ਹਨ-ਸਮੱਗਰੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕੀ ਥਾਂ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਹੈ:

ਵਰਿਆਮ ਦਾ 'ਜਪ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ' ਮਿਲਿਆ। ਪਰਚਾ ਮਿਲਦਿਆਂ ਹੀ ਇਹਦੇ ਵਰਕੇ, ਹੋਰ ਸਭ ਕੰਮ ਵਿਚਕਾਰ ਛੱਡ ਕੇ, ਫਰੋਲਣਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਮੁਤਾਬਿਕ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਹਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਕਦੀ ਵੀ ਹੋਰ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਰਗਾ ਰਸਾਲਾ ਬਣ ਕੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀਰ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਪਾਤੀ ਬਣ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਚਿੱਠੀ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪਿਛੇਤ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਸਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਵਰਿਆਮ' ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਦੀ ਵੀ ਉਹ ਕਲਮੀ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਿਆ, ਜੀਹਦਾ ਉਹ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਪੱਗ ਵੀ 'ਟੇਢੀ' ਨਹੀਂ (ਜੀਹਨੂੰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਵੀਰ 'ਸਿੱਧੀ' ਆਖਦੇ ਹਨ)। ਫੇਰ ਵੀ 'ਵਰਿਆਮ' ਹਰ ਮਹੀਨੇ 'ਸੋਹਣੇ ਸੱਜਣਾਂ ਦਾ ਖ਼ਤ' ਬਣ ਕੇ ਆ ਪੁਜਦਾ ਹੈ।

ਇਹਨੂੰ ਤੁਰਤ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਵਰਿਆਮ' ਮੇਰੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਧਿਐਨ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਸਭ ਕੁਝ ਨਾਲੋਂ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਸੰਸਾਰ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ—ਫੁਲਵਾੜੀ ਵਰਗਾ, ਵੱਖਰੇ ਰੰਗ ਬਖੇਰਦਾ ਅਤੇ ਵੱਖਰੀਆਂ ਮਹਿਕਾਂ ਛੱਡਦਾ ਸੰਸਾਰ।

ਸੰਪਾਦਕੀ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਤੁਰ ਕੇ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਛੇਤੀ ਹੀ ਵਧੀਆ ਵਾਰਤਿਕਕਾਰ ਬਣ ਕੇ ਉੱਭਰੇ। ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 'ਵਰਿਆਮ' ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਪਹਿਲਾਂ, 1970 ਵਿਚ ਵਾਰਤਿਕ ਦੀ ਇਕ ਪੁਸਤਿਕਾ 'ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਬਾਰੇ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਬਹੁਤੀ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ। 1975 ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 'ਵਰਿਆਮ' ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਗੁੜ੍ਹਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਿਕ ਨਿਰੰਤਰ ਰਸੀਲੀ ਤੇ ਮਨਮੋਹਣੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਜੁਲਾਈ 2000 ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਲੇਖ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਕੋਈ ਵਾਰਤਿਕ ਲਿਖੇ ਤਾਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਲਿਖੇ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ

ਲਿਖੀ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੋਧਨ, ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਤਾਰੀਫ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਛੇੜਨ ਲਈ, ਸੰਤ ਨਾਲ ਟਿੱਚਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਪਾ ਕੇ 'ਪਿਆਰੇ ਸੰਤ (!) ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਫ਼ਤਿਹ!' ਲਿਖਿਆ। ਅਗਸਤ 2000 ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਛਪੀ ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਿਕਕਾਰੀ ਦਾ ਦਰਪਨ ਹੈ:

ਜੁਲਾਈ ਦਾ 'ਵਰਿਆਮ' ਮਿਲਿਆ। ਪੰਨਿਆਂ ਉੱਤੇ ਪਹਿਲੀ ਤਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਨ ਮਗਰੋਂ ਜੋ ਲਿਖਤ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੜ੍ਹੀ, ਉਹ ਸੀ ਤੁਹਾਡੀ 'ਸੁਮਨ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ'। ਮੈਂ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸੁਮਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ। ਜਾਣਦਾ ਤਾਂ ਕੀ, ਮੈਂ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣਿਆ। ਇਹਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਪਰ, ਸੱਚ ਜਾਣਨਾ, ਤੁਹਾਡਾ ਲਿਖਿਆ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮਨ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਦੋਸਤ-ਮਿੱਤਰ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ ਹੋਵੇ! ਉਹਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਨਿਹਾਲ ਕਰਨ ਤੇ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਨਿਹਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਹੋਣਾ, ਉਹਦੀ ਇਕ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਫ਼ਖ਼ਰਜੋਗ ਤੇ ਦੂਜੀ ਦਾ ਤਰਸਜੋਗ ਹੋਣਾ, ਅੱਜ ਦੀ ਨਵਾਬੀ ਗੜਣੇ ਬਾਅਦ ਪਾਣੀ ਤੇ ਸਵੇਰ ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਨੂੰ, ਉਹਦੀ ਦੀਵਾਨਗੀ ਦਾ ਉਹਨੂੰ ਕਿਸੇ ਬੰਨੇ ਨਾ ਲੱਗਣ ਦੇਣਾ, ਅੱਧਾ ਜਲਗਾਉਂਕਰ ਵਾਲਾ ਕਿੱਸਾ--ਇਹ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਲੇਖ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਗੱਲਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਹਦਾ ਸਰੀਰ ਹੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਰੂਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਲੋਕ ਵਿਚ ਸੀ।

ਇਹ ਲੋਕ ਉਸ ਭੀੜੇ ਝੱਗੇ ਵਾਂਗ ਸੀ ਜੋ ਸੁਮਨ ਦੀ ਵਡ-ਆਕਾਰੀ ਕਲਾਕਾਰੀ ਕਾਇਆ ਲਈ ਛੋਟਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸੁਮਨ ਦੇ ਪਹਿਨਿਆਂ ਇਸ ਝੱਗੇ ਨੂੰ ਲਗਦਾ ਕਿ ਉਹਦੀਆਂ ਸਿਊਣਾਂ ਉੱਧੜ ਜਾਣਗੀਆਂ ਅਤੇ ਆਪ ਸੁਮਨ ਘੁਟਣ, ਬੇਚੈਨੀ, ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਤੇ ਬੇਚੈਰਗੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ। ਉਹਦੀ ਕਲਾਕਾਰੀ ਦਾ ਤੁਹਾਡੇ ਇਸ ਲਿਖੇ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਹੋਰ ਸਬੂਤ ਕੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਹੁਣ ਪ੍ਰੇਤ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਾਂਗ ਯਕਦਮ ਸੁਮਨ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਵਿਚ ਬਦਲਾਅ ਆ ਜਾਣਾ', ਉਹਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਫ਼ਰਸ਼ ਤੋਂ ਅਰਸ਼ ਤੱਕ ਫੈਲ ਜਾਣੀ' ਅਤੇ ਫੇਰ 'ਉਹਦਾ ਗਾਇਨ ਖ਼ਤਮ ਨਾ ਹੋਏ ਤੇ ਸੁਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਹਿੱਲਣੋਂ ਨਾ ਹਟਣ'।

ਅਜਿਹੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਹਮਦਰਦ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ 'ਦਿਲ ਦੇ ਆਲਮ' ਤੱਕ ਤਾਂ ਡੂੰਘੇ ਉਤਰਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ:

ਸਿਰਫ਼ ਚਿਹਰੇ ਕੀ ਉਦਾਸੀ ਪੇ ਭਰ ਆਏ ਆਂਸੂ,
ਦਿਲ ਕਾ ਆਲਮ ਤੋ ਅਭੀ ਆਪ ਨੇ ਦੇਖਾ ਹੀ ਨਹੀਂ।

ਤੇ ਏਸ ਬੰਦੇ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦੀ ਚੋਣ, ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਛਾਪੀਆਂ ਹਨ, ਵੀ ਕਮਾਲ ਦੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਉਹਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਸੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਇਹ ਕਿਥੋਂ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਭਾਲ ਲੈਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਕਵੀ ਜੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਬਕੇਰੀਆਂ ਪੁੱਠੀਆਂ-ਸਿੱਧੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਸੁਮਨ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵਡਿਆਈਜੋਗ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਉਂਜ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਨੇਕ ਵਾਰ ਦੱਸ ਚੁਕਿਆ ਹਾਂ ਕਿ 'ਵਰਿਆਮ' ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅੱਜ ਇਹ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਚੰਗਾ ਲਗਿਆ। ਉਹ ਇਹ ਕਿ

ਇਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਰੁਝਾਈ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਕਾਗ਼ਜ਼ ਖ਼ਰੀਦੋ, ਰਚਨਾਵਾਂ ਮੰਗਵਾਓ, ਕੰਪੋਜ਼ਿੰਗ ਤੇ ਸੈੱਟਿੰਗ ਕਰਵਾਓ, ਪਰੂਫ਼ ਪੜ੍ਹੋ, ਬਾਈਂਡਿੰਗ ਕਰਾਓ, ਟਿਕਟਾਂ ਤੇ ਸਿਰਨਾਵੇਂ ਚੇਪੋ, ਡਾਕ ਵਿਚ ਪਾਓ, ਵਗ਼ੈਰਾ ਵਗ਼ੈਰਾ। ਜੇ ਇਹ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਰੱਬ ਨਾ ਕਰੇ, ਤੁਸੀਂ ਵਾਰਤਿਕ ਲਿਖਣ ਵੱਲ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਦੇ ਦਿੰਦੇ, ਜੋ ਸਾਡੇ 'ਮਹਾਨ' ਵਾਰਤਿਕਕਾਰ ਹਨ, ਉਹ ਬਿਚਾਰੇ ਕਿੱਧਰ ਜਾਂਦੇ? *ਅਗਰ ਦੁਨੀਆ ਚਮਨ ਹੋਤੀ, ਤੋ ਵੀਰਾਨੇ ਕਹਾਂ ਜਾਤੇ?*

ਲੇਖ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਹੀ ਵਧੀਆ ਹੈ ਪਰ ਜੋ ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਸੁਮਨ ਦੇ ਭੈਰਵੀ ਵਿਚ ਗਾਏ 'ਮਿਤਰ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ' ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਖਿਚਿਆ ਹੈ, ਤੁਹਾਡੀ ਕਲਮ ਨੂੰ ਮੁਬਾਰਕ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਜੋ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਕਲਾ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਇਹ ਨਾ ਸਮਝਣਾ ਕਿ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਮੈਂ ਜੋ ਤੁੱਛ ਜਿਹੀ ਮੰਗ ਤੁਹਾਥੋਂ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ ਹਾਂ, ਉਸ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਵਡਿਆਈ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੋ। ਹਾਂ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਇੱਛਾ ਕਾਰਨ ਨਿਰ-ਉਚੇਚ ਹੀ ਤੁਹਾਡੀ ਉੱਨੀ ਨੂੰ ਵਧਾ ਕੇ ਇੱਕੀ ਕਹਿ ਗਿਆ ਹੋਵਾਂ, ਬੱਸ ਇਸ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ। ਬਾਕੀ ਵਡਿਆਈ ਖਰੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਖਰੀ ਹੀ ਸਹੀ, ਤੁਹਾਡੀ ਏਨੀ ਵਡਿਆਈ ਏਸ ਜ਼ਮਾਨੇ 'ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਸੋ ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਦਿੱਲੀ ਸਾਹਿਬ ਆਉਂ, ਸੁਮਨ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਕੈਸਿਟਾਂ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਵਾ ਲਿਆਉਣਾ। ਤੇ 'ਮਿਤਰ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ' ਵਾਲੀ ਕੈਸਿਟ ਦਾ ਵੀ। ਮੁੱਕਰ ਤਾਂ ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਸਕਦੇ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਕੈਸਿਟਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਹਨ, ਭਰੇ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਛਾਪੀਆਂ! ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਸੱਚਮੁੱਚ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹੋਵਾਂਗਾ। ਇਸ ਫ਼ਕੀਰੀ ਦੀ, ਇਸ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਦੀ, ਇਸ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਦੀ, ਇਸ ਪਹੁੰਚੀ ਹੋਈ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਕੋਈ ਕੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰੇ:

ਵੁਹ ਮਿਨਤ ਕਰਤੇ ਹੈਂ ਮੁਝ ਪਰ ਕਿ ਕਰਮ ਕਰਤੇ ਹੈਂ;
ਇਸ ਨਜ਼ਰ ਸੇ ਉਨ੍ਹੇਂ ਹਮ ਨੇ ਦੇਖਾ ਹੀ ਨਹੀਂ।

ਵਾਹ! ਵਾਹ, ਵਾਹ!

ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਬੇਨਤੀ ਹੋਰ। ਤੁਸੀਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਸੁਮਨ ਪ੍ਰਸੰਗ ਬਹੁਤ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਇਥੇ ਬੱਸ ਤਿੰਨ ਸੰਮੇਲਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੁਮਨ-ਚਰਚਾ ਤਿਹਾਈ-ਮਾਤਰ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।" ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਜ਼ਰੂਰ ਲਿਖੋ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਓਹ ਬੰਦਾ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਰੂਪ ਲਿਖੋ—ਫ਼ਰਸ਼ 'ਤੇ ਰੋਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਉਹਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਅਤੇ ਅਰਸ਼ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਉਹਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲੋ-ਨਾਲ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਤੋਰ ਸਕੋਗੇ। ਉਹਦੇ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਔਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸਮਾਨੰਤਰ ਅਤੇ ਬੇਲਿਹਾਜ਼ ਵਰਨਣ ਹੀ ਉਹਦੀ ਕਲਾਕਾਰੀ ਨੂੰ ਅਸਲ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸੁਮਨ ਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਉਹਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਤੁਸੀਂ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਠੀਕ ਹੀ 'ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਆਖ਼ਰੀ ਪਨਾਹਗਾਹ' ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਰਸਾਲਾ ਕੱਢਣਾ, ਉਹ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਗੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਦੇ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਰੀਦ ਕੇ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹਨਾ ਫ਼ਜ਼ੂਲ-ਖ਼ਰਚੀ ਲਗਦੀ ਹੋਵੇ, ਮਾਇਕ ਪੱਖੋਂ

ਕੋਈ ਅਕਲ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀ ਹੁੰਦਾ। ਫੇਰ ਵੀ ਜਿਗਰੇ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਅਕਲ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਵਾ ਕੇ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਫ਼ਰਜ਼ ਸਮਝਦਿਆਂ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਚੰਦਾ ਭੇਜਣਾ ਚੇਤੇ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਬਹੁਤੇ ਪਾਠਕ ਘੇਸਲ ਮਾਰ ਕੇ ਅਣਸੁਣਿਆ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਫੇਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਹਰ ਵਾਰ ਡੱਬੀ ਵਿਚ ਛਾਪਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ, ਜੋ ਸਤੰਬਰ 2010 ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਛਪੀ, ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਫੇਰ ਚੰਦੇ ਵਾਲੀ ਡੱਬੀ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚੂੰਢੀ ਵੱਢੀ:

ਹਰ ਮਹੀਨੇ 'ਵਰਿਆਮ' ਤੁਹਾਡੀ ਕਿਰਪਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਵਾਰ ਪਿਆਨ ਕਈ ਦਹਾਕਿਆਂ ਉਤੇ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਆਪਣੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਵੱਲ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਗੁਣਵਾਨ ਆਤਮਿਕ ਸੰਤ ਅਤੇ ਇਕ ਨਿਰਗੁਣ ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵ ਦੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਦੁਤੀ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜੀਬ ਵੀ!

'ਉਸਤਾਦ ਜ਼ਾਕਿਰ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਦਸਤਾਰਬੰਦੀ' ਬਾਰੇ ਤੁਹਾਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਿਪੋਰਟ ਪੜ੍ਹੀ। ਹਰ ਵਾਕ ਵਿਚੋਂ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਤੁਹਾਡੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਝਲਕਦੀ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਅਧਿਆਤਮ ਬਾਰੇ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹੋ, ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵੀ ਵਧੀਆ ਪਾਰਖੂ ਹੋ, ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵੀ ਗਿਆਤਾ ਹੋ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਵੀ ਪੁਣਛਾਣ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਮੋਹ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਵਕਤਾ ਵੀ ਹੋ, ਸਨਿਮਰ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਨਿੱਘੇ ਮਿੱਤਰ ਵੀ ਹੋ! ਸੰਤ ਜੀ ਹਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਭਰਾਬੋ ਉਤੇ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਕੀ ਹੋ!

ਹਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਡੱਬੀ ਲਾ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ 'ਮਨੀ-ਆਰਡਰ ਜਾਂ ਬੈਂਕ ਡਰਾਫਟ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ' ਪੁਜਦੇ ਕਰਨ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਛਾਪਦੇ ਹੋ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ, ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਵਾਰ ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤੁਸੀਂ ਕੇਵਲ ਤੇ ਕੇਵਲ ਮੈਨੂੰ ਕੱਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਛਾਪਦੇ ਹੋ। ਵੈਸੇ ਇਹ 'ਚੋਰ ਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਤਿਨਕਾ' ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅਗਲੇ ਮਹੀਨੇ ਦੇ, ਭਾਵ ਅਕਤੂਬਰ 2010 ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ 'ਭੁੱਲਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਨਾਲ' ਸਿਰਲੇਖ ਦੇ ਕੇ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਛਾਪੀ:

'ਵਰਿਆਮ' ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਇਕ ਚਿੱਠੀ (ਜੋ ਸਤੰਬਰ ਅੰਕ ਵਿਚ ਛਪੀ) ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਜਗਤ ਦੇ ਉੱਘੇ ਨਾਂ ਸ. ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, 'ਹਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਡੱਬੀ ਲਾ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਮਨੀ-ਆਰਡਰ ਜਾਂ ਬੈਂਕ ਡਰਾਫਟ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਪੁਜਦੇ ਕਰਨ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਛਾਪਦੇ ਹੋ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ, ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਵਾਰ ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤੁਸੀਂ ਕੇਵਲ ਤੇ ਕੇਵਲ ਮੈਨੂੰ ਕੱਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਛਾਪਦੇ ਹੋ...'! ਸ. ਭੁੱਲਰ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰਤ ਹਸਤੀ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਮਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰਦੇ ਹਨ।

ਭੁੱਲਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਮਾਣਾਂ-ਸਨਮਾਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਲੰਮੀ ਸੂਚੀ ਹਨ। ਕੱਲ੍ਹ ਤੱਕ ਉਹ 'ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ' ਦੇ ਵੀ ਮੁੱਖ-ਸੰਪਾਦਕ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਕੀ ਹਨ, ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਮਾਣ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਿਆਰ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵੀ। ਅਸੀਂ ਭੁੱਲਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ 'ਵਰਿਆਮ'

ਭੇਟਾ ਭੇਜਦੇ ਹਾਂ। ਭੁੱਲਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੁਝ ਰਾਸ਼ੀ ਵਰਿਆਮ ਲਈ ਚੈੱਕ ਰਾਹੀਂ ਭੇਜੀ ਹੈ। ਭੇਜੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਵਜੋਂ ਹੈ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਕੱਚਾ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਮਝਦੇ ਉਹ ਹਨ।...

ਅਸੀਂ ਅਰਜ਼ ਕਰ ਦੇਈਏ ਕਿ ਜੇ ਕੱਚੇ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਵੀ ਲਈਏ ਤਾਂ ਇਹ ਕੱਚੇ ਉਹ ਤਾਂ ਹੋਏ ਨਹੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਇਹ ਮਜਬੂਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਕਸਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਬੇਨਤੀਆਂ ਡੱਬੀਆਂ ਵਿਚ ਛਾਪਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤੇ ਸਜਨਾਂ 'ਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਡੱਬੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਕੁਝ ਸਜਨ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਉਵੇਂ ਹੀ ਅਸਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਿਤਾਰ ਦੀਆਂ ਸੁਰ ਕੀਤੀਆਂ ਹੇਠਲੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਅਰਥਾਤ ਤਰਬਾਂ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਘਾਤ ਮੁੱਖ ਤਾਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਰਬਾਂ ਹੇਠਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕੰਬ ਰਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਦਿਆਲੂ ਸਜਨ ਹਰ ਵਾਰ ਹੀ ਚੰਦਾ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਾ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਰਿਕਾਰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਸਜਨ ਹੈ ਜੋ ਸਾਲ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰ (ਭਾਵ ਹਰ ਵੱਡੇ ਮੇਲੇ 'ਤੇ) ਵਰਿਆਮ ਦਾ ਚੰਦਾ ਜਮ੍ਹਾ ਕਰਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਈ ਉਹ ਸਜਨ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਬਾਪ ਵੱਲੋਂ ਪੈਂਤੀ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋ ਸੌ ਰੁਪਏ ਬਤੌਰ ਜੀਵਨ ਮੈਂਬਰ ਦਿੱਤੇ ਦੇ ਇਵਜ਼ ਵਿਚ ਪਰਚਾ ਮੰਗਵਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਿੱਦ-ਝਗੜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਭੁੱਲਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਨਾਲ ਇਸ ਵਾਰ ਛੋਟੀ ਡੱਬੀ ਵੱਡੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਦੋ ਬੇਨਤੀਆਂ।

ਪਹਿਲੀ ਬੇਨਤੀ ਇਹ ਕਿ ਸਭ ਪਾਠਕ ਆ ਰਹੇ ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੱਸੂ ਦੇ ਮੇਲੇ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਕੁੱਲ ਬਕਾਇਆਂ/ਚੰਦਿਆਂ ਦੀ ਰਾਸ਼ੀ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣ। ਅਸੀਂ 15-16-17 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ 'ਵਰਿਆਮ' ਦੇ ਸਟਾਲ 'ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਵਾਂਗੇ। ਦੇਸ ਅਤੇ ਬਦੇਸ ਤੋਂ ਚੰਦੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਸਹਾਇਤਾ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਅਵਸਰ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ। ਇਹ 'ਵਰਿਆਮ' ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਹੋਵੇਗਾ।

ਦੂਜੀ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕਾਂ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਜਨਾਂ ਦੇ ਆਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ 'ਤੇ 'ਵਰਿਆਮ' ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ 'ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅੰਕ' ਮੋਟੇ ਜਾਂ ਆਰਟ ਕਾਗਜ਼ ਉੱਤੇ ਚਾਰ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਛਾਤਸਵੀਰ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਦਿੱਖ ਨਾਲ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਲਮਾਂ ਦੇ ਰੌਚਕ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮਹੀਨੇ ਨਵੰਬਰ ਵਿਚ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਅੰਕ ਵਿਚ ਅਕੀਦਤ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਵਜੋਂ ਆਪਣੇ ਜਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ਰਮਾਂ, ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਅਦਾਰਿਆਂ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਤਸਵੀਰਾਂ-ਸਹਿਤ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਦੇ ਕੇ ਗੁਰੂ ਦੀਆਂ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋ। ਸਾਨੂੰ ਜੋ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਵਲੋਂ ਸੁਝਾਅ ਆਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਪੰਨੇ ਵਾਸਤੇ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਿਰ-ਮੱਥੇ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਜਨ, ਵੱਡੇ ਅਦਾਰੇ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੱਧ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਯਾਦਗਾਰੀ ਉਪਰਾਲੇ ਨੂੰ ਸਾਰਥਕ ਕਰਨ। ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਾਂ ਲਈ ਛਪਣਜੋਗ ਸਮਗਰੀ ਅਤੇ ਤਸਵੀਰਾਂ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਪੁਜਦੀਆਂ ਕਰੋ। ਗੱਲ ਥੋੜ੍ਹੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਸਮਝਣਾ। ਸ. ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਿੱਤਰ ਕਲਮੀ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣ।

ਇਸੇ, ਅਕਤੂਬਰ 2010 ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਸਤੰਬਰ ਦਾ ਅੰਕ ਪੜ੍ਹ ਕੇ 'ਇਕ ਚਿੱਠੀ: ਨਿੱਜੀ ਵੀ ਤੇ ਸਹਧਸਾਂਝੀ ਵੀ' ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਵੀ ਛਪੀ:

ਸਤੰਬਰ ਦਾ 'ਵਰਿਆਮ' ਆਇਆ। ਹੋਰ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਪੰਨੇ ਪੜ੍ਹ-ਵਾਚ ਕੇ ਸੰਤੋਖ ਆਉਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਦਾਸ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਆਨੰਦ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਨ? ਇਸਦਾ ਪੁੱਜਣਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਾਸ ਦਾ ਨਾਂ ਅਜੇ ਤੁਹਾਡੀ ਮਿੱਤਰ-ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਅਸਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਸਰਾ ਤਾਂ ਸੱਜਨ-ਮਿੱਤਰ ਹੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੇ ਮਿੱਤਰ ਤੁਸਾਂ ਜਿਹਾ ਹੋਵੇ ਜੋ 'ਅਜਿਹੇ ਗੁਰਮੁਖ ਪਿਆਰੇ ਮੇਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿਲਿਆਂ ਸੁਖ ਹੋਵੇ' ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਉਤਰਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੁਭਾਗ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ।

ਜੇ ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਾਂ ਕਿ ਜਲੰਧਰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਵਰਦਾਨ ਹੈ, ਇਹ ਕੋਈ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਨਹੀਂ, ਦੋ-ਦੋ ਵਰਿਆਮ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਕ ਸੰਤ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਵਰਿਆਮ ਜੋ ਮੈਥੋਂ ਵੱਡੇ ਹਨ, ਉਮਰ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਵੀ, ਅਕਲ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਵੀ। ਦੂਜਾ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਜੋ ਉਮਰੋਂ ਮੈਥੋਂ ਛੋਟਾ ਹੈ। ਅਕਲ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ, ਆਦਿ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਮੈਥੋਂ ਛੋਟਾ ਹੋਣ ਦਾ ਸੱਚ ਮੈਂ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਦੱਸਾਂਗਾ, ਕਿਤੇ ਗੁੱਸਾ ਨਾ ਮੰਨ ਜਾਵੇ! ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਰਿਆਮਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮੈਂ ਜੀਵਨ-ਬੀਮੇ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਦੋ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਜਗਦੇ ਦੀਪ ਵਾਂਗ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਆਸ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਤੁਹਾਡੀ ਪਿਆਰ-ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸੰਧੂ ਦੀ ਸਤਿਕਾਰ-ਭਾਵਨਾ ਸਦੀਵ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਣੀ ਰਹੇਗੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਥੱਕ ਜਾਵੇ, ਦਾਤਾ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਥਕਦਾ।

ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਸਦਾ ਉਸ ਕਰਮਾਂ ਵਾਲੇ ਬਿਰਛ ਕੋਲ ਬੈਠੇ ਹੋਣ ਦਾ ਆਭਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਗੌਤਮ ਜਿਸ ਹੇਠ ਬੈਠ ਕੇ ਬੁੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੰਧੂ ਮੈਨੂੰ ਸਦਾ ਉਸ ਨਿੱਕੇ, ਲਾਡਲੇ, ਛਿੰਦੇ ਭਰਾ ਵਰਗਾ ਲੱਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਗੋਦੀ ਚੜ੍ਹਿਆ ਅੱਡੀਆਂ ਵੀ ਮਾਰਦਾ ਹੈ, ਦਾੜ੍ਹੀ ਨਾਲ ਵੀ ਖੇਡਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਵੀ ਆਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮੂੰਹੋਂ ਨਹੀਂ, ਵੱਖੀਉਂ ਨਿਕਲੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਤੇ 'ਵਰਿਆਮ' ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਰੱਖਣ, ਇਹੋ ਅਰਦਾਸ ਹੈ।

'ਵਰਿਆਮ' ਦੇ ਚੰਦਿਆਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਮੇਰੀ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਪੌਣੇ ਦੋ ਸਾਲ ਦੀ ਵਿੱਥ ਪਾ ਕੇ ਜੁਲਾਈ 2012 ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਛਪੀ ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਜੂਨ ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਛਪੀ ਇਕ ਦਿਲਚਸਪ ਰਚਨਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ:

ਜੂਨ ਦੇ 'ਵਰਿਆਮ' ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਮਿਲਿਆ। ਸੰਪਾਦਕੀ ਨੋਟ 'ਵਰਿਆਮ ਬੰਦ' ਦੇਖ ਕੇ ਉਤਲਾ ਸਾਹ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਹੇਠਲਾ ਹੇਠਾਂ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਕਦਮ ਤੁਹਾਡੀ ਸਿਹਤ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ ਅਤੇ ਡਰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਮਾਸਕ-ਪੱਤਰ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੇ ਬੋਝ ਨੇ ਤੁਹਾਥੋਂ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅੱਗੋਂ ਵੇਰਵਾ

ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੁਫ਼ਤਖੋਰ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ 'ਵਰਿਆਮ' ਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ ਅਤੇ ਦਲੇਰ ਨਿਰਣਾ ਲਿਆ ਹੈ।

ਸੰਤ ਜੀ, ਹਰ ਸਾਂ ਸ਼ਰਾਫ਼ਤ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਲੋਕ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਲਾਹਾ ਲੈਣ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਦਮ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਚੁੱਕ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਸੁਵਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਜੀ ਨੇ ਇਸੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਭਾਈ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸਰਾਫ਼ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਬਿਹਾਰੀ ਰਾਮ ਦਾ ਜੋ 'ਸੋਟਾ ਸਤੋਤਰ' ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਆਨੰਦ ਆ ਗਿਆ। ਕਲਾ ਦਾ ਕਮਾਲ ਦੇਖੋ, ਮੇਰੀ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚ ਉਹ ਝੱਟ ਤੁਹਾਡੇ ਇਸ ਸੰਪਾਦਕੀ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਿਆ। ਇਸ ਪਲ ਦੀ ਉਪਜ ਮੇਰੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਬਿਹਾਰੀ ਰਾਮ ਦੇ 'ਸੋਟਾ ਸਤੋਤਰ' ਦੀ ਅਗਲੀ ਸਤਰ ਹੀ ਸਮਝੋ ਜੋ 'ਵਰਿਆਮ' ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਰਚਨਾਕਾਰ ਲੋਕ-ਕਵੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਰਕ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ:

ਮੁਫ਼ਤੀਏ ਭਜਾਵਣੇ ਕੋ, ਚੰਦੇ ਉਗਰਾਹਵਣੇ ਕੋ,
'ਵਰਿਆਮ' ਕੋ ਬਚਾਵਣੇ ਕੋ, ਸੋਟਾ ਸਾਵਧਾਨ ਹੈ।

2011 ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਵਰਿਆਮ ਜੀ ਦੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਮੇਰੀ ਕੀਤੀ ਉਪਰੋਕਤ ਵਡਿਆਈ ਉੱਤੇ ਵਾਜਬਤਾ ਦੀ ਮੋਹਰ ਲਾਉਂਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਭੇਟ ਕੀਤਾ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ, ਪਾਠਕਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ-ਰਸੀਆਂ ਨੇ ਸਹੀ ਹੱਕਦਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਇਸ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ ਦੇ ਹਾਲ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਵਰਿਆਮ ਜੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਸਾਂਝੀ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਮੌਕੇ ਬੋਲਦਿਆਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜੋ 'ਸਿਦਕ ਅਤੇ ਸਿਰੜ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਪੁਰਸਕਾਰ' ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਨਾਲ 'ਵਰਿਆਮ' ਸਮੇਤ ਕਈ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪੇ:

ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਹੁਣ ਖ਼ਬਰਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਅਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਪਾਦਕੀਆਂ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਈ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਅਹਿਮ ਗੱਲ ਇਹ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਸੁਮੇਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਕਈ ਵਾਰ ਸੰਪਾਦਕੀ ਲੇਖ ਤੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਪੰਨੇ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਲੇਖ ਭਾਸ਼ਾਈ, ਸਾਹਿਤਕ, ਕਲਾਤਮਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਐਤਵਾਰੀ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਮੌਲਕ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਪੰਨਿਆਂ ਦੇ ਪੰਨੇ ਛਾਪੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੋਰ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਖੇਡਾਂ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿਹਤ, ਅਧਿਆਤਮ, ਆਦਿ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਨਾਲੋਂ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਧੀਕ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਜੋ ਪੱਖ ਇਥੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਨਿਰੋਲ ਜਾਂ ਵੱਡੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਪੱਤਰਕਾਰੀ। ਇਹ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਮਾਸਕ, ਦੁਮਾਸਕ, ਤ੍ਰੈਮਾਸਕ ਜਾਂ ਛਮਾਸਕ ਪੱਤਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਖ਼ਬਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਹਾਵਤ ਹੈ ਕਿ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਕਾਹਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਹਿਤ

ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਓਨੀ ਹੀ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਵਾਂਗ ਹੀ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਹੁਣ ਖ਼ੂਬ ਪੱਕੇ ਪੈਰੀਂ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਤੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੋਟੀਆਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਕਈ ਪੁਰਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੇਂ ਪੁਰਸਕਾਰ, ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਲਈ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦਾ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਪੁਰਸਕਾਰ ਤ੍ਰੈਮਾਸਕ 'ਸਿਰਜਣਾ' ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਤਰ ਨੇ ਕਈ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਸਾਹਿਤਕ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਦਾ, ਭਾਵ ਦੂਜਾ ਪੁਰਸਕਾਰ ਸੰਤ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਵਰਿਆਮ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮਾਸਕ 'ਵਰਿਆਮ' ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਚਲਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਰਿਆਮ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵੀ ਨਿੱਘਾ ਸਵਾਗਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਮਾਸਕ 'ਵਰਿਆਮ' ਦਾ ਭਿੰਨ ਭਾਗ ਭਾਵੇਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੰਥ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਵੱਡੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਵਰਿਆਮ ਜੀ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਅਧਿਆਤਮ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਨੇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਵਸੀਲੇ ਵਜੋਂ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ, ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਦਾਂਮੁਖੀ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਨਿਰਮਲਤਾ ਦੇ ਮੁਦਈ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸਰੋਕਾਰ ਮਾਸਕ-ਪੱਤਰ ਤੋਂ ਤੁਰਦਾ ਹੋਇਆ ਜਲੰਧਰ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀਕਲ ਜੁੱਗ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਚੁਫੇਰਿਉਂ ਪੈਂਦੀ ਮਾਰ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਾਡੇ ਪੌਣ-ਪਾਣੀ ਦੀ ਬਹੁਭਾਂਤੀ ਪਲੀਤੀ ਮਨੁੱਖੀ ਨਸਲ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਵਾਲੀਆ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਵਰਿਆਮ ਜੀ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਲਿਆਉਣਾ ਆਪਣਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਏਨਾ ਹੀ ਵੱਡਾ ਮਸਲਾ ਧਰਮਾਂ, ਜਾਤਾਂ, ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਤੇ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਾਟੋਧਾੜ ਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਅਮਨ-ਚੈਨ ਤੇ ਸਦਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਚੰਗੇਰੇ ਭਵਿੱਖ ਵੱਲ ਦਾ ਮਾਰਗ ਕੰਡਿਆਂ-ਕੰਕਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਤੇ ਸਵਾਹਰਾ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਫ਼ਿਕਰਮੰਦੀ ਹੈ।

ਨਿਰੋਲ ਆਪਣੇ ਵਸੀਲਿਆਂ ਨਾਲ ਪਰਚਾ ਕੱਢਣਾ ਬੜੀ ਮਾਨਸਿਕ ਹਿੰਮਤ ਤੇ ਮਾਇਕ ਕੁਰਬਾਨੀ ਲੋੜਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਡੀ ਕਰਾਮਾਤ ਹੈ। ਮੀਂਹ ਜਾਵੇ, ਹਨੇਰੀ ਜਾਵੇ, 'ਵਰਿਆਮ' ਦਾ ਨੌਂਵੀਂ ਤਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਆ ਪਹੁੰਚਣਾ ਯਕੀਨੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਰ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਾਡੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਉੱਤੇ ਪੈਸਾ ਖ਼ਰਚਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦੀ ਘਾਟ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖੀਏ। ਚੰਦਾ ਨਾ ਭੇਜਣ ਵਾਲੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਚੰਦੇ ਦੀ ਆਸ

ਵਿਚ ਰਸਾਲਾ ਭੇਜਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸੰਪਾਦਕ ਜੀ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਬਾਣੀਏ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਵਿਚਾਰਾ ਹੁਧਾਰ ਨਾ ਮੋੜਨ ਵਾਲੇ ਗਾਹਕ ਨੂੰ ਇਸ ਡਰ ਨਾਲ ਹੋਰ-ਹੋਰ ਹੁਧਾਰ ਦਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਹੁਧਾਰ ਦੇਣੋਂ ਕੀਤਾ ਇਨਕਾਰ ਪਿਛਲੇ ਬਕਾਏ ਨੂੰ ਵੀ ਵੱਟੇ-ਖਾਤੇ ਪਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦੀਰਘ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਬੀਲਦਾਰੀ ਦੇ ਰੁਝੇਵੇਂ ਵੀ ਆ ਜੁੜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਮਰ ਦੇ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਅਹੁਰਾਂ ਦੇ ਉਲਝੇਵੇਂ ਵੀ। ਤਾਂ ਵੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੱਕਾ ਹੈ, ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦੇ ਮੀਂਹ ਨਾਲ ਭਿੱਜ-ਭਿੱਜ ਕੇ ਕੰਬਲੀ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਭਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੇ, ਸਾਡੇ ਮਿੱਤਰ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਵਰਿਆਮ ਜੀ ਮਾਸਕ 'ਵਰਿਆਮ' ਰਾਹੀਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਤਾਂਘ ਨੂੰ ਕਦੀ ਮੱਠੀ ਨਹੀਂ ਪੈਣ ਦੇਣਗੇ ਤੇ ਨਿਹੁੰ ਦੀ ਤੰਦ ਨੂੰ ਕਦੀ ਛਿੱਜਣ-ਟੁੱਟਣ ਨਹੀਂ ਦੇਣਗੇ!

ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਭੇ ਸੱਜਨ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਅਨੇਕ ਲੇਖਕਾਂ-ਪਾਠਕਾਂ ਵੱਲੋਂ, ਉੱਚੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਲੋਚਾ ਦੇ ਪੱਖ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਰ ਸਾਡੀ ਸੁਰ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਮਿੱਤਰ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਵਰਿਆਮ ਦੀ ਤੇ ਮਾਸਕ 'ਵਰਿਆਮ' ਦੀ ਲੰਮੀ ਆਯੂ ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਦਕ ਤੇ ਸਿਰੜ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਇਸ ਮਾਣਜੋਗ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਬਹੁਤ-ਬਹੁਤ ਮੁਬਾਰਕਾਂ!

ਵਰਿਆਮ ਜੀ ਸਰੀਰਕ ਸਿਹਤ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਨਰੋਏ ਸਨ, ਪਰ ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਤਾਂ ਕੁਦਰਤ ਹੀ ਜਾਣਦੀ ਹੈ। 2011 ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਅਚਾਨਕ ਅਧਰੰਗ ਨੇ ਹਮਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਉਹ ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਖੋਂ ਸੰਭਲ ਗਏ ਤੇ ਹਿੰਮਤ ਕਰ ਕੇ ਦਫ਼ਤਰ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਹ ਠੀਕ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲੇ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਆਏ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਹੋਏ ਅਧਰੰਗ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਿਆ। ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਹੋਏ ਦੂਜੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਿਹਤ ਦਾ ਸਾਧਾਰਨ ਹੋਣ ਵੱਲ ਤੁਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਰਿਕਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਦਫ਼ਤਰ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਫੋਨ ਕਰਿਆਂ ਆਖਦੇ, "ਲਿਖਾ-ਪੜ੍ਹੀ ਦਾ ਕੰਮ ਤਾਂ ਕੋਈ ਹੁੰਦਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਕੰਮ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦਿਨ ਠੀਕ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਮਿੱਤਰ-ਪਿਆਰਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮਾਂ ਸੋਹਣਾ ਬੀਤ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"

ਮਾਰਚ 2015 ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਗੜਨ ਲੱਗ ਪਈ। ਜੁਲਾਈ 2000 ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਗਾਇਕ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸੁਮਨ ਬਾਰੇ ਲਿਖੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੀ ਨਿੱਘਰੀ ਸਰੀਰਕ ਹਾਲਤ ਕਾਰਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਮੰਗਵਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਵਰਿਆਮ ਜੀ ਨੇ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ 'ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਆਖ਼ਰੀ ਪਨਾਹਗਾਹ' ਕਿਹਾ ਸੀ। ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਜ਼ਾਲਮਾਨਾ ਕਹਾਣੀ ਦੇਖੋ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਸੁਮਨ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ, ਨਵੰਬਰ 2015 ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਵੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਅਤੇ ਬੁਲਾਵੇ ਸਦਕਾ ਉਸੇ 'ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਆਖ਼ਰੀ ਪਨਾਹਗਾਹ' ਵਿਚ

ਪਹੁੰਚਣਾ ਪਿਆ। ਉਥੇ ਕੁਝ ਹਫ਼ਤੇ ਹੀ ਲੰਘੇ ਸਨ ਕਿ 2015 ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਦਿਨ ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਹਾਲਤ ਅਚਾਨਕ ਵਿਗੜ ਗਈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਉਹ ਮੁਕੰਮਲ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਮੁੜ ਕਦੀ ਧੁੰਦਲੀ ਹੋਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾ ਪਰਤੇ।

ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ 14 ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਹ ਤਾਂ ਦੁੱਖ-ਸੁਖ, ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ-ਗ਼ਮੀਆਂ, ਆਦਿ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਅਹਿੱਲ-ਅਡੋਲ ਪਏ ਸਨ, ਦੁੱਖ ਤੇ ਗ਼ਮ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹਿੱਸੇ ਵੰਡਦਾ ਪਿਛਲਿਆਂ ਦੇ ਪੱਲੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ—ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ, ਫੇਰ ਦੋਸਤਾਂ-ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਫੇਰ ਪਾਠਕਾਂ ਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਜਾਣਕਾਰਾਂ ਨੂੰ।

'ਵਰਿਆਮ' ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ "ਵੀਰ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਪਾਤੀ" ਬਣ ਕੇ ਆਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਦੁਖਦਾਈ ਸੁਨੇਹਾ ਬਣ ਕੇ ਆਉਂਦਾ। ਫ਼ਰਵਰੀ 2016 ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਛਪੀ ਆਪਣੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਮੈਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ:

'ਵਰਿਆਮ' ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨੇੜੇ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਦੂਰ ਹੋਏ ਪਿਆਰੇ ਮਿੱਤਰ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਵਰਿਆਮ ਦੀ ਯਾਦ ਦੀ ਚੁਭਣ ਹੋਰ ਤਿੱਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਹੁਣ ਰੱਬ ਤੋਂ, ਨਾ ਲੋਕ ਵਾਸਤੇ ਤੇ ਨਾ ਪਰਲੋਕ ਵਾਸਤੇ, ਕੁਝ ਮੰਗਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ! ਨਾ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਨਾ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਸੋਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਤੰਬਰ 2016 ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਛਪੀ ਮੇਰੀ ਚਿੱਠੀ ਵੀ ਇਹੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਰਦ-ਭਿੱਜੀ ਸੀ:

ਅਗਸਤ ਦਾ 'ਵਰਿਆਮ' ਮਿਲਿਆ। 'ਵਰਿਆਮ' ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮਿੱਤਰ ਪਿਆਰੇ ਸੰਤ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਆ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਇਕਦਮ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹਉਕਾ ਨਿੱਕਲਦਾ ਹੈ, ਹੁਣ ਚਿੱਠੀ ਕਿਥੋਂ! ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਜਬੂਰ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਕਰਦਿਆਂ ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਸੌ, ਸਵਾ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਉਸਤਾਦ ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਇਰ ਜਨਾਬ ਦਾਗ਼ ਦਿਹਲਵੀ ਦੀ ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਿਅਰ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:

ਉਜ਼ਰ ਆਨੇ ਮੇਂ ਭੀ ਹੈ ਔਰ ਬੁਲਾਤੇ ਭੀ ਨਹੀਂ।
ਬਾਇਸ-ਏ-ਤਰਕ-ਏ-ਮੁਲਾਕਾਤ ਬਤਾਤੇ ਭੀ ਨਹੀਂ।
ਖ਼ੂਬ ਪਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਿਲਮਨ ਸੇ ਲਗੇ ਬੈਠੇ ਹੈਂ,
ਸਾਫ਼ ਛੁਪਤੇ ਭੀ ਨਹੀਂ, ਸਾਹਮਨੇ ਆਤੇ ਭੀ ਨਹੀਂ।

ਅਰਥਾਤ, "ਨਾ ਆਪ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਸਾਨੂੰ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਮਿਲਣਾ-ਗਿਲਣਾ ਛੱਡਣ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਹੀ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਅਜੀਬ ਪੜਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਿਲਮਨ ਨਾਲ ਲੱਗੇ ਬੈਠੇ ਹਨ, ਨਾ ਓਹਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ!"

ਬੱਸ ਦੂਜੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਚਿਲਮਨ ਦੀ ਥਾਂ ਆਈਸੀਯੂ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ:

ਖ਼ੂਬ ਪਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਈਸੀਯੂ ਮੇਂ ਪੜੇ ਹੈਂ,

ਸਾਫ਼ ਛੁਪਤੇ ਭੀ ਨਹੀਂ, ਸਾਹਮਨੇ ਆਤੇ ਭੀ ਨਹੀਂ।

ਆਖ਼ਰ 4 ਮਾਰਚ 2017 ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਰਥਹੀਣ ਸਾਹਾਂ ਦੀ ਪੂੰਜੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ।... 'ਵਰਿਆਮ' ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਤੌਖ਼ਲ ਸਭ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿੱਕਲਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹਦਾ ਵੀ ਚਲਾਣਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਰੂਪ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਵੀ ਨਾ ਰਹਿ ਗਏ ਕਈ ਰਸਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਅਜਿਹਾ ਸੋਚਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਨ। ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੇ 'ਪ੍ਰੀਤ ਲੜੀ', ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ 'ਪੰਜ ਦਰਿਆ', ਭਾਪਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਦੇ 'ਆਰਸੀ', ਆਦਿ ਨਾਲ ਇਹੋ ਕੁਛ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਪਰ ਵਰਿਆਮ ਜੀ ਦੀ ਬੇਟੀ ਡਾਕਟਰ ਰਜਵੰਤ ਕੌਰ ਸਾਡੀ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਦੀ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ 'ਵਰਿਆਮ' ਚਲਦਾ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਸਗੋਂ ਉਹ ਉਹਦਾ ਸਰੂਪ ਤੇ ਮਿਆਰ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਨਵਾਂ ਅੰਕ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਉਹ ਵਰਿਆਮ ਜੀ ਦੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੇ ਹੋਣ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਸ ਦੀ ਥਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ 'ਵਰਿਆਮ' ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਆਉਂਦਾ ਰਹੇਗਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰ ਪਿਆਰੇ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਲਿਆਉਂਦਾ ਰਹੇਗਾ।

ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ
ਅਣਥੱਕ ਖੋਜੀ ਲੇਖਕ
ਸੁਵਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ



ਕੋਈ ਸਾਧਾਰਨ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸਕੂਲੀ-ਕਾਲਜੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜਦੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਉਹਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਗੱਲਾਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕਿਥੋਂ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਦਾ ਮਤਲਬ ਤਾਂ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਤੇ ਪਸੰਦ-ਨਾਪਸੰਦ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚੋਂ ਮਿਸਾਲ ਦੇਣੀ ਹੋਵੇ, ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਫਸਮਈ ਛਕਦਾ ਹੈ, ਉਹਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਚੌਲ ਕਿਹੜੇ ਹਨ ਤੇ ਕਿਥੋਂ ਲਿਆਂਦੇ ਹਨ, ਦੁੱਧ ਗੋਕਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਝਾ ਅਤੇ ਖੰਡ ਤੇ ਸੁੱਕੇ ਮੇਵੇ ਕਿਹੜੀ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਖਰੀਦੇ ਹਨ। ਉਹਦਾ ਮਤਲਬ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਸੁਆਦ-ਬੇਸੁਆਦ ਹੋਣ ਤੱਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕੋਈ ਸਾਹਿਤਕ, ਪਾਠਕ ਨੇ ਇਹ ਦੇਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਜਗਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ।

ਇਕ ਦਿਨ ਇਸ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਖੋਜੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸੁਵਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਕਿੱਸਾ ਕੀਤਾ' ਮੇਰੀ ਪਾਠਕੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਆ ਗਈ। ਕੋਈ ਇਹ ਵੀ ਸੋਚ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੈਂ 'ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ' ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ, ਨਾਲ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਹੋਰ ਲਾ ਕੇ 'ਖੋਜੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ' ਕਿਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ? ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੋ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਉਹ ਜੋ ਅਜਿਹੇ ਕਾਲ ਖੰਡ, ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸ੍ਰੋਤ-ਸਾਮੱਗਰੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਤੇ ਮੁਹਾਫ਼ਿਜ਼ਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਢੇਰਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਪਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੀਆਂ ਉਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਹਨਤੀ ਖੋਜ ਕਰ ਕੇ ਉਚੇਚੇ ਜਤਨਾਂ ਨਾਲ ਲੱਭਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਖੋਜ ਸੱਚਮੁੱਚ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਨਿਆਂ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਕਾਰਜ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੀ ਸੂਝ-ਸਮਝ ਨੂੰ ਪਾਸਾ ਪਸੀਨੋ-ਪਸੀਨੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੁਵਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਇਸ ਦੂਜੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਨਿਕਟ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੁਰੇਡੇ ਅਤੀਤ ਤੱਕ ਦੇ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਅਕਸਰ

ਛਪਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੇਖ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਲਿਖਤੀ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਜਾਂ ਜੇ ਹੈ ਵੀ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਵਿਰਲਾ-ਵਿਰਲਾ, ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੇ ਪੱਪਿਆਂ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਵਿਰਕ ਜੀ ਸੰਪੂਰਨ ਤਸਵੀਰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਿਵੇਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ! ਇਹ ਵਿਰਲਾਂ ਤੇ ਖੱਪੇ ਭਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਿੰਨੀ ਅਕਲ ਤੇ ਕਿੰਨੀ ਮਿਹਨਤ ਲੋੜਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਚਿਤਵਿਆ ਹੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਧੋਜੀ ਮੁੜ੍ਹਕੇ ਦੀ ਮਹਿਕ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਇਕ ਗੱਲ ਵਿਚਕਾਰ ਰਹਿ ਗਈ। ਮੈਂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਉਸ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਮੂਲ ਸਾਮੱਗਰੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੂੰ ਪਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਅਜਿਹਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਗੁਫ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਹੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਤੋਂ, ਥੇਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਠੀਕਰੀਆਂ ਤੋਂ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਆਮ ਆਦਮੀ ਨੂੰ 'ਮਾਮੂਲੀ' ਜਾਪਦੀਆਂ ਇਹ ਲਕੀਰਾਂ-ਠੀਕਰੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਾਸਤੇ ਕੋਹੇਨੂਰ ਹੀਰੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੁੱਲਵਾਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਉਂ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਇਤਿਹਾਸ ਕਈ ਵਾਰ ਬਦਲ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਨਵੇਂ ਸਬੂਤ ਅਜਿਹੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੂੰ ਜੇ ਉਹਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੀ ਲਿਖਤੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਉਹਦੇ ਰਚਨਾ-ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੌਖਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਇਤਿਹਾਸ ਭਰੋਸੇਜੋਗ ਵੀ ਵਧੀਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੀਕ ਭਰੋਸੇਜੋਗ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ/ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਪਰਦਾ ਦੇਖਿਆ ਹੋਵੇ। ਤਦੇ ਹੀ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਧਕਾਲੀ ਕਵੀ ਦਮੋਦਰ ਨੇ ਬੀਬੀ ਹੀਰ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਦਿਆਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ "ਆਖ ਦਮੋਦਰ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ" ਲਿਖ ਕੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦੀ ਮੋਹਰ ਲਾਈ ਸੀ।

ਵਿਰਕ ਜੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰਾਮਾਣਿਕਤਾ ਦੀ ਇਸੇ ਕੋਟੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਕ ਪੰਨੇ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਜੋ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਬੜੇ ਅਰਥਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ 'ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਕਿੱਸਾ ਕੀਤਾ' ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਦਰਜ ਹਨ ਜੋ ਪਿਤਾਸ਼੍ਰੀ, ਭਾਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਮਧਾਰੀ ਜਥੇਦਾਰ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠੀਆਂ ਅਤੇ ਸਪੁੱਤਰ, ਸੁਵਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਨੇ ਸੁਣ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੂਬਹੂ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਜਾਮਾ ਪੁਆ ਕੇ ਕਿੱਸਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਿਤਾ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਚੇਤੇ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪੰਨੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਉਸ

ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਰਲਾ ਪਾਏ ਬਿਨਾਂ ਲਿਖਾਰੀ ਵਜੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਉੱਤੇ ਉਤਾਰਾ ਕਰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਰਕ ਜੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ, "ਇਹ ਯਾਦਾਂ ਮੈਂ... ਬਾਪੂ ਜੀ ਤੋਂ ਸੁਣ ਕੇ ਤਕਰੀਬਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਜਾਮਾ ਪੁਆ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੋ ਥੋੜਾ ਬਹੁਤ ਤਿੱਥ ਸਾਲ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਜਾਂ ਵਾਕਿਆਤ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਧਾਈ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਾਕੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂ ਘਟਾਇਆ ਨਹੀਂ।"

ਇਥੇ ਇਕ ਤੱਥ ਹੋਰ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਚੇਤੇ ਨੂੰ ਹੰਘਾਲ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਾਂ ਦੇ ਮੋਤੀ ਕੱਢ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਦੀ ਕੰਨੀ ਉੱਤੇ ਖਲੋਤਾ ਕੋਈ ਮੂਕ ਦਰਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਐਨ ਗਾੜ੍ਹ ਵਿਚ ਵਿਚਰਿਆ ਹੋਇਆ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਗੀਦਾਰ ਸੀ।

ਇਕ ਗੱਲ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਝੇਰੇ ਦੀ ਕਰ ਲਵਾਂ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ 1906-1923 ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। 1906 ਉਹ ਸਾਲ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੰਥ ਦੀ ਗੁਰਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਏ। ਇਹ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਲਈ ਬੜਾ ਭੀੜ-ਭਰਿਆ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਜਾਬਰ ਤੇ ਜਾਸੂਸ ਅੱਖ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੀ ਹਰ ਛੋਟੀ-ਵੱਡੀ ਹਰਕਤ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਮੰਤਵ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼-ਵਿਰੋਧੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਮਾਰਨਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਰੜ ਉਹ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਵੇਖਦਾ ਆਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੰਗ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਬਰ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੰਥ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨਾ, ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣਾ, ਹੋਰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣਾ ਸੀ। ਇਉਂ ਜਥੇਦਾਰ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਸਤਾਰਾਂ ਸਾਲ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਛਾਂਵੇਂ ਬਿਤਾਇਆ ਕੋਈ ਸਾਧਾਰਨ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਹੋਣੀਆਂ-ਭਰਪੂਰ ਸਮਾਂ ਸੀ।

ਵਿਰਕ ਜੀ ਦਾ ਝੋਰਾ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਜਾਇਜ਼ ਹੈ। ਜਥੇਦਾਰ ਜੀ ਦਾ ਸੇਵਾਕਾਲ ਇਹਨਾਂ ਸਤਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਕੋਈ ਇਕ-ਚੌਥਾਈ ਸਦੀ ਹੋਰ ਲੰਮਾ ਸੀ। ਗੱਲ ਇਹ ਬਣੀ ਕਿ ਲਿਖਾਰੀ ਮਕੂਲੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਬਾਪੂ ਜੀ ਕੋਲ ਰਹਿੰਦਾ ਰੀਝ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਇਹ ਸਤਾਰਾਂ ਸਾਲ ਆ ਗਏ। ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਉਹਨੂੰ ਕਾਲਜੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਘਰੋਂ ਦੂਰ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਪਿਤਾ-ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਸੁਣਾਉਣ-ਲਿਖਣ ਦੀ ਇਸ ਜੁਗਲਬੰਦੀ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪੈ ਗਿਆ।

ਉੱਚੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਖ਼ਾਤਮੇ ਮਗਰੋਂ ਕੰਮਕਾਜ ਦੇ ਰੁਝੇਵੇਂ, ਕੁਝ ਅੱਜ ਦਾ ਕੰਮ ਕੱਲ੍ਹ ਉੱਤੇ ਪੁਆ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੰਦਰੀ ਘੌਲ! ਨਾਲ ਹੀ ਜੀਵਤ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਤਸੱਲੀ ਵੀ ਤਾਂ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕੰਮ ਦਾ ਕੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਜੀਅ ਕੀਤਾ ਜਾਂ ਠੀਕ ਲੱਗਿਆ, ਕਰ ਲਵਾਂਗੇ। ਝਟਕਾ ਓਦੋਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਅਚਾਨਕ ਸੋਝੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਘੌਲ-ਘੌਲ ਵਿਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਸੋਮਾ ਸੁਕਾ ਕੇ ਕਿੰਨਾ ਵੱਡਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਵਿਰਕ ਜੀ ਆਪਣੀ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਕੋਤਾਹੀ ਦੀ ਭਾਰੀ ਅਵਾਜ਼ਾਰੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਜੇ ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਘੌਲ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਜਗਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਹੋਰ ਇਕ-ਚੌਥਾਈ ਸਦੀ ਦਾ ਡੇਰਾ ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਜਿਸ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਜਿਊਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਬਾਪੂ ਜੀ ਤੋਂ ਸੁਣ-ਸੁਣਾ ਕੇ ਲਿਖ ਲੈਣਾ ਸੀ।"

ਮੈਂ ਵਿਰਕ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਬਿਲਕੁਲ ਮਿਲਦੀ-ਜੁਲਦੀ ਘਟਨਾ ਸੁਣਾ ਕੇ ਧਰਵਾਸ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਇਕ ਮਿੱਤਰ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਗ਼ਦਰੀ ਆਗੂ ਸਨ। ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਤਾਕਤ ਦੇ ਅਸਫ਼ਲ ਰਹਿਣ ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ ਵਿਚ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਜਥੇਬੰਦ ਅਤੇ ਸਰਗਰਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਜ਼ਾਨਚੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੌਂਪੀ ਗਈ। ਆਖ਼ਰੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਕੋਲ ਆ ਟਿਕੇ। ਜਦੋਂ ਮਿੱਤਰ ਨਾਲ ਕਦੀ ਕਿਤੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂ ਫੋਨ ਰਾਹੀਂ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ, ਮੈਂ ਆਖਦਾ, ਤੂੰ ਪਿਤਾ ਜੀ ਕੋਲ ਬੈਠ ਕੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਿਖ ਲੈ।

ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨੂੰ ਉਹ ਇਕ ਅਕੈਡਮੀ ਚਲਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਓਹਦੇ ਉੱਤਰ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹੁੰਦੇ, "ਭੁੱਲਰ ਜੀ, ਬੱਸ ਇਕ ਵਾਰ ਨਵੇਂ ਦਾਖ਼ਲੇ ਹੋ ਲੈਣ, ਉਧਰ ਖ਼ਾਸਾ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।... ਐਹ ਨਵੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਰਿੜ੍ਹ ਪਵੇ।... ਇਮਤਿਹਾਨ ਨੇੜੇ ਆ ਗਏ, ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।... ਬੱਸ ਇਮਤਿਹਾਨ ਮੁੱਕ ਲੈਣ।... ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਨਵੇਂ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰ ਲਵਾਂ, ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਲ-ਭਾਲ ਲਿਆਉਣੇ ਪੈਂਦੇ ਨੇ!" ਤੇ ਇਉਂ ਉਹਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗੇੜ ਮੁੱਕ ਕੇ ਦੂਜਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਉਹਦੇ ਉਹੋ ਕੰਮ ਹਲਟ ਦੀਆਂ ਟਿੰਡਾਂ ਵਾਂਗ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ।

ਇਸੇ ਗੇੜ ਵਿਚ ਗ਼ਦਰੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੇ ਸਵਾਸਾਂ ਦੀਆਂ ਟਿੰਡਾਂ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਉਹਦੀ ਚਿੱਠੀ ਆਈ, "ਪਿਤਾ ਜੀ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਭੇਜ ਸਕਦੇ ਹੋ, ਜੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਸਾਥੀ ਤੋਂ ਮਿਲੇ, ਉਹ ਵੀ, ਛੇਤੀ ਭੇਜੋ।" ਮੇਰੀ ਉਸ ਨਾਲ ਏਨੀ ਕੁ ਨੇੜਤਾ ਹੈ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਦੁਰਵਚਨ ਵੀ ਬੋਲ ਸਕੀਏ। ਸੋ ਮੈਂ ਦੋ ਕੁ ਤੱਤੀਆਂ-ਠੰਢੀਆਂ ਲਿਖ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਫ਼ਿਲਹਾਲ ਦਾਸ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਪਰਵਾਨ ਕਰੋ। ਹੋਰ ਜੋ ਕੁਝ ਹੋ ਸਕਿਆ, ਫੇਰ ਭੇਜਾਂਗਾ।"

ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਵਡਮੁੱਲਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਜਿਹੀ ਘੌਲ ਤੇ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਕਾਰਨ ਸਾਥੋਂ ਗੁਆਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਤੋਂ ਸੁਣ ਕੇ ਬਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲਾ ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੰਥ ਅਤੇ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਕ-ਚੌਥਾਈ ਸਦੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਗੁਆਚ ਜਾਣ ਦਾ ਵਿਰਕ ਜੀ ਦਾ ਝੋਰਾ ਬਿਲਕੁਲ ਵਾਜਬ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਝੋਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੀ ਕਹਾਵਤ "ਜਿੰਨਾ ਨ੍ਹਾਤੀ, ਓਨਾ ਪੁੰਨ" ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਤਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬਚਾ ਸਕੇ ਹਨ।

ਇਥੇ ਇਹ ਵੀ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਤਾਰਾਂ ਸਾਲ ਸਾਡੀ ਸਾਧਾਰਨ ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਸਤਾਰਾਂ ਸਾਲ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਰੰਗ ਵੀ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਇਕ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ, ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਤੇ ਰਹਿਤਲ ਜਥੇਦਾਰ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ ਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਸਗੋਂ ਜੇ ਇਹ ਆਖ ਲਈਏ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਹੂ ਵਿਚ ਘੁਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਹ ਕੋਈ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਹ ਕੋਈ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਾਦਾ ਜੀ, ਸਾਉਲ ਸਿੰਘ ਉਰਫ਼ ਸਾਉਣ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਆਗਮਨ ਸਮੇਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਜ ਗਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜਿਊਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਾਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੱਲ ਏਨੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ 12-13 ਸਾਲ ਦੀ ਬਾਲ-ਉਮਰੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਜਥਿਆਂ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਏ, ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵਿਆਹ ਮਗਰੋਂ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਅੱਧਾ ਮੁਰੱਬਾ ਵਾਹੀਜੋਗ ਭੋਇੰ ਵੇਚੀ, ਪਰਾਪਤ ਹੋਈ ਮਾਇਆ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲੰਗਰ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲਾਈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਸਾਥਣ ਸਮੇਤ ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਛਤਰਛਾਇਆ ਵਿਚ ਡੇਰਾ ਜਾ ਲਾਇਆ। ਇਹ ਸੀ ਮਾਹੌਲ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਲ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ ਨੇ ਅੱਖ ਖੋਲ੍ਹੀ ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਸਾਹ ਲਿਆ।

ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਲੰਗਰ ਦੇ ਉਗਰਾਹੂ ਜਥਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰਮਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਹਾਇਕ ਤੋਂ ਜੀਵਨ ਆਰੰਭ ਕਰ ਕੇ ਪੌੜੀ-ਦਰ-ਪੌੜੀ ਅੱਗੇ ਵਧਦਿਆਂ ਭਵਿੱਖੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰੇ ਚੌਦਾਂ ਸਾਲ ਤੱਕ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਪਿਛੋਂ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਰਬੰਧਕ ਪਦ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣਾ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੱਥ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ। ਇਹ ਵਿਚ-ਵਿਚਾਲੇ ਮੈਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੌੜੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਰਕ ਜੀ ਦੇ ਲਿਖਣ ਅਨੁਸਾਰ "ਮੱਝਾਂ ਗਾਈਆਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ, ਊਠਾਂ ਦੀ ਮਹੌਂਤੀ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਦਰੋਗੇ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ" ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

ਸ਼ਾਇਦ ਅਜਿਹਾ ਹਸ਼ਮਦੀਦ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਹੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਵਚਨ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ "ਹੋਰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਅੱਖਾਂ ਹਨ ਪਰ ਝੱਬਰ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਹਨ।" ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਵਚਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ "ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਸਾਡੇ ਪੰਥ ਦੀ ਆਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕੋਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕੁਰਹਿਤ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਆ ਜਾਏ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਵੀ ਪਰਵਾਨ ਹੋਵੇਗਾ।" ਇਸ ਕਥਨ ਦਾ ਅੰਤਰੀਵ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਥੇਦਾਰ ਜੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਰਹਿਤ-ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਏਨੇ ਦ੍ਰਿੜ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਕੁਰਹਿਤ ਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਇਉਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ-ਅਪਰਵਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਨੌਬਤ ਆਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਦੂਜੀ ਗੱਲ, ਬਾਲਪਨ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਕਰ ਕੇ ਨਿਰੋਲ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਪੱਕੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਪੁੱਜੇ ਜਥੇਦਾਰ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ ਦਾ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ-ਬੀਤੀਆਂ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਚੇਤਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਚਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਝਰ-ਝਰ ਕੇ ਉਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਵਰਤਾਰਾ ਸੀ।

ਸੁਵਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਨੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਤੋਂ ਸੁਣਿਆ ਸਤਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਹੋਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤੇ ਪਰਸੰਗਕ ਸਮਗਰੀ ਵੀ ਲੱਭੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅੰਤਿਕਾ ਵਜੋਂ ਜਥੇਦਾਰ ਜੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਕਵੀ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਗੱਲਬਾਤਾਂ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਵੀ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਨਾਤਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਕਈ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਹਾਲਾਤ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਸਦਕਾ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਹਜ਼ੂਰੀ ਸੇਵਕ ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਬਿਲਕੁਲ ਵਾਜਬ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ "ਸੱਚੇ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਿਫਤਿ-ਸਾਲਾਹ ਹੈ, ਗੌਰਵਮਈ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ, ਮਹਾਂਬਲੀ ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕਾਰਨਾਮੇ ਹਨ, ਸੱਚੇ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਉੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹਨ।"

ਜਥੇਦਾਰ ਜੀ ਦੇ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਚਕਰਵਰਤੀ ਰਹੇ ਪਿਤਾ ਜਿਊਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਪੁੱਤਰ ਵਿਦਿਆ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਵਿਦਵਾਨ ਬਣੇ। ਹਾਲਾਤ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਾਲ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ-ਲਿਖਾਈ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੀ। ਵੱਡੇ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ

ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਰੀਝ ਪੂਰੀ ਕਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣਜੋਗ ਹੈ। ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੋਈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸੁਵਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਪੂਤ ਬਣ ਕੇ ਦਿਖਾਇਆ।

ਅੱਜ ਉਹ ਇਕ ਚੰਗੇ ਲੇਖਕ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਤੱਥ-ਸੱਚ ਮੁਖੀ ਖੋਜੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2009 ਵਿਚ ਛਪੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ 'ਕੂਕਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ' ਨੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਲਮੀ ਮਾਰਗ ਇਕ ਖੋਜੀ ਵਜੋਂ ਮਿਥ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ 35 ਲੇਖ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੂਬਾ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਖਰਲ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। 2013 ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ 'ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੁਝ ਦਿਨ' ਛਪਿਆ। ਗੁਆਂਢੀ ਦੇਸ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪਾਠਕਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਹੀ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਐਮ. ਏ. ਲਈ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਵਜੋਂ ਵੀ ਚੁਣਿਆ।

ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਡੇਰੀ ਖੋਜ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਲੋੜਦਾ ਕਾਰਜ 'ਕੂਕਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਅਮਰ ਨਾਇਕ' ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਵੱਡੀਆਂ ਸੈਂਚੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਹਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸੈਂਚੀ, ਜਿਸ ਦੇ 742 ਪੰਨੇ ਹਨ, 2017 ਵਿਚ ਛਪੀ। ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਲੰਮਾ ਲੇਖ 'ਕੂਕਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਬਾਨੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ' ਹੈ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ 50 ਨਾਮਧਾਰੀ ਜੋਧਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਹਨ। ਅੰਤ ਵਿਚ 105 ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਕੂਮਤ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਦਿਆਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾਈਆਂ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਮਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜ ਜੋਧੇ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਪਿੱਥੋ ਦੇ ਸਨ—5 ਅਗਸਤ 1871 ਨੂੰ ਰਾਏਕੋਟ ਵਿਖੇ ਫਾਂਸੀ ਚਾੜ੍ਹੇ ਗਏ ਤਿੰਨੇ ਸ਼ਹੀਦ, ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ, ਮਸਤਾਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ; ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਵਿਖੇ 17 ਜਨਵਰੀ 1872 ਨੂੰ ਤੋਪ ਨਾਲ ਉਡਾਇਆ ਗਿਆ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ; ਲੰਮੀ ਕੈਦ ਤੇ ਸਰੀਰਕ-ਮਾਨਸਿਕ ਤਸੀਹਿਆਂ ਕਾਰਨ ਰਿਹਾਈ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਗਰੋਂ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੂਬਾ ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ।

2019 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ 960 ਪੰਨਿਆਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਸੈਂਚੀ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਤਾ ਜੀਵਨ ਕੌਰ, ਦੋ ਭਰਾਵਾਂ ਮਹਾਰਾਜ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਲੰਮੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 50 ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਜੋਧਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਹਨ।

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਅਗਲੀ, ਤੀਜੀ ਸੈਂਚੀ ਵਿਚ 30 ਦੇ ਕਰੀਬ

ਜੀਵਨੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਇਹ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਇਸ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਵੀਰਾਂਗਣਾਂ ਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਤ੍ਰੈਲੜੀ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੁਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਇਕ ਤਾਂ ਲੇਖਕ ਸੁਵਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਦੀ ਲਗਨ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਅਕਥ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਲਿਖਣੀ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਆਧਾਰ-ਸਮੱਗਰੀ ਵਜੋਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੂਰਮਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਅਜਿਹੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਸਾਧਾਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨੀ ਵੀ ਖਾਸੀ ਹਿੰਮਤ ਲੋੜਦੀ ਸੀ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ, ਜੋ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਹੈ, 1857 ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉੱਭਰੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਦਿਆਂ ਦਿਖਾਏ ਸਿਦਕ-ਸਿਰੜ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਸਦਕਾ ਗ਼ਦਰ ਦੀ ਹਾਰ ਕਾਰਨ ਸੰਦਲ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਕੌਮ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਜੋਸ਼ ਭਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਕਾਰ ਨਾਲੋਂ ਕਈ ਗੁਣਾ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵਕਾਰੀ ਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਧਰਮ-ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਵੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼-ਵਿਰੋਧੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤ੍ਰੈਲੜੀ ਇਸ ਨਾਮਧਾਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਾਰੇ ਪਾਠਕ ਦਾ ਚੇਤਾ ਸਜਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਰਕ ਜੀ ਦੀ ਕਲਮ ਤੋਂ ਅਜੇ ਬੜੀਆਂ ਆਸਾਂ ਹਨ।

ਭਾਗ ਤੀਜਾ

ਨਾਮਧਾਰੀ ਫ਼ਾਰਮ (ਕਰਨਾਟਕ) ਦੀ ਯਾਤਰਾ

ਕੁਛ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲਾਂ

ਕਰਨਾਟਕ ਦਾ ਨਾਮਧਾਰੀ ਫ਼ਾਰਮ ਵੇਖਣ ਅਸੀਂ ਚਾਰ ਮਿੱਤਰ—ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਪੰਛੀ, ਲੇਖਕ-ਅਧਿਆਪਕ ਜਗਦੀਸ਼ ਕੌਸ਼ਲ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸਰਵਣ ਪੁੱਤਰ ਅਧਿਆਪਕ ਐਨ. ਆਰ. ਗੋਇਲ ਸਨ—ਜੁਲਾਈ 1994 ਵਿਚ ਗਏ ਸੀ। ਉਥੋਂ ਪਰਤ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮੈਂ ਕਈ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਦੱਸੇ ਜੋ ਸਪਤਾਹਿਕ 'ਸਤਿਜੁਗ', ਮਾਸਕ 'ਵਰਿਆਮ', ਸਪਤਾਹਿਕ 'ਵਰਤਮਾਨ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ' ਅਤੇ ਮਾਸਕ 'ਅਕਸ' ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ਛਪੇ। ਠਾਕੁਰ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰ ਕੇ ਮੈਂ ਫ਼ਾਰਮ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਫੁੱਲਾਂ ਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਬੀਆ ਦੀ ਵਣਜੀ ਖੇਤੀ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਖ ਬਾਰੇ ਜਾਣਿਆ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਲੇਖ 'ਫੁੱਲਾਂ ਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ ਠਾਕੁਰ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ' ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਨਾਲ 'ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ' ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸਭ ਲੇਖ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵਾਚੇ-ਘੋਖੇ ਜਾਣਾ ਲੋੜਦੇ ਸਨ। ਆਖ਼ਰ ਅਠਾਈ ਸਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬੀਤ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਕੋਈ ਥੋੜ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਇਹਨਾਂ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚਲਾ ਕਈ ਕੁਛ ਅਪ੍ਰਸੰਗਕ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਏਨੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਮ ਤਾਂ ਆਕਾਰ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਕਿਤੇ ਦਾ ਕਿਤੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਲੇਖ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਵਡਮੁੱਲੀ, ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਬਦਲਣ, ਛਾਂਗਣ ਜਾਂ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਅੱਜ ਵੀ ਓਦੋਂ ਜਿੰਨੇ ਹੀ ਸੱਜਰੇ ਸਨ।

ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਲੇਖ ਫ਼ਾਰਮ ਦੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਉੱਸਰੇ ਹੋਏ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜੋ ਏਨੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲ ਗਏ ਹੋਣ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਫ਼ਾਰਮ ਦੀ ਰੂਹ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਅਤੇ ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਉਥੇ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਕਿਰਤ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਫ਼ਾਰਮ ਦੇ ਏਕੜਾਂ ਜਾਂ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜਾਂ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੇ ਕੁਇੰਟਲਾਂ-ਟਨਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫ਼ਾਰਮ ਦਾ ਆਕਾਰ ਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਧਦੇ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਅਬਦਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਅਬਦਲ ਹੀ ਰਹਿਣਗੀਆਂ।

ਇਹ ਲੇਖ ਸਮੇਂ ਦੇ ਚੌਖਟੇ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਠਾਕੁਰ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਜੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਖੱਟੀ-ਮਿੱਠੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਾਲਾ ਸਫ਼ਰ

ਅਸੀਂ ਚਾਰ ਮਿੱਤਰ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਭੱਜਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਗੁਣਾ ਦੱਖਣ-ਦੇਸ ਉਤੇ ਪਿਆ। ਸਾਡੇ ਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਲੇਖਕ ਸਨ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਪੰਛੀ ਤੇ ਮੈਂ, ਅਤੇ ਦੋ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਆਪਕ ਸਨ, ਜਗਦੀਸ਼ ਕੌਸ਼ਲ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਐਨ. ਆਰ. ਗੋਇਲ। ਜਗਦੀਸ਼ ਕੌਸ਼ਲ ਦੀ ਗਿਣਤੀ, ਅਧਿਆਪਕ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸਾਡੇ ਦੋਵਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨਾਲ ਤੀਜੇ ਲੇਖਕ ਵਜੋਂ ਵੀ ਕਰਨੀ ਬਣਦੀ ਸੀ। ਐਨ. ਆਰ. ਗੋਇਲ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਬਾਕੀਆਂ ਨੇ ਸਰਬਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਟੋਲੀ ਦਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਥਾਪ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਇਸ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਪਦਵੀ ਦੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋਗ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨੂੰ ਟਿਕ ਕੇ ਬੈਠਣ ਨਾਲ ਚਿੜ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਇਸ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਇਕ ਖ਼ਤਰਾ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ ਵੀ ਤੇ ਅੱਗੇ ਟਿਕਾਣੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਵੀ ਉਹਨੇ ਆਪ ਤਾਂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਸੀ, ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਸੀ।

ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਪੰਛੀ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ, "ਦੱਖਣ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕਰਨਾਟਕ ਚਲਦੇ ਹਾਂ। ਬੰਗਲੌਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਫ਼ਾਰਮ ਨੂੰ ਟਿਕਾਣਾ ਬਣਾਵਾਂਗੇ। ਠਾਕੁਰ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸੁਖ-ਆਰਾਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦੇਣਗੇ। ਆਪਾਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਫ਼ਾਰਮ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਿਸਚਿੰਤ ਹੋ ਕੇ ਬੰਗਲੌਰ, ਮੈਸੂਰ, ਟੀਪੂ ਸੁਲਤਾਨ ਦਾ ਸ੍ਰੀਰੰਗਾਪਟਨ, ਆਦਿ ਦੇਖਾਂਗੇ।"

ਸਾਡੀ ਇਸ ਫੇਰੀ ਦਾ ਘੁੰਮਣ-ਫਿਰਨ, ਦੇਖਣ-ਮਾਣਨ, ਹੱਸਣ-ਖੇਡਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਿੱਕੇ-ਮੋਟੇ ਪਰਬੰਧ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਬੋਝ ਲੱਗ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੋ ਪੰਛੀ ਜੀ, ਮੈਂ ਤੇ ਕੌਸ਼ਲ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਸੱਜਰੇ ਬਣਾਏ ਸੈਨਾਪਤੀ ਗੋਇਲ ਜੀ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨੇ ਮਾਇਆ ਨਾਗਣ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਗੋਇਲ ਜੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਕੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਤੰਤਰ-ਚਿੱਤ ਤੇ ਮੁਕਤ-ਮਨ ਹੋ ਗਏ।

ਪੰਛੀ ਜੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਫ਼ਾਰਮ ਜਾ ਰਹੇ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਫ਼ਾਰਮ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਟਿਕਾਣਾ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਬਰੀਕੀ ਨਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਲੈਣੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਮ ਦੀ ਇਕ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਜਿਹੀ ਤਸਵੀਰ ਸੀ ਕਿ ਉਥੇ ਅੰਬ ਹਨ, ਅੰਗੂਰ ਹਨ, ਨਾਰੀਅਲ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਤਾਂ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ-ਮਾਤਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਡੀਕਦਿਆਂ ਤੇ ਸੁੱਖਾਂ ਸੁਖਦਿਆਂ ਨੂੰ ਆਖ਼ਰ ਤੁਰਨ ਦਾ ਦਿਨ ਆ ਹੀ ਗਿਆ। ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਲੇਟਫ਼ਾਰਮ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਬੰਗਲੌਰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕਰਨਾਟਕ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਦਾ ਫ਼ਸਟ ਕਲਾਸ ਦਾ ਰਿਜ਼ਰਵੇਸ਼ਨ ਚਾਰਟ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਚਾਅ ਇਕਦਮ ਕਿਰਕਿਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੰਛੀ ਜੀ ਤੇ ਗੋਇਲ ਜੀ ਦੀਆਂ ਬਰਥਾਂ ਇਕ ਕੈਬਨ ਵਿਚ ਸਨ। ਕੌਸ਼ਲ ਦੀ ਬਰਥ ਇਕ ਹੋਰ ਕੈਬਨ ਵਿਚ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਚ।

ਇਕੋ ਡੱਬੇ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬੈਠਣਾ ਬਹੁਤ ਅਜੀਬ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਰੇਲਵੇ ਵਾਲਿਆਂ ਉਤੇ ਗੁੱਸਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕੈਬਨ ਵਿਚ ਚਾਰ ਬਰਥਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਚਾਰਾਂ ਨੇ ਇਕੋ ਸਾਂਝਾ ਫ਼ਾਰਮ ਭਰ ਕੇ ਇਕੱਠੀ ਬੁਕਿੰਗ ਕਰਵਾਈ ਹੈ, ਫੇਰ ਸਾਨੂੰ ਖਿੰਡਾਉਣ ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ। ਦੋ ਦਿਨ ਤੇ ਦੋ ਰਾਤਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਓਪਰੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਕਿੰਨਾ ਬੋਝਲ ਰਹੇਗਾ। ਤੇ ਫੇਰ ਓਪਰੇ ਬੰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਸਾਮਾਨ ਤੇ ਪੈਸੇ-ਧੇਲੇ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨੀ। ਜੇ ਪੂਰੀ ਕੈਬਨ ਸਾਡੀ ਹੁੰਦੀ, ਕਿੰਨੀ ਮੌਜ ਰਹਿੰਦੀ।

ਸਾਡੇ ਉੱਤਰੇ ਹੋਏ ਮੂੰਹ ਦੇਖ ਕੇ ਗੋਇਲ ਜੀ ਨੇ ਸਾਡਾ ਦਿਲ ਧਰਾਇਆ, "ਉਦਾਸ ਨਾ ਹੋਵੋ, ਸਭ ਕੁਛ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।"

ਸਾਡੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਆਸ ਜਾਗ ਪਈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੋਇਲ ਜੀ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਣ ਬਾਰੇ ਬੜੇ ਸਿਰੜੀ ਅਤੇ ਹੱਠੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਪਲੇਟਫ਼ਾਰਮ ਉਤੇ ਖਲੋਤੀ ਗੱਡੀ ਦੇ ਫ਼ਸਟ ਦੇ ਡੱਬੇ ਕੋਲ ਇਕ ਕਾਲਾ ਕੋਟ ਆਇਆ, ਗੋਇਲ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਉਪਰੇਸ਼ਨ 'ਸਭ ਕੁਛ ਠੀਕ' ਚਾਲੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਹਿਲੇ ਗੇੜ ਮਗਰੋਂ ਆ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਾਲੇ ਕੋਟ ਨਾਲ ਹੋਈ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਤਾਂ ਨਾ ਦੱਸਿਆ ਪਰ ਉਹੋ ਗੱਲ ਦੁਹਰਾ ਦਿੱਤੀ, "ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰੋ, ਸਭ ਕੁਛ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।"

ਅਧਿਆਪਕ ਗੋਇਲ ਜੀ ਨੇ ਵਕਾਲਤ ਤਾਂ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ, ਪਰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਲੇ ਕੋਟ ਕੋਲ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਗੋਇਲ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਪਹਿਲੇ ਚੁਸਤ ਵਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਲਾਜਵਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਚਾਰਾਂ ਨੇ ਇਕੋ ਸਾਂਝਾ ਫ਼ਾਰਮ ਭਰਿਆ ਹੈ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਸਾਡੇ ਚਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂਵਾਂ ਵਾਲੀ ਇਕੋ ਸਾਂਝੀ ਟਿਕਟ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਫੇਰ ਤਿੰਨ ਕੈਬਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਵੰਡਾਰਾ ਹੋ ਕਿਵੇਂ ਗਿਆ।

ਪੰਛੀ ਜੀ ਅਤੇ ਗੋਇਲ ਜੀ ਵਾਲੀ ਕੈਬਨ ਵਿਚ ਤੀਜੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਹੀ ਚੜ੍ਹਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਨੇ ਕਿਸੇ ਅਗਲੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ। ਮੇਰੀ ਅਤੇ ਕੌਸ਼ਲ ਜੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਨਾਂ ਇਥੋਂ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਹੀ ਚੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਫਸੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਾਡੀ ਕੀ ਵੁੱਕਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਗੋਇਲ ਜੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਕਾਲਾ ਕੋਟ ਉਹਨਾਂ ਵਾਲੀ ਕੈਬਨ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਨੂੰ ਹੀ ਬਦਲ ਕੇ ਦੂਜੀ ਕੈਬਨ ਵਿਚ ਕੌਸ਼ਲ ਜੀ ਵਾਲੀ ਬਰਥ ਦੇ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਅਗੋਂ ਚੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਚੌਥੇ ਨੂੰ ਤੀਜੀ ਕੈਬਨ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਵਾਲੀ ਬਰਥ। ਪਰ ਕਾਲਾ ਕੋਟ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛੇ ਬਿਨਾਂ ਹਾਮੀ ਭਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਸੀ।

ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਗੱਡੀ ਖੜ੍ਹੀ ਰਹੀ, ਗੋਇਲ ਜੀ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਮਿੰਟਾਂ ਮਗਰੋਂ ਹੰਭਲਾ ਮਾਰਦੇ ਅਤੇ ਕਾਲੇ ਕੋਟ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਉਹਨੂੰ ਚਾਰਟ ਕੱਢਣ ਲਈ ਆਖਦੇ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਝਿਜਕਣ ਉੱਤੇ ਉਹਦਾ ਪਿੱਛੇ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਚਾਰਟ ਉਹਦੇ ਹੱਥੋਂ ਫੜਾਂਦਿਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਕਰ ਕੇ ਵਿਚਾਰਨ ਲਗਦੇ। ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਗੋਇਲ ਜੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਮਗਰੋਂ ਕਾਲੇ ਕੋਟ ਦਾ ਖੱਬਾ ਹੱਥ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਘੁੱਟਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, "ਗੋਇਲ ਸਾਹਿਬ, ਇਸ ਬੇਦੋਸ਼ੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਹੋ ਗਈ। ਦੇਖੀ ਜਾਊ, ਜਿਵੇਂ ਹੋਊ। ਔਖੇ-ਸੌਖੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਫ਼ਰ ਕਰ ਲਵਾਂਗੇ। ਹੁਣ ਇਸ ਗਰੀਬ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਛੱਡੋ।"

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਪਰ ਅਡੋਲ-ਅਟੱਲ ਸੀ, "ਨਹੀਂ ਜੀ, ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਸਿਰੇ ਤਾਂ ਲੱਗੇ। ਦੇਖਦੇ ਜਾਓ, ਸਭ ਕੁਛ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।"

ਗੱਡੀ ਤੁਰੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਚਾਹੇ ਉਸ ਕੈਬਨ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਰਹੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਅੱਧ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਸੋਚਿਆ, ਸੌਣ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਚਲੇ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਗੋਇਲ ਜੀ ਉਸ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਹੋ ਗਏ ਜੋ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸੀਟ ਉੱਤੇ ਆ ਬੈਠਾ ਸੀ ਪਰ ਸਾਨੂੰ 'ਵਾਧੂ' ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੁਛ ਹੀਲ-ਹੁੱਜਤ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਗੋਇਲ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਅੱਧ-ਪਚੱਧ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇਕੱਲਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹਦੇ ਲਈ ਤਾਂ ਸਭ ਬਰਥਾਂ ਇਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਾਡੀ ਇਕੱਠੀ ਮਿੱਤਰ-ਮੰਡਲੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕੰਡਕਟਰ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇਗਾ। ਗੋਇਲ ਜੀ ਫੇਰ ਕਾਲੇ ਕੋਟ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਜਾ ਹੋਏ ਅਤੇ ਆ ਕੇ ਵਿਜਈ ਸੁਰ ਵਿਚ ਬੋਲੇ ਕਿ ਬਰਥਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਤਬਾਦਲੇ ਬਾਰੇ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਅਧ-ਮੰਨੇ ਜਿਹੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਆਪੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਦੂਜੀ ਕੈਬਨ ਵਿਚ ਜਾ ਰੱਖਿਆ। ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਵਿਚਾਰਾ ਵੀ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਚਲਿਆ ਗਿਆ।

ਅਜੇ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਮਿੰਟ ਹੀ ਬੀਤੇ ਹੋਣਗੇ ਕਿ ਗੋਇਲ ਜੀ ਫੇਰ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ, "ਮੈਂ ਕੰਡਕਟਰ ਨਾਲ ਚੌਥੀ ਬਰਥ ਦੀ ਵੀ ਗੱਲ ਕਰ ਹੀ ਆਵਾਂ।"

ਅਸੀਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਲਪਕ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੱਤਾਂ-ਬਾਂਹਾਂ ਤੋਂ ਫੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, "ਚੌਥੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਨੂੰ ਆ ਤਾਂ ਲੈਣ ਦਿਓ। ਨਾਲੇ ਅਸੀਂ ਕਾਲੇ ਕੋਟ ਨੂੰ ਪਲੇਟਫ਼ਾਰਮ ਉੱਤੇ ਹੀ ਰੂਹਾਨੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਮੱਥਾ ਘੁੱਟਦਾ ਤੇ ਬੇਚੈਨ ਹੁੰਦਾ

ਦੇਖ ਲਿਆ ਸੀ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਗਏ, ਉਹ ਚਲਦੀ ਗੱਡੀ ਵਿਚੋਂ ਛਾਲ ਮਾਰ ਦੇਵੇਗਾ।"

ਗੋਇਲ ਜੀ ਸਾਨੂੰ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਹ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਆਏ ਅਤੇ ਬੋਲੇ, "ਲਓ ਜੀ, ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਾਮਾਨ ਖੋਲ੍ਹੋ ਅਤੇ ਬੰਗਲੌਰ ਤੱਕ ਪਸਰ ਕੇ ਬੈਠੋ।"

ਅਸੀਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਪਰ ਚੌਥੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਦਾ ਕੀ ਬਣਿਆ? ਕੰਡਕਟਰ ਨੇ ਕੀ ਕਿਹਾ?"

ਗੋਇਲ ਜੀ ਬੋਲੇ, "ਜ਼ਰਾ ਸੌਖਾ ਹੋ ਲਵਾਂ, ਫੇਰ ਦਸਦਾ ਹਾਂ।"

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਟੈਚੀ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਕਮੀਜ਼-ਪਜਾਮਾ ਤੇ ਚੱਪਲ ਕੱਢੇ। ਅਧ-ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਅਟੈਚੀ ਨੂੰ ਸੀਟ ਹੇਠ ਧੱਕਿਆ। ਚਾਰਾਂ ਦੇ ਨੋਟਾਂ ਨਾਲ ਆਫਰਿਆ ਆਪਣਾ ਬਟੂਆ ਅਤੇ ਪੈੱਨ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਸੀਟ ਕੋਲ ਬਣੇ ਸਟੂਲ ਜਿਹੇ ਉਤੇ ਸੁੱਟੇ। ਬੂਟ ਉਤਾਰ ਕੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਧੱਕੇ। ਪੈਂਟ-ਬੁਸ਼ਰਟ ਕਿੱਲੀ ਉਤੇ ਟੰਗੇ। ਕਮੀਜ਼-ਪਜਾਮਾ ਅਤੇ ਚੱਪਲ ਪਹਿਨੇ। ਤੇ ਫੇਰ ਬਰਥ ਉਤੇ ਪੰਥੀ ਮਾਰ ਕੇ ਬੈਠਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਸਵਾਲ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕਾਲੇ ਕੋਟ ਨੇ ਹੱਥ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵੱਲ ਝੁਕਦਿਆਂ ਹਾੜ੍ਹਾ ਕੱਢਿਆ, "ਤੁਸੀਂ ਜਿਥੇ ਮਰਜ਼ੀ ਬੈਠੋ, ਜਿੰਨੀਆਂ ਕੈਬਨਾਂ ਉਤੇ ਮਰਜ਼ੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰੋ, ਜੇ ਦਿਲ ਕਰੇ, ਸਾਰੇ ਡੱਬੇ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਵੋ। ਮੈਂ ਆਪੇ ਦੂਜੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਨਿੱਬੜਾਂਗਾ, ਪਰ ਦੁਹਾਈ ਰਾਮ ਦੀ, ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਛੱਡੋ।"

ਇਹ ਗੱਲ ਦੱਸ ਕੇ ਗੋਇਲ ਜੀ ਬੜੀ ਸਹਿਜਤਾ ਨਾਲ ਬੋਲੇ, "ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਐਵੇਂ ਹੀ ਘਬਰਾਉਂਦੇ ਸੀ। ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਛੱਡਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਦੇਖਿਆ, ਹੋ ਗਿਆ ਨਾ ਸਭ ਕੁਛ ਠੀਕ!"

ਸਾਨੂੰ ਤਿੰਨ ਕੈਬਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਇਸ ਸਫਲਤਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਖਿਆ, ਗੋਇਲ ਜੀ ਨੂੰ ਸੈਨਾਪਤੀ ਥਾਪਣ ਦਾ ਸਾਡਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਿੰਨਾ ਵਧੀਆ ਸੀ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਰਾਹ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਗੱਡੀ ਰੁਕੀ ਤੋਂ ਉਹ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਉੱਤੇ ਜਾ ਕੇ ਫਲਾਂ ਦੀ ਰੇੜ੍ਹੀ ਵਾਲੇ ਨਾਲ ਭਾਅ ਠੀਕ ਲਾਉਣ ਲਈ ਝਗੜਦੇ ਤੇ ਵਧੀਆ ਫਲ ਵਾਜਬ ਭਾਅ ਖ਼ਰੀਦ ਕੇ ਸਾਡੇ ਸਟੂਲ ਉੱਤੇ ਲਿਆ ਢੇਰੀ ਕਰਦੇ।

ਰਾਤ ਡੂੰਘੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਗੱਲਾਂ ਮੁਕਾ ਕੇ ਸੌਣਾ ਹੀ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਕੈਬਨ ਲਾਂਘੇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ। ਕੋਈ ਸਟੇਸ਼ਨ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸਾਮਾਨ ਚੁੱਕ ਕੇ ਚੜ੍ਹੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਦਾ ਬੈਗ ਜਾਂ ਮੋਢਾ ਸਾਡੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਚ ਵਜਦਾ। ਕੋਈ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਕੈਬਨ ਦਾ ਨੰਬਰ ਦੇਖੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਸਾਡਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਾ ਵੀ ਦਿੰਦਾ। ਕਦੇ ਭੋਪਾਲ, ਕਦੇ ਮਨਮਾੜ ਤੇ ਕਦੇ ਕਾਜ਼ੀਪੇਟ ਦੇ ਕੋਟਾਧਾਰੀ ਸਾਡੀ ਕੈਬਨ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੂੰ ਧੱਕਿਆਂ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਦੇ ਰਹੇ। ਭਾਵੇਂ ਜਾਗ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ

ਸਾਰਿਆ ਨੂੰ ਆ ਜਾਂਦੀ ਪਰ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨੇ ਛਾਪਲੇ ਹੋਏ ਪਏ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਨਿਬੜਨਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿੱਠਤ ਨਾਲ ਝਿੜਕ ਕੇ ਅੱਗੇ ਤੋਰ ਦੇਣਾ ਗੋਇਲ ਜੀ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਸੀ।

ਇਕ ਮੁਸੀਬਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਮੋਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬਰਥਾਂ ਧੁਰ ਬੰਗਲੌਰ ਤੱਕ ਦੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਟੁੱਟਵੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਾਡੀ ਨੀਂਦ ਹਰਾਮ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਕੰਡਕਟਰ ਵੀ ਸਦਲਦੇ ਰਹੇ। ਗੋਇਲ ਜੀ ਨੂੰ ਹਰ ਨਵੀਂ ਸਵਾਰੀ ਤੇ ਹਰ ਨਵੇਂ ਕੰਡਕਟਰ ਨਾਲ ਆਢਾ ਲਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਸੁੱਤਿਆਂ-ਅਧਸੁੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕੱਲੇ ਜਾਗਦੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਹਰ ਆਢੇ ਮਗਰੋਂ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਬਰਥ ਉੱਤੇ ਪਰਤ ਕੇ ਕਿਸੇ ਤਣਾਉ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੌਜ ਨਾਲ ਲੰਮੇ ਪੈ ਜਾਂਦੇ।

ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹੋ ਸੀ ਕਿ ਗੋਇਲ ਜੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਨੂੰ ਬੋਝ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਮਝ ਰਹੇ, ਸਗੋਂ ਹਰ ਮੋਰਚਾ ਫ਼ਤਿਹ ਕਰ ਕੇ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਮੁਸਕਰਾਉਣ ਲਗਦੇ ਸਨ।

* * *

ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਜਾਣ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪੈਰ ਧਰੀਏ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਬੂ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਦੀਨ ਸ਼ਰਫ਼ ਯਾਦ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਜਿਹਾ ਸੋਹਣਾ ਦੇਸ ਕਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਫੁੱਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਲਾਬ ਦਾ ਫੁੱਲ ਸੋਹਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਹ ਪਿਆਰਾ ਕਵੀ ਜਿਸ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਧੁਰ ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ, ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਤੁਰੀਏ ਤਾਂ ਸ਼ਰਫ਼ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੱਡੇ ਫ਼ਾਰਮਾਂ ਲਈ ਢੁੱਕਵੀਂ ਪੱਧਰੀ, ਨਰੋਈ ਤੇ ਉਪਜਾਊ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਸੱਕਰ ਵਰਗੀ ਮਿੱਟੀ ਕਿਧਰੇ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਉੱਚੀ-ਨੀਵੀਂ ਜ਼ਮੀਨ ਬਦਰੰਗ ਜਿਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਫੇਰ ਸੁਆਹ ਰੰਗੀ, ਫੇਰ ਕਾਲੀ, ਫੇਰ ਭੂਰੀ ਜਿਹੀ ਅਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਗੇਰੂਆ ਲਾਲ। ਦਿਸਹੱਦੇ ਤੱਕ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਪੱਧਰੇ ਖੇਤ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੇ। ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਦੇ ਅਥਾਹ-ਅਸੀਮ ਬਲਵਾਨ ਹੱਥਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਾਰੀ ਭੋਇੰ ਉੱਤੇ ਮੁੱਠੀਆਂ ਭਰ-ਭਰ ਕੇ ਖ਼ੁਸ਼ਕ ਅਤੇ ਅਧ-ਖ਼ੁਸ਼ਕ ਮਧਰੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦਾ ਛਿੱਟਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦਾ ਛੋਟਾ-ਵੱਡਾ ਚੂਰਾ ਪੱਥਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਹੋਵੇ।

ਅਨੇਕ ਥਾਂਵਾਂ ਉਤੇ ਖੇਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪੱਥਰ ਘੋਨ-ਮੋਨ ਸਾਧ ਦੇ ਸਿਰ ਵਾਂਗ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਨੇ ਉਹਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਹਲ ਚਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਪਲ ਲਈ ਇਹ

ਗੱਲ ਆਈ ਕਿ ਉਹਨੇ ਇਹਨੂੰ ਪੁੱਟ ਕੇ ਪਰੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਵਗਾਹ ਮਾਰਿਆ! ਪਰ ਅਗਲੇ ਪਲ ਆਪੇ ਹੀ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਥਨ 'ਬਰਫ਼ ਦੇ ਤੋਦੇ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਸਿਰੀ' ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਕੀ ਪਤਾ ਇਹ ਪੱਥਰ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਬੂਥੀ ਧਰਤੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਝਾਕ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਧਰਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਿੰਨੀ ਡੂੰਘੀ ਅਤੇ ਫੈਲਵੀਂ ਪਲਾਥੀ ਮਾਰ ਕੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਭੋਜਨ ਮਗਰੋਂ ਕੈਬਿਨ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਚਲਦੀ ਗੱਡੀ ਦੇ ਹਿਲੋਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸੌਣ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਆਨੰਦ ਸੀ। ਅੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਤਾਂ ਖਿੜਕੀ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਅਜੀਬ ਨਜ਼ਾਰਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ। ਦੂਰ ਇਕ ਖ਼ੁਸ਼ਕ ਪਹਾੜੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿਖ਼ਰ ਉਤੇ ਉਹਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਉਚਾਈ ਦੇ ਦੱਥੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਇਕ ਸੌੜੀ ਚਟਾਨ ਅੰਬਰ ਵੱਲ ਝਾਕਦੀ ਹੋਈ ਮਜ਼ਬੂਤ ਥੰਮ੍ਹ ਵਾਂਗ ਸਿੱਧੀ ਖਲੋਤੀ ਸੀ। ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਇਸ ਅਨੋਖੀ ਕਿਰਤ ਨੇ ਮੰਹ ਉਤੇ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਦੀ ਤਣੀ ਹੋਈ ਉਂਗਲ ਚੇਤੇ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਪਹਾੜ ਦੀ ਅਸਮਾਨ ਵੱਲ ਸਿੱਧੀ ਤਣੀ ਹੋਈ ਉਹ ਉਂਗਲ ਖਿੜਕੀ ਵਿਚੋਂ ਦਿਸਦੀ ਰਹੀ, ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਉਸ ਉੱਤੇ ਟਿਕੀਆਂ ਰਹੀਆਂ।

ਬਹੁਤੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਅਧ-ਸੁੱਕੀਆਂ ਸਨ, ਭਾਵ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਖਲੋਤੇ ਖੜਸੁਕ ਜਿਹੇ ਬਿਰਛ-ਬੂਟਿਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੀਂਹ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਹਰੀਆਂ-ਭਰੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਪਰ ਅਨੇਕ ਖ਼ੁਸ਼ਕ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵੱਖਰੀ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅਜੀਬ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਇਕੋ ਵਡ-ਆਕਾਰੀ ਚੱਟਾਨ ਵਾਂਗ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਗੋਂ ਇਉਂ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਦੈਵੀ ਹੱਥ ਨੇ ਕਿਸੇ ਮਹਾਂ-ਕਾਇਆ ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਡ-ਆਕਾਰੀ ਚਾਕੂ ਨਾਲ ਬਰਫ਼ੀ ਵਾਂਗ ਚੀਰ ਕੇ ਛੋਟੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ, ਅਘੜ-ਦੁਘੜੀਆਂ ਫਾੜੀਆਂ ਦੇ ਢੇਰ ਲਾ ਦਿੱਤੇ ਹੋਣ।

ਬੰਗਲੌਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੇਖਣਾ ਸੀ। ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ, ਸ਼ਾਇਦ ਉਥੇ ਜ਼ਮੀਨ ਫੇਰ ਵੱਡੇ ਫ਼ਾਰਮਾਂ ਲਈ ਢੁੱਕਵੀਂ, ਭਾਵ ਪੱਧਰੀ ਅਤੇ ਉਪਜਾਊ ਆ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਧਰਤੀ ਨੇ ਰੰਗ ਤਾਂ ਬਦਲੇ, ਖ਼ੁਸ਼ਕ ਤੇ ਅਧ-ਖ਼ੁਸ਼ਕ ਮਧਰੇ ਬੇਰੌਣਕ ਪਹਾੜ ਤੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਪਿੰਡੇ ਹੋਏ ਪਲਾਥੀ-ਮਾਰਵੇਂ ਪੱਥਰ ਧੁਰ ਕਰਨਾਟਕ ਤਕ, ਸਗੋਂ ਧੁਰ ਫ਼ਾਰਮ ਤੱਕ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ-ਨਾਲ ਹੀ ਤੁਰਦੇ ਗਏ।

ਬੰਗਲੌਰ ਤੋਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਫ਼ਾਰਮ ਤੱਕ

ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਬੰਗਲੌਰ ਨੇੜੇ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਸਾਨੂੰ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਜੇ ਸਾਡੇ ਪਹੁੰਚਣ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਪੰਛੀ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਠਾਕੁਰ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਨਾ ਮਿਲੀ ਹੋਈ? ਤੇ ਦੂਜੀ ਇਹ ਕਿ ਜੇ ਚਿੱਠੀ ਮਿਲ ਵੀ ਗਈ ਹੋਈ ਤਾਂ ਲੈਣ ਆਇਆ ਆਦਮੀ ਸਾਨੂੰ ਪਛਾਣੇਗਾ ਕਿਵੇਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਹੋਰ ਵੀ ਖ਼ਾਸੇ ਸਨ ਜੋ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬੰਗਲੌਰ ਉੱਤਰਨੇ ਸਨ।

ਪੰਛੀ ਜੀ ਨੇ ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਸਾਡੇ ਤੁਰਨ ਤੋਂ ਕਈ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਅਜੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਇਕ ਪਲ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਜਾਂ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜ ਦੇਣ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਫ਼ੋਨ-ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੇ ਇੰਟਰਨੈੱਟ-ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਈਆਂ। ਵੱਡਾ ਨਿਰਭਰ ਡਾਕ ਮਹਿਕਮੇ ਉੱਤੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਚਿੱਠੀ ਕਦੀ-ਕਦਾਈਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਗੁਆਚਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਮ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਟਿਕਾਣੇ ਪਹੁੰਚ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਆਸ ਤਾਂ ਇਹੋ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ ਕਿ ਚਿੱਠੀ ਮਿਲ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ, ਪਰ ਕਈ ਵਾਰ ਡਾਕ ਮਹਿਕਮਾ ਚਿੱਠੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਥੇ ਰੱਖ ਕੇ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹਫ਼ਤੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਲੈ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕ ਬੈਠਕਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦੀਆਂ ਜੋ ਚਿੱਠੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਆਪਣੀਆਂ ਤਾਰੀਖ਼ਾਂ ਲੰਘਾ ਕੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਬੰਗਲੌਰ ਵਰਗੀ ਦੂਰੇਡੀ ਥਾਂ ਕਾਰਡ ਸਮੇਂ-ਸਿਰ ਪਹੁੰਚਣ ਬਾਰੇ ਭਰੋਸਾ ਡੋਲ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਪੰਛੀ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਆਏ ਹੋ। ਚਿੱਠੀ ਨਾ ਮਿਲਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਜੇ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਜਾਣਾ ਪਿਆ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਬੰਗਲੌਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਫ਼ਾਰਮ ਤੱਕ ਦੇ ਰਾਹ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਪਤਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ।"

ਉਹ ਬੋਲੇ, "ਮੇਰਾ ਸਭ ਕੁਝ ਵੱਡੀ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਕ ਕਾਗਜ਼ ਕੱਢੋ। ਆਪਾਂ ਉਸ ਉਤੇ ਨਾਂ-ਥਾਂ ਲਿਖ ਕੇ ਜੇਬ ਵਿਚ ਪਾ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ।"

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬੈਗ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬ ਵਰਗੀ ਡਾਇਰੀ ਫਰੋਲ ਕੇ ਬੋਲੇ, "ਬੰਗਲੌਰ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵੱਡੇ ਬੱਸ ਅੱਡੇ ਤੋਂ ਮੈਸੂਰ ਲਈ ਬੱਸਾਂ ਆਮ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਪਾਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਇਕ ਕਸਬੇ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਲਿਖੋ, ਕਸਬੇ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਬਿੜਦੀ।"

ਮੈਂ ਹੱਸਿਆ, "ਇਹ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਆਪਣੇ ਲੇਖਕ ਮਿੱਤਰ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਦੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਕੇ ਜੇ ਅਸੀਂ 'ਬਿੜਦੀ' ਨੂੰ 'ਵਿਰਦੀ' ਵੀ ਆਖ ਦੇਈਏ, ਕੰਡਕਟਰ ਸਾਨੂੰ ਓਪਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਲੇ ਦੂਰੋਂ ਆਏ ਬੰਦੇ ਸਮਝ ਕੇ ਬਿੜਦੀ ਹੀ ਉਤਾਰੇਗਾ।... ਅੱਗੇ ਦੱਸੋ।"

ਪੰਛੀ ਜੀ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ, "ਉਥੋਂ ਸਾਨੂੰ ਛੋਟੀ ਸੜਕ ਵਾਲੀ ਬਸ ਫੜਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਫ਼ਾਰਮ ਉਥੋਂ ਸੱਤ ਕੁ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ ਅਤੇ ਬਸ ਫ਼ਾਰਮ ਦੇ ਨੇੜੇ ਉਤਾਰ ਕੇ ਅੱਗੇ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਪੈਦਲ ਮਾਰਚ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਕਿਹੜਾ ਕੋਈ ਭਾਰੀ ਸਾਮਾਨ ਹੈ। ਹਾਂ ਬਿੜਦੀ ਤੋਂ, ਭਾਵ ਵਿਰਦੀ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਅੱਗੇ ਜਿਥੇ ਉੱਤਰਨਾ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਲਿਖ ਹੀ ਲਓ ਕਿਉਂਕਿ ਖਾਸਾ ਔਖਾ ਨਾਂ ਹੈ, 'ਕਰੜੀ ਗੋਡਨ ਡੋਡੀ'!"

ਮੈਂ ਆਖਿਆ, "ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਦੇਖੋ ਆਪਾਂ ਫ਼ਾਰਮ ਦੇਖਣ ਚੱਲੇ ਹਾਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ, ਜਿੰਨੀ ਗੋਡੀ ਓਨੀ ਡੋਡੀ। ਜਿੰਨੀ ਕਰੜੀ ਗੋਡੀ, ਓਨੀ ਬਹੁਤੀ ਡੋਡੀ। ਸੋ ਇਉਂ ਸਾਨੂੰ 'ਕਰੜੀ ਗੋਡਨ ਡੋਡੀ' ਵੀ ਭੁੱਲਣ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ।"

ਸਭ ਦਾ ਹਾਸਾ ਨਿੱਕਲ ਗਿਆ। ਇਉਂ ਸਾਡੀ ਪਹਿਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੱਲ ਹੋ ਗਈ। ਜੇ ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਨੂੰ ਪੰਛੀ ਜੀ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਨਾ ਮਿਲੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਅੱਗੋਂ ਲੈਣ ਨਾ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਬੰਗਲੌਰ ਤੋਂ ਫ਼ਾਰਮ ਤੱਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰ ਬਾਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ ਸੀ।

ਹੁਣ ਦੂਜੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸਾਡੀ ਪਛਾਣ ਦੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਗੋਇਲ ਜੀ ਅਤੇ ਕੌਸ਼ਲ ਜੀ ਵਰਗਿਆਂ ਨਾਲ ਤਾਂ ਗੱਡੀ ਭਰੀ ਪਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਲੇਟੀ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਪੰਛੀ ਜੀ ਨੇ ਬਿਸਕੁਟੀ। ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ ਵੀ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਿੱਖ ਸਨ। ਪੰਛੀ ਜੀ ਆਮ। ਰੰਗਦਾਰ ਪੱਗ ਵੀ ਚੂੰਝ ਕੱਢ ਕੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਫ਼ੈਦ ਦਸਤਾਰ ਵੀ ਸਜਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਪੈਂਟ ਬੁਸ਼ਰਟ ਦੇ ਉਲਟ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਸੌਖੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਫ਼ੈਦ ਕਮੀਜ਼-ਪਜਾਮਾ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਪੁੱਛੇ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਸਫ਼ੈਦ ਦਸਤਾਰ ਵੀ ਹੈ ਸੀ। ਬੱਸ ਹੋ ਗਈ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਵੀ ਹੱਲ। ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਬੈਗ ਵਿਚੋਂ ਸਫ਼ੈਦ ਦਸਤਾਰ ਕੱਢ ਕੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸਜਾ ਲੈਣ। ਜਦੋਂ ਪੰਛੀ ਜੀ ਨੇ ਦਸਤਾਰ ਸਜਾ ਕੇ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਕਵੀ ਦੇ ਚਚੇਰੇ-ਮਸੇਰੇ ਭਰਾ ਲੱਗ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਬੇਫ਼ਿਕਰ ਹੋ ਗਏ।

ਆਖ਼ਰ ਲਗਭਗ ਦੋ ਦਿਨ ਤੇ ਦੋ ਰਾਤਾਂ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਲੰਘਣ ਮਗਰੋਂ ਕਰਨਾਟਕ ਦਾ ਵੀ ਚੋਖੇਰਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਬੰਗਲੌਰ ਆ ਹੀ ਗਿਆ। ਏਨਾ ਸਮਾਂ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਕਮਰੇ

ਵਾਂਗ ਨਿੱਜੀ ਬਣੀ ਰਹੀ ਰੱਬਨ ਉੱਤੇ ਭਰਵੀਂ ਮੋਹ-ਭਰੀ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰ ਕੇ ਵਿਦਾਅ ਲੈਂਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਸਾਮਾਨ ਪਲੈਟਫਾਰਮ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਬੈਂਚ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਪੰਜ-ਦਸ ਮਿੰਟ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਦੇ ਰਉਂ ਵਿਚ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਵਾਧੂ ਭੀੜ-ਭੜੱਕਾ ਨਿੱਕਲ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਵੱਪਰੇ ਜਿਹੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੀਏ।

ਫ਼ਾਰਮ ਦੀ ਖਿੱਚ ਸਾਡੇ ਲਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਗਈ ਸੀ ਜਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਦੇਸੋਂ ਸਿੱਧੇ ਉਥੇ ਪੁੱਜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਤੱਕ ਫ਼ਾਰਮ ਨੂੰ ਭਾਗ ਲਾਉਣੇ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਵੱਡੇ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਆਸ ਬੱਝੀ ਕਿ ਇਥੋਂ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਗੱਲ ਬਚਨ-ਬਲਾਸ ਤੱਕ ਪੁੱਜ ਜਾਵੇ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਬੰਗਲੌਰ ਉੱਤਰੇ, ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਸਮਾਨ ਸਮੇਤ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਾਡਾ ਮੱਥਾ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਠਣਕਿਆ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਸੱਜਣ ਕਿਵੇਂ ਵੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਤੁਰੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ। ਮੈਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਫ਼ਾਰਮ ਤੋਂ ਜਾ ਢੁੱਕੇ ਹੋਣਗੇ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ, ਕਿਤੇ ਇਸ ਮਾਹੌਲ ਵਿਦਾ-ਵਿਦਾਇਗੀ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਪੁੱਜਣਾ ਉਸ ਸੱਜਣ ਦੇ ਚੇਤਿਉਂ ਹੀ ਨਾ ਉੱਤਰ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਠਾਕੁਰ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਾਡੀ ਅਗੇਤੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਲੈਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸਾਡਾ ਦੂਜਾ ਸੰਸਾ ਤਾਂ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੁਸੀਂ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆਏ ਹੋ?" ਸ਼ਾਇਦ ਕੁਝ ਅਰਥ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਚਾਰ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨੇ ਵੀ ਸਾਰਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਅਸਲ ਪਛਾਣ ਤਾਂ ਪੰਛੀ ਜੀ ਦੀ ਸਫ਼ੇਦ ਨਾਮਧਾਰੀ ਦਸਤਾਰ ਹੀ ਬਣੀ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪਛਾਣ-ਪੱਤਰ ਵੱਲ, ਭਾਵ ਮਿੱਤਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਪੰਛੀ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਗਦਗਦ ਹੁੰਦੇ ਉਸ ਨੌਜਵਾਨ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪਏ ਜੋ ਗੱਡੀ ਪਾਰਕ ਕਰ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਲੱਭਣ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਬਾਰੇ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ, ਸਾਡਾ ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਾ ਠੀਕ ਨਿੱਕਲਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਚ ਕੁਝ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰ ਕੇ ਭਲਕੇ ਦੀ ਥਾਂ ਅੱਜ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ।

ਫ਼ਾਰਮ ਦਾ ਡਰਾਈਵਰ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਗੱਡੀ ਇਉਂ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਭੁਲੇਖਾ ਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਟਾਇਰ ਸੜਕ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਹੀ ਨਾ ਹੋਣ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਉਡਣ-ਖਟੋਲੇ ਵਿਚ ਸਵਾਰ ਹੋਈਏ। ਅੰਬ, ਨਾਰੀਅਲ, ਇਮਲੀ, ਕਟਹਲ, ਆਦਿ ਦੇ ਬਿਰਛਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਮਾਣਦਿਆਂ ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ

ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਬੰਗਲੌਰ-ਮੈਸੂਰ ਮੁੱਖ ਮਾਰਗ ਉਤੇ ਬਿੜਦੀ ਕਸਬੇ ਤੱਕ ਦਾ ਪੈਂਤੀ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਛੋਟੀ ਸੜਕ ਦਾ ਸੱਤ-ਅੱਠ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਪੰਧ ਕਦੋਂ ਪਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਾਹਮਣੇ ਵੱਟੇ ਉਤੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ 'ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੀਡਜ਼' ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਟਿਕਾਣੇ ਉੱਤੇ ਪੁੱਜ ਗਏ ਹਾਂ।

ਫਲਾਂ ਨਾਲ ਲੱਦੇ ਹੋਏ ਨਾਰੀਅਲ ਦੇ ਬਿਰਛਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਜਦੋਂ ਗੱਡੀ ਫ਼ਾਰਮ ਦੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਮਕਾਨਾਂ ਕੋਲ ਪੁੱਜੀ, ਨਵੇਂ ਉਸਰ ਰਹਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲਗਭਗ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਇਕ ਨਿਵਾਸ ਵਿਚ ਚਾਰ ਬਿਸਤਰੇ ਸਾਨੂੰ ਥੱਕੇ ਹੋਏ ਰਾਹੀ ਸਮਝ ਕੇ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਥਕੇਵਾਂ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਸਾਡੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਰੇਲ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਤਿੰਨ ਕੈਬਨਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਗੋਇਲ ਜੀ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਹੋਈ ਓਪਰੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਦੀ ਅਦਲਾ-ਬਦਲੀ ਪਿੱਛੋਂ ਅਸੀਂ ਚਾਰੇ ਪੂਰੀ ਕੈਬਨ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋ ਗਏ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਕੈਬਨ ਅੰਦਰੋਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਘਰ ਵਾਂਗ ਨਿਸਚਿੰਤ ਹੋ ਸਾਮਾਨ ਖੋਲ੍ਹ-ਖਿੰਡਾ ਕੇ ਬੈਠ-ਪੈ ਗਏ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਬੰਗਲੌਰ ਗੱਡੀਉਂ ਉਤਰਨ ਸਮੇਂ ਅਸੀਂ ਓਨੇ ਹੀ ਸੱਜਰੇ ਸੀ, ਜਿੰਨੇ ਦਿੱਲੀ ਗੱਡੀ ਚੜ੍ਹਨ ਸਮੇਂ।

ਫ਼ਾਰਮ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਕੇ ਇਉਂ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਗਏ ਹੋਈਏ। ਸੱਤੇ ਦਿਨ ਇਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਤੁਰ ਕੇ ਤੇ ਕਰਨਾਟਕ ਦਾ ਕੋਈ ਟੋਟਾ ਦੇਖ ਕੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਫੇਰ ਪੰਜਾਬ ਪਰਤ ਆਉਂਦੇ ਹੋਈਏ।

ਨਾਮਧਾਰੀ ਫ਼ਾਰਮ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

ਇਸ਼ਨਾਨ ਅਤੇ ਜਲ-ਪਾਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਅਸੀਂ ਫ਼ਾਰਮ ਦਾ ਇਕ ਤਰਦਾ-ਤਰਦਾ ਚੱਕਰ ਲਾਇਆ। ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਠਾਕੁਰ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਵੇਰੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਵਿਦਾਅ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਅਜੇ ਬੰਗਲੌਰ ਤੋਂ ਕੋਠੀ ਜਾਂ ਫ਼ਾਰਮ ਵਿਖੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਏ। ਇਹ ਕੋਠੀ ਫ਼ਾਰਮ ਤੋਂ ਅੱਧਾ ਕੁ ਕੋਹ ਹਟਵੀਂ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਢੰਗ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਸੀ ਜੋ ਪਹਿਲੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਫ਼ਾਰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵੇਚ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਭੋਜਨ ਪਿੱਛੋਂ ਨੇੜਲੇ ਘਾਹੀ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਘੁੰਮ ਕੇ ਸੌਖੇ ਵਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋ ਅਸੀਂ ਬਿਸਤਰਿਆਂ ਉਤੇ ਸਜੇ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਸੰਤ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਆ ਗਏ। ਉਹ ਫ਼ਾਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਭ ਨਿੱਕੇ-ਵੱਡੇ ਕੰਮ ਸੁਚੱਜ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸਨ। ਅਗਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਘੁੰਮਣ ਲਈ ਡਰਾਈਵਰ ਅਤੇ ਗੱਡੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ, "ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆ ਰਹੇ ਹਨ।"

ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਦਾ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆਪ ਚੱਲ ਕੇ ਆਉਣਾ ਸੁਣਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਜਿਹੇ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਬੋਲੇ, "ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਆਪ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨੇ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ ਪਰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਜੇ ਬੰਗਲੌਰ ਤੋਂ ਆਏ ਨਹੀਂ। ਹੁਣ ਉਹ ਥੱਕੇ ਹੋਏ ਹੋਣਗੇ। ਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਬੇਨਤੀ ਕਰੋ ਕਿ ਸਵੇਰੇ ਅਸੀਂ ਆਪ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਵਾਂਗੇ।"

ਸੰਤ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਮੁਸਕਰਾਏ, "ਹੁਣ ਤੱਕ ਤਾਂ ਉਹ ਕੋਠੀ ਤੋਂ ਚੱਲ ਵੀ ਚੁੱਕੇ ਹੋਣਗੇ।"

ਅਸੀਂ ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਦੇ ਸਵਾਗਤ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਏ। ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਅਤੇ ਸੁੱਖ ਸਾਂਦ ਦੀ ਦੱਸ-ਪੁੱਛ ਮਗਰੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਔਖ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਈ?... ਬੰਗਲੌਰ ਡਰਾਈਵਰ ਸਮੇਂ-ਸਿਰ ਪੁੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ?... ਭੋਜਨ-ਪਾਣੀ ਠੀਕ ਹ ਗਿਆ?" ਤੇ ਫੇਰ ਸਾਡੇ ਨਿਵਾਸ ਦੀ ਨਵੀਂ ਉਸਾਰੀ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਿਆਂ, ਜੋ ਅਜੇ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹਿਆ, "ਗੁਸਲਖ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਠੀਕ ਆ ਰਿਹਾ ਹੇ?"

ਅਗਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਲਗਾਤਾਰ ਦੇਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਫ਼ਾਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਛੋਟੇ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹਰ ਕੰਮ ਵੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਪਣੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਰਖਦੇ ਹਨ।

ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਦੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਸੁਭਾਅ ਬਾਰੇ ਇਹੋ ਅਨੁਭਵ ਸਾਨੂੰ ਸੇਠ ਗੁਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ ਜਿਥੇ ਸਾਡੇ ਭੋਜਨ-ਪਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨੀ ਪਈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਚਾਰਾਂ ਦੇ ਮੋਢੇ ਮਿਲ ਕੇ ਵੀ ਏਨੇ ਤਕੜੇ ਨਹੀਂ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਏਨੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਭਾਰ ਚੁੱਕ ਸਕਣ! ਉਹਨੇ ਇਹ ਦੱਸ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਦਾ ਉਚੇਚਾ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਹੈਰਾਨੀ ਵਧਣੀ ਹੀ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਕੋਲ ਖਲੋਤੀ ਉਹਦੀ ਪਤਨੀ, ਬੀਬੀ ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬੀਬੀ ਜੀ (ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਸਾਥਣ, ਬੀਬੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਕੌਰ ਜੀ) ਨੇ ਆਗਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਠਹਿਰਨ ਦੌਰਾਨ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕੋਈ ਔਖ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਅਗਲੇਰੇ ਦਿਨ ਬੀਬੀ ਜੀ ਆਪ ਆਏ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਆਈ ਸੀ, ਤੁਸੀਂ ਕਿਤੇ ਗਏ ਹੋਏ ਸੀ।" ਫੇਰ ਉਹ ਵੀ ਸਹਿਜ, ਸਨਿਮਰ ਅਤੇ ਸਨੇਹ-ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪੁਛਦੇ ਰਹੇ, "ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕੋਈ ਔਖ ਤਾਂ ਨਹੀਂ?"

* * *

ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਟੀਪੂ ਸੁਲਤਾਨ ਦਾ ਸ੍ਰੀਰੰਗਾਪਟਨ ਵੀ ਦੇਖਿਆ, ਜਿਥੇ ਇਕ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢਹੀ ਹੋਈ ਕੰਧ ਉੱਤੇ ਫੱਟਾ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ: "ਐਥੇ-ਕਿਤੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਟੀਪੂ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।" ਇਹ ਲਿਖਤ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬਲਵਾਨਤਾ ਦੀ ਮੂੰਹੋਂ ਬੋਲਦੀ ਗਵਾਹੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਮੈਸੂਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਠਾਠਦਾਰ ਮਹੱਲ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਜੋ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੇਖਣ ਲਈ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਰੰਕਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਘਸੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਰਾਜ-ਮਹੱਲ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ, ਫ਼ਰਸ਼ ਅਤੇ ਦੇਹਲੀਆਂ ਰਜਵਾੜਾਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਖੈ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਬੰਗਲੌਰ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਜਿਥੋਂ ਦੀ ਸੰਘਣੀ ਹਰਿਆਲੀ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਧੂੰਏਂ ਅਤੇ ਧੂੜ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹਵਾ ਦਾ ਚੰਦਰਾ ਚੇਤਾ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਭੇ ਅਸੀਂ ਬਾਨਰਘਟਾ ਨੈਸ਼ਨਲ ਪਾਰਕ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਜਿਥੇ ਸ਼ੇਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬੰਦੇ ਜਾਲੀਦਾਰ ਬੱਸਾਂ ਦੇ ਪਿੰਜਰਿਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਤਾਂ ਸਨ ਹੀ, ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਦੇਖਣਜੋਗ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੀ ਬਣਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਭ ਕੁਛ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਿਲਚਸਪੀ, ਬਰੀਕੀ ਅਤੇ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ 'ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੀਡਜ਼ ਫ਼ਾਰਮ'।

ਪਹਿਲੀ ਸਵੇਰ ਅੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਤਾਂ ਸੂਰਜ ਉਦੇ ਹੋਣ ਵਿਚ ਅਜੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਮੌਜ ਨਾਲ ਨੀਂਦ ਮਾਣਦੇ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਕੁਆਰਟਰਾਂ ਪਿਛਲੇ ਲੰਮੇ-ਚੌੜੇ ਘਾਹੀ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਨਿੱਕਲ ਗਿਆ। ਇਮਲੀ ਦੇ ਇਕ ਬਿਰਛ ਤੋਂ ਕਰਾਰੀ ਦਾਤਨ ਤੋੜ ਕੇ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਘਾਹ ਦੇ ਨਰਮ ਗੁਦੇਲੇ ਉਤੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਟਹਿਲਣਾ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਲੱਗਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਜੇਠ-ਗਰਮੀ ਵਿਚੋਂ ਆ ਕੇ

ਸਵੇਰ ਦੀ ਠੁਮਕਦੀ ਸੀਤਲ ਪੌਣ ਦੇਹ ਵਿਚ ਜੀਵਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਭਰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਤਿੱਤਰ-ਖੰਭੀਆਂ ਬਦਲੀਆਂ, ਤਨ ਨੂੰ ਛੋਹ ਕੇ ਵਗਦੀ ਸੱਜਰੀ ਪੌਣ, ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਖਸ਼ ਰਿਹਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਸੰਗੀਤ, ਇਸ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਸੁਰ ਮੇਲਦਾ ਪੰਛੀਆਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਅਤੇ ਇਸ ਗੀਤ-ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਮਸਤ ਹੋ ਕੇ ਝੂਮ ਰਹੇ ਅੰਬਾਂ ਤੇ ਨਾਰੀਅਲਾਂ ਦੇ ਬਿਰਛ!

ਮੈਨੂੰ ਇਕਦਮ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਜੇ ਹੁਣ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੈਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਿਅਰ ਉਹਨੇ ਕਦੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਅੱਜ ਯਕੀਨਨ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਫ਼ਾਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਨਿੱਕਲ ਜਾਣਾ ਸੀ:

ਗਰ ਬਹਿਸ਼ਤ ਬ-ਰੂਏ ਜ਼ਮੀਂ ਅਸਤ।
ਹਮੀਂ ਅਸਤ ਵਾ ਹਮੀਂ ਅਸਤ ਵਾ ਹਮੀਂ ਅਸਤ।

(ਜੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਕਿਤੇ ਸਵਰਗ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹੋ ਹੈ, ਇਹੋ ਹੈ, ਇਹੋ ਹੈ!)

ਹਨੇਰੇ ਦੇ ਪਤਲਾ ਪੈਣ ਨਾਲ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਮਕਾਨਾਂ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਉੱਘੜਨ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਕਮਰਿਆਂ ਵਾਲੀ ਇਕ ਤਾਂ ਉਹ ਇਮਾਰਤ ਸੀ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਕਈ ਪਰਿਵਾਰ ਉਸ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਵਿਚ ਹੀ ਲੰਗਰ ਸੀ ਜਿਥੇ ਆਪਣਾ ਭੋਜਨ ਆਪ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾਕੀ ਲੋਕ ਪਰਸ਼ਾਦ ਛਕਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਪੁਰਾਣੀ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਚਾਰ-ਚਾਰ ਕਮਰਿਆਂ ਦੇ ਛੇ ਨਿਵਾਸ ਨਵੇਂ ਉਸਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਕ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਟਿਕਾਣਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਚਾਰ ਹੋਰ ਨਿਵਾਸਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਂਹਾਂ ਭਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਠਾਕੁਰ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਰਕੀਟੈਕਟ ਨਾਲ ਆਪ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰ ਕੇ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਨਵੇਂ-ਪੁਰਾਣੇ ਮਕਾਨ ਚੌਵੀ ਘੰਟੇ ਬਿਜਲੀ ਅਤੇ ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਨਾਲ ਲੈਸ ਸਨ।

ਸਰਘੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਫੈਲਿਆ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ, ਗਊਆਂ ਦੇ ਵਾੜੇ ਦੇ ਨੇੜਿਉਂ ਬੀਬੀਆਂ ਗਾਗਰਾਂ ਅਤੇ ਡੋਲੂਆਂ ਵਿਚ ਦੁੱਧ ਲੈ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮਗਰੋਂ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਇਆ, ਗਊਆਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਵੱਗ ਭਰਪੂਰ ਦੁੱਧ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਉੱਤਮ ਨਸਲ ਦਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦਾ ਗਊ-ਪ੍ਰੇਮ ਤਾਂ ਇਕ ਉਜਾਗਰ ਤੱਥ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਮੇਂ ਗਊਆਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਬੁੱਚੜਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਿਆਂ ਅਨੇਕ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੇ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਊ-ਪਾਲਕ ਸਨ। ਇਹੋ ਪਰੰਪਰਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅੱਗੇ ਤੋਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਨ੍ਹਾ-ਧੋ ਕੇ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਉਹੋ ਨੌਜਵਾਨ ਸੀ ਜੋ ਕੱਲ੍ਹ ਸਾਨੂੰ ਬੰਗਲੌਰ ਤੋਂ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੀ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਵੀ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਮੁੰਡਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਕੁਆਟਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਉਹ ਮਾਲਸ਼ ਕਰਨ-ਕਰਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਕੁਝ ਕੰਮ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਜੇ ਤੱਕ ਵਿਹਲੇ ਪਏ ਇਸ ਨਿਵਾਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਨਿੱਤ-ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਸਾਡੇ ਇਥੇ ਆ ਟਿਕੇ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਂ ਹੱਸ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਕੁਸ਼ਤੀ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਹੈ?"

ਉਹਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, "ਕਸ਼ਤੀ ਤਾਂ ਜੀ ਮੈਂ ਕਰ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਸੱਤ ਗਊਆਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਕੱਢ ਕੇ ਆਇਆ ਹਾਂ।"

ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਚੁਸਤੀ-ਫੁਰਤੀ ਨੂੰ 'ਵਾਹ' ਆਖ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਦੁੱਧਲ ਗਊਆਂ ਕੁੱਲ ਕਿੰਨੀਆਂ ਹਨ?"

ਉਹਨੇ ਦੱਸਿਆ, "ਚੋਦਾਂ ਗਊਆਂ ਦੁੱਧ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਵੇਰੇ-ਸ਼ਾਮ ਸੱਤ ਮੈਂ ਚੋਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਸੱਤ ਇਹ ਮੁੰਡਾ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ ਗਊਆਂ ਦੁੱਧ ਬਹੁਤਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਚੋਈਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਦੁਪਹਿਰੇ ਮੈਂ ਹੀ ਚੋਂਦਾ ਹਾਂ।"

ਏਨੇ ਨੂੰ ਬਾਹਰੋਂ ਅਨੇਕ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਇਕੱਠਿਆਂ ਚਹਿਕਣ ਵਰਗੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਖਿੜਕੀ ਵਿਚੋਂ ਦੇਖਿਆ, ਸਕੂਲੀ ਵਰਦੀ ਵਿਚ ਸਜੇ-ਸੰਵਰੇ, ਚਾਂਭੜਾਂ ਪਾਉਂਦੇ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਬਸਤੇ ਫ਼ਾਰਮ ਦੀ ਇਕ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਰੱਖ ਰਹੇ ਸਨ।

ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰ ਸਥਾਨਕ ਪੁਰਸ਼-ਇਸਤਰੀਆਂ ਕਾਮੇ ਆ-ਆ ਕੇ ਇਕੱਤਰ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਲੱਗਣੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਸੀ।

ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਜਗਿਆਸਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਫ਼ਾਰਮ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਜ਼ਰਾਇਤੀ ਕਾਰਜਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਥੋਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ-ਭਾਈਚਾਰਕ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰਾਂ। ਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ, ਇਹ ਬੜੀ ਹੀ ਦਿਲਚਸਪ ਸੀ।

ਸਾਡੀ ਪ੍ਰਾਹੁਣਚਾਰ ਬੀਬੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਕੀ ਨਾਸ਼ਤੇ ਨਾਲ ਅੰਬਾਂ ਵਾਲਾ ਦੁੱਧ ਠੀਕ ਰਹੇਗਾ। ਅਸੀਂ ਚਾਰ ਜਣੇ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਦੁੱਧ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਕੁਝ ਝਿਜਕ ਦਿਖਾਈ ਤਾਂ ਉਹ ਬੋਲੀ, "ਦੁੱਧ ਦੀ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ। ਜਿੰਨੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ, ਰੋਜ਼ ਓਨਾ ਦੁੱਧ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਆਏ-ਗਏ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੋਵੇ, ਬਹੁਤਾ ਲੈ ਲਈਦਾ ਹੈ।"

ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਸੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਫਲ, ਸਬਜ਼ੀਆਂ, ਆਦਿ ਤਾਂ ਫ਼ਾਰਮ ਦੇ ਵਾਸੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਫ਼ਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹੀ ਸਨ, ਚੱਕੀ ਵੀ ਫ਼ਾਰਮ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਆਟਾ ਸਭ ਨੂੰ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਗੱਲ ਚੱਲੀ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕੁਝ ਬੱਚੇ ਸੱਤ-ਅੱਠ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਬਿੜਜੀ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਬਾਕੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਕ ਹੋਰ ਕਸਬੇ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ। ਫ਼ਾਰਮ ਦੀ ਗੱਡੀ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਛੱਡ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦੁਪਹਿਰੇ ਲੈ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਬੋਲੀ, "ਇਹ ਸਭ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਹੈ ਕਿ ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਸਾਡਾ ਏਨਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਿਥੇ ਸੀ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਪਿੰਡ ਹੁੰਦੇ, ਸਾਡੀ ਪਰੋਖੋਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਾਈਕਲ ਲੈ ਕੇ ਦੇਣ ਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।... ਹੁਣ ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਨੇ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਸੁੱਖ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਤੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਨਵੀਂ ਵੱਡੀ ਗੱਡੀ ਖਰੀਦੋ।"

ਮੈਂ ਝਿਜਕਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤਨਖਾਹ ?"

ਉੱਤਰ ਮਿਲਿਆ, "ਉਹ ਵੀ ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿੰਨੀ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਨਾ ਮਿਲੇ!.. ਤੇ ਨਾਲੇ ਇਹ ਏਨਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਪੱਕਾ ਘਰ।"

ਫ਼ਾਰਮ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਉਦਾਰ ਸੁਖ-ਸਹੂਲਤਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹੀ ਸਨ, ਸੈਂਕੜੇ ਸਥਾਨਕ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵੀ ਅੰਦਾਜ਼ਿਉਂ ਬਾਹਰਾ ਫ਼ਰਕ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸਥਾਨਕ ਕੱਨੜ ਕਾਮਿਆਂ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਫ਼ਾਰਮ ਨੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸੁਖਾਵੀਂ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਾਲੇ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਕਿਰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਮਿਹਨਤ ਜਾਂ ਜਾਨ-ਤੋੜਵੀਂ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਪਰ ਮਿਹਨਤਾਨਾ ਨਿਗੂਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਨੇੜਲੇ ਅਤੀਤ ਤੱਕ ਦਾ ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਮੈਂ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਕਈ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਮਾੜੀ ਰੀਤ ਦੀ ਰਹਿੰਦ-ਖੂੰਹਦ ਹੁਣ ਤੱਕ ਤੁਰੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਫ਼ਾਰਮ ਨੇ ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਵਾਜਬ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫ਼ਾਰਮ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸੈਂਕੜੇ ਸਥਾਨਕ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਤਾਂ ਪਰਤੱਖ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ ਹੀ, ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਹੋਰ ਫ਼ਾਰਮਾਂ ਤੇ ਖੇਤਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਾਜਬ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ।

ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਪਰੰਪਰਾਈ ਤੌਰ ਉਤੇ ਵਗਾਰ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਵੀ। ਨਾਮਧਾਰੀ ਫ਼ਾਰਮ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਨੂੰ ਲਾਭਦਾਇਕ ਕੰਮ ਬਣਾਉਣ ਦੇ

ਮੋਢੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। ਚੰਗੀ ਅਦਾਇਗੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਥੇ ਕੰਮ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਥੱਝਵੇਂ ਘੰਟਿਆਂ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਦੁਪਹਿਰੇ ਡੇਢ ਘੰਟੇ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ, ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਘਰ ਗੇੜਾ ਮਾਰ ਆਉਣ ਦੀ ਸੌਖ-ਸਹੂਲਤ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਹਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਾਮਧਾਰੀ ਫ਼ਾਰਮ ਦਾ ਸਵੱਛ, ਨਿਰਮਲ ਅਤੇ ਉੱਚਾ ਸੁੱਚਾ ਸਦਾਚਾਰਕ ਮਾਹੌਲ ਖਿਰਤੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਲਈ ਵਰਦਾਨ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਡ-ਵਡੇਰੀਆਂ ਜੁੱਗਾਂ-ਜੁੱਗਾਂ ਤੋਂ ਮਹਦਾਵਾਂ ਜਗੀਰੂ ਕਹਿਰ ਤੇ ਬੇਪਤੀ ਸਹਿੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਫ਼ਾਰਮ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਹੀ, ਫ਼ਾਰਮ ਦੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਉਦਾਰਤਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਫ਼ਾਰਮ ਲਈ ਅਪਣੱਤ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਜਦੋਂ ਵੀ ਸਾਡਾ ਕਿਧਰੇ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਹੋਇਆ। ਬੰਗਲੌਰ-ਮੈਸੂਰ ਸੜਕ ਉਤਲੇ ਕਸਬੇ ਬਿਡਦੀ ਤੋਂ ਫ਼ਾਰਮ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਛੋਟੀ ਸਥਾਨਕ ਸੜਕ ਉਤੇ ਬੱਸਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਬਹੁਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਫ਼ਾਰਮ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਡੀ ਲੰਘਦੀ ਸੀ, ਪੈਦਲ ਜਾ ਰਹੇ ਲੋਕ ਬੇਝਿਜਕ ਰੁਕਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਜੇ ਥਾਂ ਖਾਲੀ ਹੋਵੇ, ਡਰਾਈਵਰ ਵੀ ਝੱਟ ਰੁਕ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜੇ ਗੱਲ ਕਰ ਕੇ ਦੇਖੀਏ, ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਈ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲਈ ਇੱਜ਼ਤ ਡੁੱਲ੍ਹ-ਡੁੱਲ੍ਹ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਥੇ ਇਹ ਫ਼ਾਰਮ ਬਣਾਇਆ ਸੀ।

ਇਹ ਗੱਲ ਧਿਆਨਜੋਗ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਜਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਦਾ ਹਰ ਚੰਗਾ-ਮਾੜਾ ਕੰਮ ਉਹਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਦਕਾ ਫ਼ਾਰਮ ਦਾ ਮਾਨਵੀ ਤੇ ਸਚਿਆਰਾ-ਸੁਚੱਜਾ ਮਾਹੌਲ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਹਣੇ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸਾਰੀ ਕਾਰਜ-ਵਿਧੀ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ ਆਪ ਠਾਕੁਰ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ। ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਆਖਿਆ ਸੀ, ਫ਼ਾਰਮ ਦਾ ਕੋਈ ਪੱਖ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਧਿਆਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਖੇਤੀ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਕਾਰਜ ਹੋਣ ਜਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸਮਾਜਕ-ਭਾਈਚਾਰਕ ਕਾਰਜ। ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਰਜ-ਮੰਡਲੀ ਦੇ ਮੁਖੀ ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਦੀ ਏਨੀ ਲਗਨ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹੋ ਲਗਨ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਝਲਕਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਭਾਂਤ-ਸੁਭਾਂਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਮੋਹਰੀ ਸੰਤ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਹੋਣ, ਗਰੀਨ ਹਾਊਸ ਦਾ ਨਿਗਰਾਨ ਗੁਰਭੇਜ ਸਿੰਘ ਹੋਵੇ, ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ

ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਹੋਵੇ, ਅੰਬਾ ਵਾਲੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਹੋਵੇ, ਕੀਮਤੀ ਬੀਆਂ ਦੀ ਛਾਂਟੀ ਤੇ ਸਫ਼ਾਈ ਦਾ ਨਿਰੀਖਕ ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਕੰਮ ਦੀ ਇਹੋ ਲਗਨ ਹਰ ਕਾਮੇ ਤੱਕ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਠਾਕੁਰ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਨਾਲ ਫ਼ਾਰਮ ਵਿਖੇ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਇਹੋ ਸੁਖਾਵਾਂ ਸਮਾਜਕ-ਭਾਈਚਾਰਕ ਮਾਹੌਲ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਕਿਰਤ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਫ਼ਾਰਮ ਆਧੁਨਿਕ ਜ਼ਰਾਇਤੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇਕ ਨਮੂਨਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਿਰਤ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਇਕ ਪੱਖ ਹਰ ਕਾਮੇ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਜੋਖ-ਪਰਖ ਕੇ ਢੁੱਕਵੀਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੌਂਪਣਾ ਤੇ ਉਸ ਬਦਲੇ ਚੰਗੀ ਉਜਰਤ ਤੇ ਸੁਖ-ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਪੱਖ ਉਹਨਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਕੰਮ ਨੂੰ ਇਕਾਗਰ-ਚਿੱਤ ਹੋ ਕੇ ਨਿਭਾਉਣ ਦੀ ਲਗਨ ਤੇ ਸਮਰਪਨ-ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਬਿਨਾਂ-ਸ਼ੱਕ ਇਹੋ ਸਮਾਜਕ-ਭਾਈਚਾਰਕ ਮਾਹੌਲ ਅਤੇ ਕਿਰਤ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਫ਼ਾਰਮ ਦੀਆਂ ਭਵਿੱਖੀ ਵਿਉਂਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਜ਼ਾਮਨ ਸਨ।

ਚੰਗੇਰੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਬੀ

'ਚੰਗੇਰੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਬੀ' ਨਾਮਧਾਰੀ ਫ਼ਾਰਮ ਦਾ ਉਦੇਸ਼-ਵਾਕ ਹੈ। ਦੋ ਸੌ ਏਕੜ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਫ਼ਾਰਮ ਸਾਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਇਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਥੇ ਅੰਬ ਹਨ, ਨਾਰੀਅਲ ਹਨ, ਅੰਗੂਰ ਹਨ। ਠੀਕ ਹੀ ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ ਜ਼ਮੀਨ ਅੰਬਾਂ ਨੇ ਮੱਲੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹਤੋਂ ਕੁਝ ਘੱਟ ਨਾਰੀਅਲ ਨੇ। ਅੰਗੂਰਾਂ ਵਾਲਾ ਰਕਬਾ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਛੋਟਾ ਸੀ। ਪਰ ਅੰਬਾਂ ਦੇ ਸੰਘਣੇ ਅਤੇ ਨਾਰੀਅਲ ਦੇ ਉੱਚੇ ਬਿਰਛਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਨ ਫੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਬੂਟੇ ਅਤੇ ਵੇਲਾਂ। ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਫ਼ਾਰਮ ਦਾ ਧੁਰਾ ਸਨ। ਇਹ ਛੋਟੇ ਕੱਦ ਵਾਲੀਆਂ ਜਾਂ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਵਿਛਣ ਵਾਲੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ 'ਨਿਵੈ ਸੁ ਗਉਰਾ ਹੋਇ' ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਪਰਤੱਖ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਮ ਨੂੰ ਇਹਦਾ ਨਾਂ 'ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੀਡਜ਼ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਲਿਮਟਿਡ' ਦੇਣ ਦਾ ਮਾਣ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਸਾਡੇ ਪੁੱਜਣ ਸਮੇਂ ਅੰਗੂਰਾਂ ਦੀ ਰੁੱਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਲੱਗਣ ਵਾਲੇ ਨਾਰੀਅਲ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਪੌਸ਼ਟਿਕ ਅਤੇ ਰੋਗ-ਰੋਕੂ ਹੋਣ ਸੰਬੰਧੀ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਚਰਚਾ ਛਿੜੀ ਸੀ, ਇਹ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ, ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਨਾਰੀਅਲਾਂ ਦੀਆਂ ਭਰੀਆਂ ਰੇੜ੍ਹੀਆਂ ਗਲੀ-ਗਲੀ ਫਿਰਨ ਲੱਗੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਉਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਅਤੇ ਸੁਆਦ ਵੱਖਰਾ ਹੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਾਮ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਘਾਹ ਉਤੇ ਟਹਿਲਦੇ ਵੇਖ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਆਪੇ ਆ ਕੇ ਸਾਡੀ ਨਾਰੀਅਲ-ਪਾਣੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੁੱਛੀ। ਤੇ ਫੇਰ ਇਕ ਸਥਾਨਕ ਮੁੰਡਾ ਕਾਰਕਸੇ ਵਿਚ ਦਾਤ ਫਸਾ ਕੇ ਦੋ-ਚਾਰ ਬੁੱਟਿਆਂ ਵਿਚ ਬਿਰਛ ਦੇ ਸਿਖਰ ਜਾ ਚੜ੍ਹਿਆ।

ਅੰਬਾਂ ਦੀ ਰੁੱਤ ਲੰਘ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਸ਼ੁਕਰ ਸੀ, ਅਜੇ ਲੰਘੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਸਵੇਰ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੀ ਤਲਬ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਆਉਂਦੇ ਵਿਗਿਆਨੀ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਅਖ਼ਬਾਰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਆਖ ਕੇ ਅਸੀਂ ਦਫ਼ਤਰ ਸਾਹਮਣੇ ਫੁੱਲਾਂ ਕੋਲ ਬੈਠ ਗਏ। ਮੁੜਦੇ ਪੈਰ ਉਹ ਅੰਬਾਂ ਦੀ ਟੋਕਰੀ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਰੱਖ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, "ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਛਕੋ, ਮੈਂ ਅਖ਼ਬਾਰ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹਾਂ।"

ਅਖ਼ਬਾਰ ਨਾਲ ਅੰਬ, ਸੈਰ ਨਾਲ ਅੰਬ, ਨਾਸ਼ਤੇ ਨਾਲ ਅੰਬ, ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਭੋਜਨ ਨਾਲ ਅੰਬ, ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਭੋਜਨ ਨਾਲ ਅੰਬ। ਭਾਵੇਂ ਅੰਬ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ

ਵਧੀਆ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਨ ਪਰ ਕੋਈ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਖਾਵੇ! ਪੇਟ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਨੀਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭਰਦੀ। ਚੌਥੇ ਕੁ ਦਿਨ ਸਾਡੀ ਇਹ ਹਾਲਤ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਦਰਖ਼ਤਾਂ ਵੱਲ ਤੁਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਭਈ ਅੱਜ ਅਖ਼ਬਾਰ ਹੀ ਪੜ੍ਹਨਾ ਹੈ, ਅੰਬ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਨੇ।"

ਅੰਬਾਂ ਅਤੇ ਨਾਰੀਅਲਾਂ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਅੱਧਾ ਰਕਬਾ ਮੱਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਣ-ਦੱਸਣ ਵਾਲਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਸਦਾ। ਹਾਂ, ਇਕ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਖਾਸ ਸੀ। ਉਹ ਸੀ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇਣ ਦੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੰਜਾਈ-ਵਿਧੀ। ਪਾਣੀ ਪਲਾਸਟਿਕ ਦੀਆਂ ਪਤਲੀਆਂ ਨਾਲੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਧਾ ਹਰ ਬੂਟੇ ਦੀਆਂ ਜੜਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਥੇ ਉਹ ਬੂੰਦ-ਬੂੰਦ ਟਪਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਨਾਰੀਅਲ ਵਾਲੀ ਧਰਤੀ ਕਾਫ਼ੀ ਪੱਧਰੀ ਸੀ, ਪਰ ਅੰਬਾਂ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤਾਂ ਏਨੀ ਉੱਚੀ-ਨੀਵੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਨੱਕੇ-ਛੱਡਵਾਂ ਪਾਣੀ ਲਾਉਣਾ ਉਂਜ ਹੀ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ, ਸਾਰੇ ਫ਼ਾਰਮ ਦੀ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਏਨੀ ਭੁਰਭੁਰੀ ਸੀ ਕਿ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਛੱਡਿਆ ਪਾਣੀ ਤਾਂ ਬਿਰਛਾਂ ਦੀਆਂ ਜੜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਬਹੁਤਾ ਅਕਾਰਥ ਹੀ ਬਿਰਛਾਂ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਖ਼ਾਲੀ-ਵਿਹਲੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹ ਜਾਵੇ।

ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਕੈਮਰਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਗਰੀਨ ਹਾਊਸਾਂ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਇਥੇ ਸਾਡੇ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਗੁਰਭੇਜ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਇਕ ਹੋਰ ਗੁਰਭੇਜ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ। ਉਹ ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਕੇ ਮਨਸ਼ਾ ਦੱਸੀ। ਉਹਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਗਰੀਨ ਹਾਊਸਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਉਹੋ ਹੀ ਦੇਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਪੁੱਛਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਕਿ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਠੀਕ ਆਦਮੀ ਹੱਥ ਲੱਗ ਗਿਆ।

ਉਹਨੇ ਗਰੀਨ ਹਾਊਸਾਂ ਬਾਰੇ, ਪਨੀਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗੱਲਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਸਮਝਾਈਆਂ। ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਪਨੀਰੀਆਂ ਅਤੇ ਬੂਟਿਆਂ ਲਈ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਰੇਤ, ਖਾਦ, ਪੀਟ, ਆਦਿ ਸਭ, ਫ਼ਸਲ ਦੀ ਲੋੜ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਨੁਪਾਤਾਂ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਆਰੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਛਾਉਣ ਅਤੇ ਗ਼ਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਭਾਫ਼ ਲੰਘਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇੰਜ ਇਹ ਨਦੀਨ ਤੇ ਕੀਟਾਣੂਆਂ, ਆਦਿ ਬਲਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬੂਟਿਆਂ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਹੱਥ ਛੱਡਣ ਦੀ ਥਾਂ ਫ਼ਾਰਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਰੱਖਣਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਗਰੀਨ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਢਾਂਚੇ ਉਸਾਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਪਲਾਸਟਿਕ ਜਾਂ ਫ਼ਾਈਬਰ ਨਾਲ ਢਕਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਕੂਲਰ ਵਾਂਗ ਇਕ ਪੂਰਾ

ਪਾਸਾ ਭਰਦੇ ਪਾਣੀ ਵਾਲਾ ਬਣਿਆ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਤਾਪਮਾਨ ਅਤੇ ਸਿੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਕ ਗਰੀਨ ਹਾਊਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਦਾ-ਬਹਾਰ ਦੇ ਲੱਖਾਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕਰੋੜਾਂ ਸੂਹੇ-ਰੱਤੇ ਫੁੱਲ ਜਿਵੇਂ ਖਿੜ ਕੇ ਜੀ-ਆਇਆਂ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਫੁੱਲ ਕੀ, ਇਹ ਤਾਂ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਲੀਚਾ ਸੀ। ਇਹ ਗਰੀਨ ਹਾਊਸ ਪੂਰੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਨੇਕ ਥੜ੍ਹਿਆਂ ਉਤੇ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਦਾ-ਬਹਾਰ ਦੇ ਗਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ-ਇਕ ਬੂਟੇ ਉਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਫੁੱਲ ਵੀ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਫਲੀਆਂ ਵੀ ਬਣ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਹਰ ਗਮਲੇ ਵਿਚ ਬੂੰਦ-ਬੂੰਦ ਕਰ ਕੇ ਪਾਣੀ ਪੁਜਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪਲਾਸਟਿਕ ਦੀਆਂ ਪਤਲੀਆਂ ਨਾਲੀਆਂ ਦਾ ਜਾਲ ਵਿਛਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਕਿਰਤੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਬੂਟਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁੱਝੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਹਰੇਕ ਫੁੱਲ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬਰੀਕ ਸਲਾਈ ਫੇਰ ਕੇ ਉਹਦੇ ਸਵੈ-ਪੋਲੀਨੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੇਰੀ, ਅਨਜਾਣਤਾ ਕਹਿ ਲਵੋ ਜਾਂ ਅਗਿਆਨਤਾ, ਬੋਲੀ, "ਏਨੇ ਸੰਘਣੇ ਫੁੱਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਯਾਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹੜੇ ਫੁੱਲ ਵਿਚ ਸਲਾਈ ਫੇਰ ਦਿੱਤੀ, ਕਿਹੜੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ? ਬਥੇਰੇ ਫੁੱਲ ਉਂਜ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹੋਣਗੇ ?"

ਗੁਰਬੇਜ ਸਿੰਘ ਹੱਸਿਆ, "ਆਪ ਹੀ ਨੇੜੇ ਚੱਲ ਕੇ ਦੇਖ ਲਵੋ।"

ਕਿਰਤੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਫੁੱਲ ਵਿਚ ਫੇਰਨ ਮਗਰੋਂ ਉਸੇ ਸਲਾਈ ਦੀ ਨੋਕ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਇਕ ਪੱਤੀ ਪਾੜ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਐਨੀ ਕੁ ਗੱਲ ਵੀ ਨਾ ਸੁੱਝਣ ਕਾਰਨ ਅੰਦਰੋ-ਅੰਦਰ ਕੱਚਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਿਰਤੀ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਫੁਰਤੀ ਦੇਖ ਕੇ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੀ ਹੀ 'ਵਾਹ' ਨਿੱਕਲ ਗਈ। ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਥੜ੍ਹਿਆਂ ਉਤੇ ਗਮਲੇ ਰੱਖਣ ਦਾ ਮੰਤਵ ਵੀ ਸਮਝ ਪੈ ਗਿਆ।

ਗੁਰਬੇਜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, "ਅਸੀਂ ਹਵਾ ਜਾਂ ਕੀਟ-ਪਤੰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕੁਦਰਤੀ ਪੋਲੀਨੇਸ਼ਨ ਦੀ ਥਾਂ, ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸਵੈ-ਪੋਲੀਨੇਸ਼ਨ ਜਾਂ ਕਰਾਸ-ਪੋਲੀਨੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਫੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਫਲੀਆਂ ਤੇ ਬੀ ਬਣਨ ਦੀ ਫ਼ੀਸਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਧੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।"

ਸਵੈ-ਪੋਲੀਨੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਉਸੇ ਫੁੱਲ ਦਾ ਪੋਲਨ ਉਸੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਿੱਸੇ ਤੱਕ ਪੁਜਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਰਾਸ-ਪੋਲੀਨੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਇਕ ਫੁੱਲ ਦਾ ਪੋਲਨ ਦੂਜੇ ਫੁੱਲ ਤੱਕ ਪੁਜਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਗਹੁ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਹਰ ਗਮਲੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉਤੇ, ਬੂਟੇ ਦੀ ਡੰਡੀ ਦੇ ਦੁਆਲੇ, ਇਕ ਪਲੇਟ ਜਿਹੀ ਫਸਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੂਟੇ ਉੱਤੇ ਹੀ ਫਲੀ

ਪੱਕ-ਪਾਟ ਕੇ ਗਮਲੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਡਿੱਗੇ ਹੋਏ ਬੀ ਗਿੱਲੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਅਕਾਰਥ ਜਾਣੋਂ ਬਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਗਮਲਿਆ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਬੀ ਤਾਂ ਮੁਸ਼ਕ ਚੌਂਤਰੇ ਉੱਤੇ ਡਿਗਦੇ ਸਨ, ਜਿਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਗਮਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਤੇ ਗਮਲਿਆਂ ਦੇ ਦੁਆਲਿਉਂ ਹਵਾ-ਖਿੱਚਵੀਂ ਮਸ਼ੀਨ ਨਾਲ ਬੀ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਮ ਦੀ ਪਰਖ-ਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਗਰੀਨ ਹਾਊਸਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਕਿਆਰੀਆਂ ਵਿਚ ਟਮਾਟਰਾਂ ਦੀ ਅਤੇ ਸ਼ਿਮਲਾ ਮਿਰਚ ਦੀ ਪਨੀਰੀ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਕ ਦੁਰੇਡੇ ਖੇਤ ਵਿਚ ਘੀਏ ਅਤੇ ਤੋਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵੇਲਾਂ ਅੰਗੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵੇਲਾਂ ਵਾਂਗ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਬੀ ਲਈ ਪੱਕ ਰਹੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਪਰਕਾਰ ਦੰਗ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਰੋਗ ਸੱਜਰਾਪਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਨਿਖਾਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਸਾਧਾਰਨ ਆਕਾਰ ਦਾ ਨਰੋਆਪਨ ਹੀ ਦੇਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਖੇ-ਛਾਂਟੇ ਗਏ ਬੀਆਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸਿਰਫ਼ ਭੋਜਨ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਰੋਗ-ਰੋਕੂ ਔਸ਼ਧੀ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਨਗੀਆਂ।

ਹਰ ਫ਼ਸਲ ਦੇ ਤਿਆਰ ਹੋਏ ਬੀ ਫ਼ਾਰਮ ਦੀ ਪਰਖਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਥੇ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਅਤੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ, ਛਾਂਟੀ ਅਤੇ ਪਰਖ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅੰਬਾਂ ਦੇ ਬਿਰਛਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਬਣੀ ਹੋਈ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਅਗਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦਫ਼ਤਰ ਸੀ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ। ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਲਾਂਘਾ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਬੀਆਂ ਦੀ ਪਰਖ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਦਫ਼ਤਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵੇਖਣਾ ਪਿੱਛੇ ਪਾ ਕੇ ਮੈਂ ਪਿਛਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਕਿਰਤੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਆਪਣੇ ਅੱਗੇ ਢੇਰੀਆਂ ਲਾ ਕੇ ਘੀਏ ਦਾ ਇਕ-ਇਕ ਬੀ ਦੇਖ-ਪਰਖ ਕੇ ਛਾਂਟ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਇਕ ਮਸ਼ੀਨ ਨਾਲ ਸਦਾ-ਬਹਾਰ ਦੇ ਬੀ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਪਾਂ ਇਹਨੂੰ ਮਸ਼ੀਨ ਕਾਹਨੂੰ ਕਹੀਏ, ਇਹ ਨੋਟਾਂ ਦਾ ਥੱਬਾ ਖ਼ਰਚ ਕੇ ਬਦੇਸ ਤੋਂ ਖ਼ਰੀਦਿਆ ਹੋਇਆ ਛੱਜ ਸੀ।

ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ, ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਜਦੋਂ ਛੋਲਿਆਂ ਦੀ ਦਾਲ ਛੱਜ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਛੰਡਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਹੌਲਾ ਫੂਸ ਅੱਗੇ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦਾ, ਚੱਕੀ ਦੇ ਪੁੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਬਤ ਜਾਂ ਪੋਟਣੇ ਬਚ ਨਿੱਕਲੇ ਦਾਣੇ ਭਾਰੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਅਸਲ ਦਾਲ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਬਿਲਕੁਲ ਇਹੋ ਕੁਝ ਇਹ ਮਸ਼ੀਨ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਦਾ-ਬਹਾਰ ਦੇ ਬੀ ਉਸ ਮਸ਼ੀਨ ਦੇ ਉੱਪਰ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਭੁਕਣੇ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਬਟਨ ਦਬਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨ੍ਰਿਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੌਲੇ ਵੱਖੋ ਬੀ ਭੁਕਣੇ ਵਿਚ ਹੇਠ-ਉੱਤੇ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਦੋ

ਟਾਂਡਾਂ ਉਤੇ ਡਿੱਗਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਜੋ ਕੋਈ ਰੋੜ-ਕੰਕਰੀ ਸੀ, ਉਹ ਹੇਠਾਂ ਬੈਠਣ ਲੱਗੀ।

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਹੁਣ ਇਹ ਬੀ ਪੈਕਿੰਗ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ?"

ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿਰ ਮਾਰਿਆ, "ਨਹੀਂ ਜੀ, ਅਜੇ ਨਹੀਂ।"

ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਬੀਆਂ ਦੀ ਉੱਗਣ-ਜੋਗਤਾ ਦੇਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਫਰਿੱਜਾਂ ਵਾਂਗ ਦਿਸਦੀਆਂ ਕਈ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਪੇਟੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ ਘਟਾ-ਵਧਾ ਕੇ ਓਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿੰਨੇ ਉਤੇ ਬੀਆਂ ਨੇ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਉੱਗਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਪੇਟੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਪਲੇਟਾਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਉਹਨੇ ਇਕ ਪਲੇਟ ਬਾਹਰ ਕੱਢੀ। ਇਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਗੱਤੇ ਜਿਹੇ ਉਤੇ ਸ਼ਿਮਲਾ ਮਿਰਚ ਦੇ ਸੌ ਬੀ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਅੰਕੁਰ ਫੁੱਟੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਇਸ ਪਰਾਗੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੀ ਪੈਕਿੰਗ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਫ਼ਾਰਮ ਦੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਸਭ ਬੀ ਲਗਭਗ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਉੱਤਮਤਾ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਸਨ।

ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਵਾਲ ਜਾਗਿਆ, "ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਜਿਹੜੇ ਹੌਲੇ ਬੀ ਤੇਰੀ ਮਸ਼ੀਨ ਦੀਆਂ ਟਾਂਡਾਂ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ, ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੌ ਇਥੇ ਰੱਖੇ ਜਾਣ?"

ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, "ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉੱਗਣ-ਜੋਗਤਾ ਲਗਭਗ ਨਾਂਹ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕੋਈ ਇਕ-ਦੋ-ਤਿੰਨ ਭਾਵੇਂ ਫੁੱਟ ਪੈਣ।"

ਇਕ ਹੋਰ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੀ ਜੋਖ-ਜੋਖ ਕੇ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਪੈਕਟ ਬਣਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਭਨਾਂ ਬੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਛਪੇ ਹੋਏ ਦੁਵਰਕੇ ਪਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਬੀਆਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਫਸਲ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਤਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੀ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਹੜੇ ਮਹੀਨੇ ਬੀਜਣੇ ਹਨ, ਬੀਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਧਰਤੀ ਕਿਵੇਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਪਨੀਰੀ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਖਾਦ ਕਦੋਂ, ਕਿਹੜੀ, ਕਿੰਨੀ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਪਾਉਣੀ ਹੈ, ਕਦੋਂ-ਕਦੋਂ ਕਿਸ-ਕਿਸ ਰਸਾਇਣ ਦਾ ਛਿੜਕਾਉ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਆਦਿ ਆਦਿ।

ਜੇ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਨਾਮਧਾਰੀ ਫ਼ਾਰਮ ਦੇ ਬੀ ਰੱਜਵੀਂ ਫ਼ਸਲ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ, ਇਕ ਏਕੜ ਵਿਚ ਬੀਜੇ ਹੋਏ 60 ਗਰਾਮ ਬੀ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ 70-75 ਗਰਾਮ ਭਾਰ ਵਾਲੇ 'ਐਨ ਐਸ 815' ਟਮਾਟਰਾਂ ਦਾ 35 ਟਨ ਝਾੜ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਕ ਏਕੜ ਵਿਚ 400 ਗਰਾਮ ਬੀ ਪਾ ਕੇ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਸਲਾਂ ਦੇ 7 ਤੋਂ

14 ਕਿਲੋਗਰਾਮ ਭਾਰੇ 32 ਤੋਂ 40 ਟਨ ਤੱਕ ਤਰਬੂਜ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਫ਼ਾਰਮ ਭਾਂਤ-ਸੁਭਾਂਤੇ ਸਜਾਵਟੀ ਅਤੇ ਫੁੱਲਦਾਰ ਬੂਟਿਆਂ ਦੇ ਬੀ ਵੀ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉਤੇ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਟਮਾਟਰ, ਸ਼ਿਮਲਾ ਮਿਰਚ, ਲਾਲ ਮਿਰਚ, ਤਰਬੂਜ਼, ਖਰਬੂਜ਼ਾ, ਖੀਰਾ, ਭਿੰਡੀ, ਘੀਆ, ਤੋਰੀ, ਗਾਜਰ, ਫੁੱਲ ਗੋਭੀ, ਪੱਤ ਗੋਭੀ, ਆਦਿ ਵੰਨਸੁਵੰਨੀਆਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਵੀ।

'ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੀਡਜ਼ ਫ਼ਾਰਮ' ਦਾ ਇਹ ਸਮੁੱਚਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਰਥਕ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼-ਵਾਕ 'ਚੰਗੇਰੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਬੀ' ਨੂੰ ਤਾਂ ਖਰਾ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੀ ਸੀ, ਪੌਸ਼ਟਿਕ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਤਨ ਦੀ ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਅਤੇ ਸਜਾਵਟੀ ਬੂਟਿਆਂ ਤੇ ਫੁੱਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਨ ਦਾ ਖੇੜਾ ਲਿਆ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਬੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਲਈ 'ਚੰਗੇਰੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਬੀ' ਵੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਸੀ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈਂਦਿਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਰਸਾਏ ਮਾਰਗ ਉਤੇ ਚਲਦਿਆਂ ਇਸ ਚੰਗੇਰੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਲੈਣ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ ਠਾਕੁਰ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ।

ਠਾਕੁਰ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ

ਠਾਕੁਰ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਵਾਜਬ ਸਮਝੀ ਕਿ ਫ਼ਾਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਜਿੰਨੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਧਰੋਂ-ਉਧਰੋਂ ਹੋਰ ਸੱਜਣਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲ ਸਕੇ, ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਲਵਾਂ। ਅਜਿਹਾ ਹੋ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਂ ਦੇਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਫ਼ਾਰਮ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਮੋਟੀਆਂ-ਮੋਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮੈਂ ਜਾਣ ਲਈਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ, ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਤਕਨੀਕੀ ਗੱਲਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕੇਵਲ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਜਾਣੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਉਹ ਬੋਲੇ, "ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਾਂ ਸਮਾਂ, ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਚਾਹੋ, ਦੇਣਾ ਹੀ ਦੇਣਾ। ਪਰ ਕੱਲ੍ਹ ਇਕ ਪਾਰਟੀ ਬਾਹਰੋਂ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗਾ। ਆਪਾਂ ਪਰਸੋਂ ਬੈਠਦੇ ਹਾਂ।"

ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਉਹ ਫ਼ਾਰਮ ਵਿਚ ਆਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਅਜੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੱਲਬਾਤ ਲਈ ਸਮੇਂ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਢੁੱਕਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬੋਲੇ, "ਅੱਜ ਆਪਾਂ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨੀ ਹੈ ਨਾ। ਮੈਂ ਗਰੀਨ ਹਾਊਸ ਵੱਲ ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਨਿਬੇੜ ਲਵਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਦਫ਼ਤਰ ਵੱਲ ਚੱਲੋ, ਮੈਂ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ।"

ਇਹ ਦਫ਼ਤਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਦੇਖਣ ਦਾ ਵਧੀਆ ਮੌਕਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਪਲੀਤੀ-ਮੁਕਤ ਵਾਤਾਵਰਨ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮੁੱਖ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉਤੇ ਲਿਖੀ ਹਦਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜੁੱਤੇ ਉਤਾਰ ਕੇ ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਲਾਂਘੇ ਦੇ ਪਾਰ ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਲੋਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਖਿਆ ਕਿ ਜੇ ਉਹਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇਧਰਲੀ ਕੁਝ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਦੇ ਦੇਵੇ।

ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਵਿਗਿਆਨੀ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਂ ਵੱਖ ਗਾਹਕਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਰੰਗ ਤੇ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਸੁਆਦ ਤੇ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਤਜਰਬੇ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਨਸਲਾਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਬਾਰੇ ਵੀ। ਇਹ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਰੀਕੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਨਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਸੀ, ਨਾ ਲੋੜ। ਇਸ ਪਾਸੇ ਇਕ ਤਰਦੀ ਜਿਹੀ ਝਾਤ ਮਾਰ ਕੇ ਅਸੀਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਗਏ।

ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਵਾਲੇ ਬੂਹੇ ਵਿਚੋਂ ਅੰਦਰ ਝਾਤ ਮਾਰੀ ਤਾਂ ਫ਼ਾਈਲਾਂ ਅਤੇ ਕਾਗ਼ਜ਼-ਪੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਕਈ ਮੇਜ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਦਫ਼ਤਰੀ ਕੰਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੋਚਿਆ ਆਪਾਂ

ਕਾਹਨੂੰ ਵਿਘਨ ਪਾਈਏ। ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਮਿਲਣੀਆਂ ਅਤੇ ਬੈਠਕਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਦੇਖਿਆ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਗ਼ਜ਼ੀ ਘੜਮੱਸ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਫ਼ ਕਮਰੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਮੇਜ਼ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਕੁਰਸੀਆਂ ਸਜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਅਗਲਾ ਕਮਰਾ ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਮੇਜ਼-ਕੁਰਸੀ ਕੋਲ ਪਏ ਰੈਕ ਉਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਮੁਸਕਰਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਫ਼ਾਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਕਾਰਜ ਇਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅਤਿਅੰਤ ਸੁਚੱਜ ਅਤੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਏ ਜਾਣ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਣ ਅਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਵੰਡ ਰਹੇ ਹੋਣ।

ਇਕ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਸੀ। ਇਹ ਫੁੱਲਾਂ, ਫਲਾਂ ਅਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ, ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਦੇਸ-ਬਦੇਸ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਖਾਸਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਸੀ। ਪਤਾ ਲਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਇਥੇ ਕਿਸੇ ਰਸਮੀ ਜਾਂ ਸਜਾਵਟੀ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਨਹੀਂ ਪਈਆਂ, ਸਗੋਂ ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਵਿਚਾਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਮ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰ ਕੇ ਕਿਸੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਉਤੇ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਆਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਬਦੇਸੀ ਰਸਾਲਾ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਫ਼ਾਰਮ ਦੇ ਉਪਜਾਏ ਟਮਾਟਰਾਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਛਪੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਮੁੱਢਲੀ ਸੁੱਖ-ਸਾਂਦ ਦੀ ਪੁੱਛ-ਦੱਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਠਾਕਰ ਜੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਗੱਲਬਾਤ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋਈ:

ਠਾਕੁਰ ਜੀ, ਆਪਾਂ ਗੱਲ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੀਏ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਦੱਸੋ ਕਿ ਜਦੋਂ ਇਹ ਫ਼ਾਰਮ ਵਾਲੀ ਧਰਤੀ ਖ਼ਰੀਦੀ ਗਈ ਸੀ, ਇਹਦਾ ਕੀ ਸਰੂਪ ਸੀ? ਇਥੇ ਫ਼ਸਲੀ ਖੇਤ ਸਨ ਜਾਂ ਫਲਦਾਰ ਬਿਰਛਾਂ ਦੇ ਬਾਗ਼?

ਇਹ ਫ਼ਾਰਮ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਵੀਹ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, 1974 ਵਿਚ ਖ਼ਰੀਦੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਅਤੇ ਹੁਣ ਵਾਲੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਾਂਝ ਨਹੀਂ। ਕੁਝ ਜ਼ਮੀਨ ਤਾਂ ਬੇਆਬਾਦ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਹੁਣ ਅੰਬ ਹਨ, ਇਹ 40-50 ਏਕੜ ਧਰਤੀ ਵੀ ਵੀਰਾਨ ਜਿਹੇ ਖੇਤ ਸਨ। ਕੋਈ 15-20 ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਜੰਗਲ ਸੀ। ਦੋ ਕੁ ਏਕੜ ਵਿਚ ਨਾਰੀਅਲ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਫ਼ਸਲੀ ਖੇਤ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਟਾਂ ਉਤੇ ਵੀ ਕੁਛ ਨਾਰੀਅਲ ਸਨ।

ਫੇਰ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੀ ਕ਼ਾਇਆ-ਪਲਟ ਕਦੋਂ ਹੋਈ, ਭਾਵ ਇਹਨੇ ਹੁਣ ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਕਦੋਂ ਧਾਰਿਆ?

ਕਾਇਆ-ਪਲਟ ਦਾ ਕਾਰਜ ਤਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਮਾ ਸੀ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਤਾਂ ਇਹ ਨਿਰੰਤਰ ਕੰਮ ਹੈ। ਹੁਣ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂਜੋਗ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੀ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਨ ਝਾੜ-ਝਕਾੜ ਤੋਂ ਵੀ ਸਾਫ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਪੱਥਰਾਂ-ਰੋੜਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ। ਕਈ ਸਾਲ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲੱਗ ਗਏ। 1983-84 ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਨਾਰੀਅਲ ਅਤੇ ਅੰਬ ਲਾਉਣ ਦੇ ਜੋਗ ਹੋ ਗਏ।

ਤੁਸੀਂ ਇਥੇ ਕਦੋਂ ਆਏ ਸੀ?

ਮੈਂ ਸਤਿਗੁਰ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ 1982 ਵਿਚ ਇਥੇ ਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਫ਼ਾਰਮ ਨੂੰ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਲੀਹਾਂ ਉਤੇ ਤੋਰਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਸੀ?

ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਾਂ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਬਾਗਵਾਨੀ ਵੱਲ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਝੁਕਾਅ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਧਿਆਨ ਬਾਗਵਾਨੀ ਵੱਲ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਉਹ ਦੇਸ-ਬਦੇਸ ਕਿਤੇ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜੇ ਕੋਈ ਵਧੀਆ ਫਲ ਦੇਖਣ, ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣੇ ਇਥੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰੋ। ਇਕ ਵਾਰ ਬਾਹਰੋਂ ਆ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ਮੈਂ ਅੰਗੂਰ ਦੇਖ ਕੇ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਇਥੇ ਲਾਈਏ ਇਓਂ ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਅੰਗੂਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ।

ਮੈਨੂੰ ਫ਼ਾਰਮ ਦਾ ਉਦੇਸ਼-ਵਾਕ 'ਚੰਗੇਰੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਬੀ' ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੰਗਾ ਅਤੇ ਅਰਥਪੂਰਨ ਲੱਗਿਆ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਤਨ ਨੂੰ ਨਰੋਆ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਖੇੜਾ ਬਖ਼ਸ਼ਣ ਵਾਲੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਬੀ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ 'ਚੰਗੇਰੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਬੀ' ਵੀ ਹਨ। ਠਾਕੁਰ ਜੀ, ਫ਼ਾਰਮ ਨੂੰ ਫੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਬੀਆਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵੱਲ ਮੋੜਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਦੋਂ ਬਣਿਆ?

ਫੁੱਲ ਤਾਂ ਬਾਗ਼ਬਾਨੀ ਦਾ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬਾਗ਼ਬਾਨੀ ਨਾਲ, ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਬੜਾ ਪਿਆਰ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੌਣ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਫੁੱਲ ਚੰਗੇ ਨਾ ਲਗਦੇ ਹੋਣ। ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਬੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਾਨੂੰ ਇੰਡੀਅਨ ਕੌਂਸਲ ਆਫ਼ ਐਗਰੀਕਲਚਰਲ ਰੀਸਰਚ ਦੇ ਬੰਗਲੌਰ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਡਾ. ਦੱਤਾ ਜੀ ਨੇ ਦਿੱਤੀ।

ਕੀ ਆਪਣੇ ਫ਼ਾਰਮ ਦਾ ਰਕਬਾ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਬੀਆਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ।

ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ, ਏਨੀ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਕਿਥੇ ਸਰਦਾ ਹੈ। ਬੀਆਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿਸਾ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਕੋਈ ਤਿੰਨ ਸੌ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਕਰਨਾਟਕ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਧਾਰਵਾੜ ਦੇ ਰਾਣੀ ਬੈਨੂਰ ਨਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਬੇਲਾਰੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਚਾਰ ਸੌ ਕਿਸਾਨ ਅਜਿਹੇ ਹੋਣਗੇ ਜਿਹੜੇ ਸਾਥੋਂ

ਬੀ ਅਤੇ ਪਨੀਰੀ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਸਾਡੇ ਲਈ ਹੀ ਬੀਆਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਉਹ ਫਸਲਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਨ ਫ਼ਾਰਮ ਦੀਆਂ ਗੁਣਤਾ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਠੀਕ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ?

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਸਾਡੇ ਦੱਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਆਦਮੀ ਵੀ ਫ਼ਸਲ ਉਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਨਜ਼ਰ ਰਖਦੇ ਹਨ।

ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਇਲਾਕਾ ਆਪਣੇ ਫ਼ਾਰਮ ਤੋਂ ਏਨੀ ਦੂਰ ਕਿਉਂ ਚੁਣਿਆ ਹੈ?

ਇਕ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਤੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਲਈ ਢੁੱਕਵੀਂ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਅੱਗੇਵਧੂ ਹਨ। ਸਾਡਾ ਕੰਮ ਕਰ-ਕਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਜਰਬਾ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਸੂਖਮ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਕਿਸਾਨ ਇਹਨੂੰ ਕਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

ਠਾਕੁਰ ਜੀ, ਫ਼ਾਰਮ ਨੇ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਰਥਕਤਾ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਛ ਜ਼ਰੂਰ ਦੱਸੋ?

ਫ਼ਾਰਮ ਵਿਚ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਡੇਢ ਸੌ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਢਾਈ ਸੌ ਤੱਕ ਸਥਾਨਕ ਇਸਤਰੀਆਂ-ਪੁਰਸ਼ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਆ ਜਾਣ, ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮੋੜਦੇ ਨਹੀਂ ਸਭ ਨੂੰ ਕੰਮ ਉਤੇ ਰੱਖ ਲਈਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਰਾਜ਼ੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਿਹਾੜੀ ਬਾਹਰ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੀ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਚੰਗੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਖੇਤੀ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਅਤੇ ਕਮਾਈ ਵਧੀਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਡੇ ਬੀਆਂ ਨਾਲ ਬੀਜੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਸਦਕਾ ਕਿਸਾਨ ਇਕ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ 40-50 ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਤੱਕ ਵੀ ਕਮਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਕੱਲ੍ਹ ਮੈਂ ਫ਼ਾਰਮ ਵਿਚ ਫਿਰਦਿਆਂ ਇਕ ਥਾਂ ਬੀ ਕੱਢ ਕੇ ਸੁੱਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਾਲ ਮਿਰਚਾਂ ਦੀ ਢੇਰੀ ਪਈ ਵੇਖੀ। ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਟਮਾਟਰਾਂ, ਤਰਬੂਜ਼ਾਂ, ਖਰਬੂਜ਼ਿਆਂ, ਆਦਿ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕੇਵਲ ਬੀ ਹੀ ਕੱਢੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਕੁਝ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਤਾਂ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ, ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਵਸਤ ਬੇਅਰਥ ਜਾਵੇ। ਕੀ ਬੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਾ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾ ਸਕਦਾ?

ਇਸ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ। ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਲਾਲ ਮਿਰਚਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਛਿੱਲੜ ਤਾਂ ਬੀ ਝਾੜ ਕੇ ਵਰਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਵਰਤ ਵੀ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਸੰਬੰਧੀ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋ

ਸਕਦਾ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਸ਼ਿਮਲਾ ਮਿਰਚ ਦਾ ਛਿਲਕਾ ਸੁਕਾਉਣਾ ਔਖਾ ਹੈ। ਤਰਬੂਜ਼ ਅਤੇ ਖਰਬੂਜ਼ੇ ਚੰਗੇ ਬੀ ਲੈਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਕਾਉਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਖਾਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਦੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ। ਹਾਂ, ਟਮਾਟਰਾਂ ਦਾ ਗੁੱਦਾ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਹਦੇ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਕੁਝ ਫੀਸਦੀ ਬੀਆਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪੁਚਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਵਾਰਾ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੀ। ਸਾਡੇ ਲਈ ਬੀ ਗੁੱਦੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਕੀਮਤੀ ਹਨ। ਸਾਡਾ ਟਮਾਟਰਾਂ ਦਾ ਬੀ ਅਠ-ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਕਿਲੋ ਵਿਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਬਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਹੈ, ਬੀਆਂ ਦੇ ਫਾਰਮਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਐਵੇਂ ਹੀ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ।

ਆਪਣੇ ਫ਼ਾਰਮ ਨੇ ਇਥੋਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ-ਆਰਥਕ ਕਾਇਆ-ਪਲਟ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਠਾਕੁਰ ਜੀ, ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਕਦੀ ਜੀਵਨ ਨਗਰ ਜਾਂ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਜਾਂ ਉਧਰ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਉਤੇ ਫ਼ਾਰਮ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਹੈ?

ਹੁਣ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਜੀਵਨ ਨਗਰ ਵਿਚ ਕਿੰਨੂਆਂ ਤੇ ਮੌਸਮੀਆਂ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਬਾਗ਼ ਹਨ। ਓਥੇ ਆੜੂ ਹਨ, ਅੰਬ ਹਨ। ਪਰ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਕ ਖੋਜ-ਕੇਂਦਰ ਕਾਇਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਉਹਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਕੰਮ ਵਧਣ-ਫੁੱਲਣ ਦੀ ਆਸ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਹੋਰ ਕੀ ਵਿਉਂਤਾਂ ਹਨ?

ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਅਤੇ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਹਨ। ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਬੀਆਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਹੈ। ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ, ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਬੀਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਹੈ, ਉਹ ਸਰਦੀ ਲੋੜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਊਟੀ ਦੇ ਠੰਢੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਕ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਹੈ। ਖ਼ੁਦ ਭਾਰਤ ਬੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਮੰਡੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਡੀ ਦੀ ਮੰਗ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ ਕਰਾਂਗੇ।

ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਨਸੋਆਂ ਹਨ ਕਿ ਹੁਣ ਤਾਂ ਬਦੇਸੀ ਕੰਪਨੀਆਂ, ਬਹੁਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੇਚਿਆ ਕਰਨਗੀਆਂ।

ਉਹ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮਾਲ ਵੇਚਣ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਣ ਦੀਆਂ ਚਾਹਵਾਨ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹਨ, ਪਰ ਭਾਰਤ-ਮੁਖੀ ਖੋਜ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ।

ਤੁਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲੇਬਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਪੈਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਸਕੋਗੇ?

ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਅਸੀਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸਮਰੱਥ ਹੋਵਾਂਗੇ ਅਤੇ ਸਫਲ ਵੀ ਰਹਾਂਗੇ। ਸਾਡੀ ਖੋਜ ਭਾਰਤ-ਮੁਖੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਨੂੰ ਹਰ ਪਖੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ। ਇਹਦੀ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ, ਇਹਦੇ ਪੌਣ-ਪਾਣੀ ਨੂੰ, ਇਹਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ।

ਇਥੇ ਸਾਨੂੰ ਜੋਗਤਾ-ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਗਿਆਨੀ ਵੀ ਸਸਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਮੇ ਵੀ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੀਨ ਬਣਾਵਾਂਗੇ।

ਹੁਣ ਇਕ ਗੱਲ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਹਟਵੀਂ। ਮੈਂ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਾਰਮ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਹੈ। ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੋਈਏ। ਇਥੇ ਵਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਵੱਡੇ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਥੋਂ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਬੱਚੇ ਵੱਡੇ ਹੋ ਕੇ ਜੇ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਜਾਣਗੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਣ-ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਅਸਮਰੱਥਾ ਇਹਨਾਂ ਲਈ ਔਖਿਆਈ ਪੈਦਾ ਕਰੇਗੀ। ਉਂਜ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਉਣੀ ਹੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਾਹਿਤਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਜੁੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ ਹੈ ?

ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਛੇੜੀ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਤਾਂ ਹਰ ਹਾਲਤ ਪੜ੍ਹਾਉਣੀ ਹੀ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ-ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਥੇ ਵਸੇ ਹੋਏ ਬਹੁਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਉਮਰ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਨੌਜਵਾਨ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਅਜੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਹੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਮਨ ਵਿਚ ਫੇਰ ਪਿੱਛੇ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਇਧਰ ਧਿਆਨ ਦੁਆਇਆ ਹੈ। ਗੱਲ ਫੇਰ ਚੇਤੇ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਸਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਾਂਗੇ।

ਠਾਕੁਰ ਜੀ, ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਗੱਲਬਾਤ ਲਈ ਏਨਾ ਸਮਾਂ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਅਤੇ ਹਰ ਗੱਲ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ, ਅੱਜ ਦੁਪਹਿਰੇ ਅਸੀਂ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸਾਨੂੰ ਇਥੇ ਘਰ ਵਾਂਗ ਰਖਿਆ। ਸਾਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਓਪਰਾ ਨਹੀਂ ਲਗਿਆ।

ਸਾਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਆਉਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਹੋਈ। ਤੁਹਾਡਾ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਆਉਣਾ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਲਗਿਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਹਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਸਮਝ ਕੇ ਆਏ। ਕਦੀ ਮੌਕਾ ਲੱਗੇ, ਫੇਰ ਵੀ ਆਉਣਾ। ਯਾਦ ਰਖਿਉ, ਇਹ ਤੁਹਾਡਾ ਆਪਣਾ ਫ਼ਾਰਮ ਹੈ।

ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਕੁਛ ਦੇਖਣਜੋਗ ਥਾਂਵਾਂ

ਫ਼ਾਰਮ ਨੂੰ ਸਭ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਦੇਖਣਾ-ਘੋਖਣਾ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਮ ਬਾਰੇ ਬਰੀਕੀ ਨਾਲ ਜਾਣਨਾ ਯਕੀਨਨ ਸਾਡਾ ਪਹਿਲ ਵਾਲਾ ਉਦੇਸ਼ ਤੇ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਪਰ ਫ਼ਾਰਮ ਤਾਂ ਇਕ ਪੂਰੇ ਸਤਵਾਰੇ ਵਾਸਤੇ ਸਾਡਾ ਘਰ ਸੀ ਜਿਥੇ ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਸੀ। ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ, ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਕੁਛ ਅਜਿਹੀਆਂ ਦੇਖਣਜੋਗ ਥਾਂਵਾਂ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਵਾਜਾਂ ਮਾਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੱਕ ਸਵੇਰੇ ਤਿਸੇ ਭੱਜ-ਭਜਾਈ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੀਅ ਭਰ ਕੇ ਦੇਖਣ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਵੇਲੇ-ਸਿਰ ਘਰ ਪਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਟੀਪੂ ਸੁਲਤਾਨ ਦਾ ਸ੍ਰੀਰੰਗਾਪਟਨ ਅਤੇ ਅੱਗੋਂ ਮੈਸੂਰ ਦੇਖਣ ਦਾ ਬਣਿਆ। ਸਾਡਾ ਡਰਾਈਵਰ ਬਿਡਦੀ ਕਸਬੇ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਰੰਗਾਨਾਥ ਸੀ। ਹਸਮੁਖ ਨੌਜਵਾਨ ਤੇ ਬਹੁਤੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹਿੰਦੀ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਕੋਰਾ। ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਆਈ ਕੁਛ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਕੁਛ ਇਧਰੋਂ-ਉਧਰੋਂ ਸਿੱਖੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਠੀਕ-ਗ਼ਲਤ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਘਾਟਾ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੰਨੜ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਤਾਂ ਸਨ ਹੀ; ਬਾਕੀ ਕਸਰ ਉਹ ਇਸ਼ਾਰੇ ਮਿਲਾ ਕੇ ਪੂਰੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਛੀ ਜੀ ਨੇ 'ਭਰਤ-ਨਾਟਿਅਮੀ' ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ। ਬੰਗਲੌਰ-ਮੈਸੂਰ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਹਰਿਆਲੀ ਅਤੇ ਮਧਰੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬੜਾ ਪਿਆਰਾ ਸੀ।

ਟੀਪੂ ਸੁਲਤਾਨ ਦਾ ਸ੍ਰੀਰੰਗਾਪਟਨ

ਕਈ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਨਗਰ ਪਿਛਾਂਹ ਛਡਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਟੀਪੂ ਦੇ ਸ੍ਰੀਰੰਗਾਪਟਨ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ। ਟੀਪੂ ਮੇਰੇ ਸਕੂਲੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੋਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਚੇਤੇ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਦਿਆਂ ਉਹਦਾ ਸ਼ੇਰੋਂਫ਼ ਸੂਰਬੀਰ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਸੀ --ਟੀਪੂ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ-ਅਨੇਕ ਨਾਂਵਾਂ-ਥਾਂਵਾਂ ਵਿਚੋਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੋਟਾ ਲਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਅਜੀਬ ਉਚਾਰਨ ਕਾਰਨ ਹੀ ਝੱਟ ਚੇਤੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਟੀਪੂ, ਬਲਵਨ, ਵਾਸਕੋਡੇ ਗਾਮਾ, ਆਦਿ। ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਸਕੂਲੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਟੀਪੂ ਦਾ ਅਨੋਖੀ ਪਗੜੀ ਵਾਲਾ ਖੱਬੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਤਾਂ ਮਗਰੋਂ ਅਭਿਨੇਤਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ-ਨਿਰਮਾਤਾ ਸੰਜੇ ਖਾਨ ਨੇ

ਆਪਣੇ ਸੀਰੀਅਲ 'ਟੀਪੂ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਸ਼ਮਸ਼ੀਰ' ਰਾਹੀਂ ਸਾਕਾਰ ਕਰ ਕੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਸ੍ਰੀਰੰਗਾਪਟਨ ਵਿਖੇ ਘੁੰਮਦਿਆਂ ਟੀਵੀ ਦੀ ਸੰਚਾਰ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਬੜੀ ਤਿੱਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ। ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਨਿੱਜੀ ਜਾਣੂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਵਿਚ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਹੋਈਏ। ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਜਾਮਾ ਮਸਜਿਦ --ਜਿਥੇ ਟੀਪੂ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਘਾਹੀ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਪੱਥਰ--ਟੀਪੂ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਦੇਹ ਇਥੇ ਪਈ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਇਕ ਖੰਡਰ-ਖੋਲੇ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਇਮਾਰਤ ਜਿਸ ਦੀ ਇੱਕ ਢੱਠੀ ਹੋਈ ਕੰਧ ਉਤੇ ਲਿਖਤ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ--ਟੀਪੂ ਸੁਲਤਾਨ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਐਥੇ ਕਿਤੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।... ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਰਬਕਾਲਤਾ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਨਾਸਵਾਨਤਾ ਦੇ ਉਦਾਸ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਮਾਣ!

ਨੇੜੇ ਹੀ ਸੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ੍ਰੀ ਰੰਗਾਨਾਥਸਵਾਮੀ ਮੰਦਰ, ਜਿਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਦੁਆਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਕਾਠ ਦਾ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਰਥ ਖਲੋਤਾ ਸੀ। ਇਹ 'ਵਿਸ਼ਨੂ ਕਾ ਰਥ' ਟੀਪੂ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਪਿਤਾ ਹੈਦਰ ਅਲੀ ਨੇ ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਕਿਸੇ ਬਹੁਤ ਮੋਟੇ ਬਿਰਛ ਦੇ ਪੋਰੇ ਦੇ ਇਕੋ ਟੋਟੇ ਨੂੰ ਛਿੱਲ-ਤਰਾਸ਼ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਮਾਰ ਨਾਲ ਭੁਰਦੀ-ਟੁਟਦੀ ਲੱਕੜ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦੇਣ ਲਈ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਹਰ ਸਾਲ ਜਨਵਰੀ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਇਕ ਉਤਸਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਨਰੋਏ ਰੱਸਿਆਂ ਨਾਲ ਹੱਥੀਂ ਖਿੱਚ ਕੇ ਇਸ ਰਥ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਰੰਗਾਨਾਥਸਵਾਮੀ ਮੰਦਰ ਦਾ ਇਕ ਪੂਰਾ ਚੱਕਰ ਲੁਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਚੱਕਰ ਕੱਟਣ ਪਿੱਛੋਂ ਥੱਕ ਚੁੱਕਿਆ ਬੋਝਲ ਸਰੀਰ ਵਾਲਾ ਇਹ ਬਜ਼ੁਰਗ ਰਥ ਇਕ ਦਿਨ ਘੱਟ ਇਕ ਸਾਲ ਲਈ ਮੰਦਰ ਦੇ ਬੂਹੇ ਕੋਲ ਟਿਕ ਕੇ ਸਾਹ ਲੈਂਦਾ ਅਤੇ ਆਰਾਮ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਚਾੜ੍ਹੀ ਗਈ ਹੈਦਰ ਅਲੀ ਦੀ ਇਹ ਅਨੋਖੀ ਕਲਾਤਮਕ ਭੇਟ ਦੇਖ ਕੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਇਆ ਕਿ ਕੁਝ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਸੌੜੀ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਸੋਚ ਕਾਰਨ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਕਾਲੇ ਅਤੇ ਚਿੱਟੇ ਰੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਲੈਣ, ਇਤਿਹਾਸ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਟੱਲ-ਅਡੋਲ ਗਵਾਹ ਬਣ ਕੇ ਖਲੋਂਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਮਨੁੱਖੀ ਨਾਤਿਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਦੀ ਵੀ ਇਕੋ-ਇਕ ਨਿਰਣੇਕਾਰ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ; ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਾਲਤਾਂ ਸਦਾ ਹੀ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਤੇ ਇਹ ਸੀ ਟੀਪੂ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮਕਬਰਾ ਜੋ ਉਸ ਵਿਚ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਨਾਇਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਸੀ। ਮਕਬਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਟੀਪੂ, ਉਹਦੇ ਪਿਤਾ ਹੈਦਰ ਅਲੀ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਅਲੀ ਫ਼ਾਤਿਮਾ ਬੇਗ਼ਮ

ਈਆਂ ਕਬਰਾਂ ਸਨ। ਨੇੜੇ ਹੀ ਕੰਧ ਕੋਲ ਉਹ ਥਾਂ ਸੀ ਜਿਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਕਾਬੂ ਨਾ ਆਉਂਦੇ ਟੀਪੂ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਘੇਰ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਮਕਬਰਾ ਦੇਖਣ ਜਾਂਦੇ ਹੋ, ਕੋਲ ਖੜ੍ਹੇ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਆਦਮੀ ਉਥੇ ਪਈ ਪੇਟੀ ਵਿਚ ਪੈਸੇ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਹ 'ਬੇਨਤੀ' ਤੁਹਾਡੀ ਜੇਬ ਵਿਚੋਂ ਆਪ ਪੈਸੇ ਕੱਢ ਕੇ ਪੇਟੀ ਵਿਚ ਪਾ ਦੇਣ ਵਰਗੀ ਕਠੋਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨ ਖ਼ਰਾਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਭੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੰਭੀਰ ਥਾਂਵਾਂ ਉਤੇ ਵੀ ਦਰਸ਼ਕ ਨੂੰ ਅੰਤਰ-ਧਿਆਨ ਹੋ ਕੇ ਉਥੇ ਸੁੱਤੇ ਕਾਲ-ਨਾਇਕਾਂ ਨਾਲ ਅਬੋਲ ਗੱਲਬਾਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦਿੰਦੇ।

ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਹੋਰ ਕਬਰਾਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨ ਟੀਪੂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਰੁਕਈਆ ਬੇਗ਼ਮ ਦੀ ਕਬਰ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਵੀ ਸਨ। ਕੁਝ ਕਬਰਾਂ ਏਨੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਦੇਖ-ਸੋਚ ਕੇ ਮਨ ਹਿੱਲ ਗਿਆ। ਜ਼ਾਹਿਰ ਸੀ, ਟੀਪੂ ਦੇ ਮਾਸੂਮ ਨਿਆਣੇ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਵੱਡਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬੇਫ਼ਿਕਰੀ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਇਹ ਟੀਵੀ ਦਾ ਕਮਾਲ ਸਮਝੋ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਕਬਰਾਂ ਕੋਲ ਖਲੋਤਿਆਂ ਇੰਜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਚਿਰਾਂ-ਪਛਾਣੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਭੇਟ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਈਏ!

ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬਾਗ਼ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ 'ਦਰੀਆ ਦੌਲਤ ਮਹੱਲ'। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਟੀਪੂ ਦਾ ਕੰਮਕਾਜੀ ਟਿਕਾਣਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਹਨੂੰ ਇਕ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਵਿਚ ਪਲਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਸਤਾਂ ਪਈਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਬਹੁਤੇ ਚਿੱਤਰ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਨੇਕ ਚਿੱਤਰ ਤਤਕਾਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਚਿਤਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਥੇ ਟੀਪੂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਪੋਰਟਰੇਟ ਵੀ ਸਨ। ਲੜਾਈਆਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਦਿਲ-ਝੰਜੋੜਵਾਂ ਚਿੱਤਰ ਵੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਟੀਪੂ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਜ਼ਮਾਨਤ ਵਲੋਂ ਲਿਜਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਦੂਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਭ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਸਲਾਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਲਮਾਂ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਬੁਰਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਸਦੀਵਤਾ ਦੀ ਝੋਲੀ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਕਟਕ ਚੜ੍ਹਦਾ ਸੀ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਆਪਣਾ ਜਾਲ ਫੈਲਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਤੇ ਚਿਤਰਕਾਰ ਸਾਂਭਣਜੋਗ ਪਲਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਕਲਾ-ਕਿਰਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਫੜਨ ਦਾ ਹੀਲਾ-ਵਸੀਲਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜੇ ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਲਿਖਤਾਂ ਅਗਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਨਾ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਣਾ ਔਖਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਤੱਥ-ਆਧਾਰਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਉਸਾਰਨਾ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਕਿੰਨਾ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ।

ਮੈਸੂਰ ਦੀ ਮਾਨਸ ਗੰਗੋਤਰੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ

ਮੈਸੂਰ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਘੁੰਮਣਾ ਮਾਨਸ ਗੰਗੋਤਰੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦੀ ਚਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਡਰਾਈਵਰ ਰੰਗਾਨਾਥ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਥੇ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ ਕੁਛ ਵੀ ਨਾ ਹੋਣਾ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਉਥੇ ਜਾਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਜਗਦੀਸ਼ ਕੌਸ਼ਲ ਨੂੰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਨੈਸ਼ਨਲ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਅਨ ਲੈਂਗੂਏਜਿਜ਼ ਤੱਕ ਕੋਈ ਕੰਮ ਸੀ। ਰੰਗਾਨਾਥ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਬਿਲਕੁਲ ਸਹੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਥੇ ਨਾ ਤਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਇਧਰਲੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਾਂਗ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਗਹਿਮਾ-ਗਹਿਮੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਅਕਾਦਮਿਕ ਜਲੌਅ ਨਜ਼ਰ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਦਿਲ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਬੀ. ਏ. ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ ਜਾਵੇ।

ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ ਵੀ ਬਾਕੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਖ਼ੁਸ਼ਕ ਤੇ ਨੀਰਸ ਸੀ। ਕੌਸ਼ਲ ਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਗਏ, ਪਰ ਉਥੋਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਨੂੰ ਸਾਥੋਂ "ਕੌਣ ਹੋ, ਕਿਥੋਂ ਹੋ, ਕਿਵੇਂ ਆਏ, ਕਦੋਂ ਆਏ", ਆਦਿ ਪੁੱਛਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਉਥੇ ਉਹਨੂੰ ਅਕਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਹੋਣਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਸੂਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਾ ਕੋਈ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ, ਮਾਨਸ ਗੰਗੋਤਰੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਉਹਨੇ ਸਾਨੂੰ "ਚਾਹ ਪੀਓਗੇ ?" ਦੀ ਫੋਕੀ ਸੁਲਾਹ ਵੀ ਨਾ ਮਾਰੀ ਜਿਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਹਰ ਹਾਲਤ "ਨਹੀਂ ਜੀ, ਮਿਹਰਬਾਨੀ" ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਕੌਸ਼ਲ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਕੋਲ ਜ਼ਰੂਰ ਛੱਡਣ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਕੌਸ਼ਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਵਾਹ ਲਾ ਕੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਗਿੱਟ-ਮਿੱਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਸਾਊਥ ਇੰਡੀਅਨ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨਾਲ ਨਾ-ਆਉਂਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲਦਿਆਂ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਦੁਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਕਿਧਰੇ ਚਾਹ ਭਾਲੋ।"

ਕੌਸ਼ਲ ਦਾ ਸਿਰ-ਦਰਦ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਭੁੱਖੇ ਪੇਟ ਲੈ ਅਸੀਂ ਪੁੱਛ-ਪੁਛਾ ਕੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਕੈਂਟੀਨ ਵਿਚ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ। ਥਾਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪੂਰੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਨਿੱਕ-ਸੁੱਕ ਖਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆਏ ਤਾਂ ਕੌਸ਼ਲ ਦਾ ਸਿਰ-ਦਰਦ ਤਾਂ ਨਾ ਘਟਿਆ, ਉਲਟਾ ਪੰਛੀ ਜੀ ਦਾ ਪੇਟ-ਦਰਦ ਜ਼ਰੂਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਮੇਰੇ ਜੇਬੀ ਦਵਾਖਾਨੇ ਨੇ, ਭਾਵ ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ-ਮੋਟੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਦੇ ਡੱਬੇ ਨੇ, ਜੋ ਮੈਂ ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਕੋਲ ਰਖਦਾ ਹਾਂ, ਰੰਗ ਦਿਖਾਇਆ ਅਤੇ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਬਦਰੰਗ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚ ਗਏ।

ਮੈਸੂਰ ਦਾ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹੱਲ

ਮੈਸੂਰ ਦੇ ਰਾਜ-ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹੱਲ ਆਪਣੀ ਠਾਠ-ਬਾਠ ਸਦਕਾ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਮਹੱਲ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਬਕਾ ਰਾਜ-ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਨਿਵਾਸ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੇਖਣ ਲਈ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਥੇ ਪਰਸ, ਜੁੱਤੀਆਂ, ਤਲਵਾਰਾਂ, ਕੁਰਸੀਆਂ, ਪੁਸ਼ਾਕਾਂ, ਆਦਿ ਸਮੇਤ ਹੋ-ਬੀਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ-ਅਨੇਕ ਨਿੱਜੀ ਵਸਤਾਂ ਵੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਵੱਡੇ ਹਾਲ ਦੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਜਲ-ਜਲੌਅ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਲਾਂਘਿਆਂ ਤੇ ਕਮਰਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਗੱਲ ਜੋ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਸੀ ਇਹਨਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਾਲਣਾ। ਕੰਧਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਆਕਾਰ ਦੇ ਚਿਤਰਾਂ ਲਈ ਕੈਨਵਸ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜੇ-ਰਾਣੀਆਂ, ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ-ਰਾਜਕੁਮਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਚਿਤਰ ਦੇਖਿਆਂ ਹੀ ਬਣਦੇ ਸਨ।

ਜੇ ਦੋਵੇਂ ਮਹੱਲ ਦੇਖਣੇ ਹੋਣ, ਤਦ ਟਿਕਟ ਵੀ ਦੂਹਰੀ ਲੈਣੀ ਪਵੇਗੀ ਅਤੇ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਵੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੇ ਹਊ-ਪਰੇ ਵਾਲੇ ਰਵਈਏ ਨਾਲ ਦੁਖੀ ਵੀ ਦੋ ਵਾਰ ਹੀ ਹੋਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਕ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜੁੱਤੀਆਂ ਦੇ ਖੁਰਾਂ ਨਾਲ ਪੌੜੀਆਂ ਘਸ ਗਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਦਿਹਲੀਆਂ ਉੱਡ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਘਾਸੇ ਰਾਜਾਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਖੈ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਇਹ ਕੋਈ ਸੁਚੱਜਾ ਢੰਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੂਜੇ, ਵਸਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ-ਭਰਿਆ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪੱਗਾਂ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਾਕਾਂ ਉਤੇ ਮੈਲ ਦਿਸਦੀ ਸੀ। ਰਾਜ-ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਬਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਾਂ, ਜੋ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਦੇਸਾਂ ਤੋਂ ਮੰਗਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਇੰਜ ਪਈਆਂ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਆਮ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਨਿਕੰਮੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਾਈਕਲ ਪਏ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਹੀਏ ਹਵਾ ਨਿੱਕਲ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਪਿਚਕੇ ਪਏ ਹਨ।

ਮੈਸੂਰ ਦਾ ਬਰਿੰਦਾਬਨ ਬਾਗ਼

ਮੈਸੂਰ ਦੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚਰਚਿਤ ਥਾਂ ਬਰਿੰਦਾਬਨ ਨਾਂ ਦਾ ਬਾਗ਼ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਨਚਦੇ ਫੁਹਾਰੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਤੁਸੀਂ ਮੈਸੂਰ ਦਾ ਨਾਂ ਲਵੋ, ਜੋ ਅਗਲਾ ਉਥੋਂ ਦੀ ਕੁਝ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਝੱਟ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਹੇਗਾ ਕਿ ਉਥੋਂ ਦੇ ਨਚਦੇ ਫੁਹਾਰੇ ਦੇਖਣੇ ਨਾ ਭੁੱਲਣਾ। ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਸਲਾਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਸੁਣਨੀ ਪਈ ਸੀ।

ਜਲ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਇਸ ਤ੍ਰੈਲੜੀ ਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹਨੇਰਾ ਪਿਆਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸੋ ਦਿਨ ਦੇ ਛਿਪਾ ਨਾਲ ਸੈਂਕੜੇ ਲੋਕ ਹੁੰਮ-ਹੁੰਮਾ ਕੇ ਉਥੇ ਪੁੱਜਣ ਲੱਗੇ। ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਪੌੜੀਦਾਰ ਪਾਰਕ ਮੇਲੇ ਵਾਂਗ ਜਾਪਣ ਲੱਗਿਆ। ਪਾਰਕ ਦੀ ਦਰਸ਼ਨੀ ਵਿਉਂਤ, ਉਸ ਵਿਚਲੀ ਕਲਾਤਮਕ ਜਲ-ਕਲੋਲ, ਘਾਹ ਅਤੇ ਬਿਰਛ-ਬੂਟਿਆਂ ਦੀ ਗੂੜ੍ਹੀ ਹਰਿਆਲੀ ਦੀ ਦਸੂਤੀ ਉਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਸਜਾਈ ਹੋਈ ਬਹੁਰੰਗੀ ਫੁਲਕਾਰੀ। ਇਸ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਬਣਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਇਸੇ ਰੁਮਾਂਚਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਜਵਾਨਾਂ ਤੇ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਛੱਡੋ, ਉਸ ਰੰਗੀਨ ਮਾਹੌਲ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਨ ਲਈ ਆਏ ਬਜ਼ੁਰਗ ਜੋੜਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਹਨੇਰਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸੰਘਣਾ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਪਾਰਕ ਵਿਚ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬਿਜਲਈ ਜੋਤਾਂ ਪੜਾਅ-ਵਾਰ ਥੋੜ੍ਹੇ-ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵਿੱਥ ਨਾਲ ਜਗਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਦਰਸ਼ਕ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਸੁਹਜ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਕਾਹਲੇ ਕਦਮਾਂ ਅਤੇ ਤਿੱਖੇ ਬੋਲਾਂ ਨੇ ਇਹ ਜਾਦੂ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਲੋਕ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਧੱਕਣ ਲੱਗੇ, "ਚਲੋ, ਚਲੋ, ਫੁਹਾਰਿਆਂ ਕੋਲ ਢੁੱਕਵੀਂ ਥਾਂ ਮੱਲੀਏ।" ਅਸੀਂ ਵੀ ਉਪਰੋਕਤ ਜਾਦੂਈ ਮਾਹੌਲ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਥਾਂ ਹੁਣ ਉਸ ਭੀੜ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਲੱਗੇ।

ਅਸੀਂ ਪੱਥਰਾਂ ਦੇ ਇਕ ਚੌਂਤਰੇ ਜਿਹੇ ਦੀ ਢਲਵਾਨ ਉਤੇ ਜਚ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਲੋਕਾਂ ਮੂੰਹੋਂ ਸੁਣੀ ਮਹਿਮਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡ-ਆਕਾਰੀ ਸਰੋਵਰ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਜਲ-ਅੰਤਰ ਵਿਚ ਅਨਗਿਣਤ ਫੁਹਾਰੇ ਨ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਲੱਗਣੇ ਸਨ। ਪਰ ਟਿਕ ਕੇ ਬੈਠਣ ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ ਤਾਂ ਉਥੇ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਡਿੱਗੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਉਤਸਾਹ ਕਈ ਪੌੜੀਆਂ ਹੇਠਾਂ ਉੱਤਰ ਗਿਆ। ਫੇਰ ਵੀ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਵਿਚ 'ਪਾਕੀਜ਼ਾ' ਫ਼ਿਲਮ ਦਾ ਮਨ ਮੋਹਦਾ ਸੰਗੀਤ ਗੂੰਜਣ ਲੱਗਿਆ ਅਤੇ ਮੀਨਾ ਕੁਮਾਰੀ ਤੇ ਫੁਹਾਰਿਆਂ ਦਾ ਇਕਸੁਰ ਨ੍ਰਿਤ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਆ ਗਿਆ।

ਛੇਤੀ ਹੀ ਸੰਗੀਤ ਵੱਜਣ ਲੱਗਿਆ। ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੇ ਉੱਚੀ ਸਾਹ ਲੈਣਾ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਝਪਕਣਾ ਜਿਵੇਂ ਬੰਦ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਅਚਾਨਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਉਸ ਡਿੱਗੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਫੁਹਾਰੇ ਉੱਚੇ ਹੋਏ। ਲੋਕ ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗੇ। ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਫੁਹਾਰੇ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਉੱਚੇ-ਨੀਵੇਂ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਪਰ ਉਹ ਰੰਗ ਨਾ ਬੱਝਿਆ ਜਿਸ ਦੀ ਆਸ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਤਾਰੀਫ਼ ਸੁਣ-ਸੁਣ ਕੇ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਭ ਕੁਝ ਇਉਂ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਕੁਚੱਜੀ ਨ੍ਰਿਤਕੀ ਦੇ ਪੈਰ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਥਿਰਕ ਰਹੇ ਹੋਣ, ਬੇਸੁਰਾ ਤਬਲਚੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੁਰ ਵਿਚ ਟਿੰਮਕ-ਟਿੰਮਕ ਕਰ

ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਢਿੱਲੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਸਾਰੰਗੀ ਵੱਖਰੀ ਘੀਂ-ਘੀਂ ਕਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।

ਮੈਂ ਕੋਲ ਬੈਠੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਪੰਡੀ ਨੂੰ ਆਖਿਆ, "ਕਿਤੇ ਇਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿ ਫੁਹਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨ੍ਰਿਤ ਵਾਲਾ ਬਟਨ ਹੋਰ ਦੱਬਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਹੋਰ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ?"

ਇਹ ਤਮਾਸ਼ਾ ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਵੱਧ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਲੋਕ ਪੰਜ-ਦਸ ਮਿੰਟਾਂ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਖਿਸਕਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਸਾਡਾ ਕੰਨੜ ਡਰਾਈਵਰ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ, "ਸਰ, ਹੁਣ ਚੱਲਣਾ ਠੀਕ ਰਹੇਗਾ। ਇਥੋਂ ਫ਼ਾਰਮ ਤੱਕ ਦੋ-ਢਾਈ ਘੰਟੇ ਲੱਗ ਜਾਣਗੇ।"

ਭੀੜ ਵਿਚ ਤੁਰਿਆ ਆਉਂਦਾ ਮੈਂ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਬਹੁਤੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਉਸ ਬਲਾਘਾ ਨੂੰ ਦੋ, ਤਿੰਨ, ਚਾਰ ਦੇ ਅੰਕ ਨਾਲ ਵੰਡ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਫਿਰਦੇ ਸ਼ੇਰਾਂ ਵਾਲਾ ਬਾਨਰਘਟਾ ਪਾਰਕ

ਆਪਣੀ ਕਰਨਾਟਕ-ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦੋ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਬੰਗਲੌਰ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇੜੇ ਬਾਨਰਘਟਾ ਨੈਸ਼ਨਲ ਪਾਰਕ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲਾਏ।

ਬੰਗਲੌਰ ਆਪਣੀਆਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਤੇ ਹਰਿਆਲੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਲਈ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਬਾਗ਼ਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਹੁਣ ਪਰ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਸਦੇ ਸਨ। ਬਹੁਮੰਜ਼ਲੀਆਂ ਦਫ਼ਤਰੀ ਇਮਾਰਤਾਂ, ਦੁਕਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸੜਕਾਂ ਵੱਲ ਵਧਾਉਣ ਤੇ ਸੜਕ-ਕਿਨਾਰੇ ਵਾਹਨਾਂ ਵੇਚਣ ਦੀ ਵਧਦੀ ਹੋਈ ਰੁਚੀ ਅਤੇ ਵੱਸੋਂ ਦਾ ਤੇ ਵਾਹਨਾਂ ਦਾ ਵਧਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਝ। ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸੰਭਵ ਸੀ ਕਿ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬੰਗਲੌਰ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਭੀੜ-ਭੜੱਕੇ ਵਾਲਾ ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਹਿਰ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਬਾਨਰਘਟਾ ਪਾਰਕ ਦੀ ਇਕੋ-ਇਕ ਵਰਨਣਜੋਗ ਗੱਲ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਫਿਰਦੇ ਸ਼ੇਰਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਜਰਾ-ਨੁਮਾ ਬਸਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੀ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ੇਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮਨ ਵਿਚ ਨਾ ਭੈ ਜਾਗਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਆਦਰ। ਉਹ ਬੇਹੱਦ ਸੱਭਿਅਕ ਹੋ ਕੇ ਆਮ ਕੱਟਿਆਂ-ਵੱਛਿਆਂ ਵਰਗੇ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇਖੋ। ਸ਼ੇਰ ਲਾਂਘੇ ਦੇ ਕੋਲ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਡਰਾਈਵਰ ਐਨ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਲਿਜਾ ਕੇ ਸਾਡੀ ਬਸ ਰੋਕ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੇਰ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਪਿਆ-ਪਿਆ ਸਿਰ ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ, ਅਕਾਊ ਉਬਾਸੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਬਸ ਵਿਚੋਂ ਹੋ ਰਹੀ ਕੈਮਰਿਆਂ ਦੀ ਕਲਿਕ-ਕਲਿਕ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨੇਸਤੀ ਵਿਚ ਸਿਰ ਸੁੱਟ ਕੇ ਫੇਰ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਗਾੜ੍ਹੀ ਖੱਟੀ ਲੱਸੀ ਦਾ ਭਰਿਆ ਵੱਡਾ ਛੰਨਾ ਪੀ ਕੇ ਆਇਆ ਹੋਵੇ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਤਾਂ ਉਸ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ੇਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਜੰਗਲ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਦੀ ਸੋਅ ਮਿਲੀ ਤੋਂ ਤੇ ਉਹਦੇ ਐਥੇ ਹੀ ਕਿਤੇ ਹੋਣ ਦੇ ਭੈ ਤੋਂ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਸਾਹ ਸੁੱਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਬੁਕਦਾ ਹੈ, ਬਿਰਛਾਂ ਦੇ ਸੁੱਕੇ ਪੱਤੇ ਝੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਭਾਜੜਾਂ ਪੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਦਾ ਜੂਠਾ ਛੱਡਿਆ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖਾਣ ਲਈ ਗਿੱਦੜਾਂ-ਬਘਿਆੜਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਵਿਚਾਰੇ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਪਾਰਕ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਪਾਲਤੂ ਬਣਦਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਤਮਾਸ਼ਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਣਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਪੇਟ ਭਰਨ ਲਈ ਸੌਂਭਵੇਂ ਸਮੇਂ ਉੱਤੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨੂੰ ਉਡੀਕਣਾ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਤਾਂ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਹੀ ਸ਼ੇਰ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਸ਼ੇਰ ਤਾਂ ਕਿਧਰੇ ਗਾਇਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸ਼ੇਰਾਂ ਦੇ ਇਸ ਨਿਕੰਮੇ ਸੇਤਪੁਣੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਬਸਾਂ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਅਜਿਹੀ ਜਾਲੀ ਲਾਈ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਸ਼ੇਰ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਰੰਗ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਬੁੱਕ ਪਵੇ, ਉਸ ਜਾਲੀ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਉਹਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਕਾਂਬੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪਿੰਡ ਜਾਣ। ਫੇਰ ਵੀ ਸ਼ੇਰਾਂ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦੇਖਣ ਲਈ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਬਸਾਂ ਦੇ ਪਿੰਜਰਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਹੋਣਾ ਵਾਹਵਾ ਹਾਸ-ਵਿਅੰਗੀ ਅਨੁਭਵ ਬਣ ਗਿਆ।

ਕੁਛ ਦਿਲਚਸਪ ਯਾਦਾਂ

ਇਹਨਾਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਹੁਣ ਵੀ ਮਨ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਉਥੋਂ ਦੀ ਸੱਜਰੀ ਪੌਣ ਦੇ ਬੁੱਲੇ ਵਾਂਗ ਫਿਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕੱਨੜ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁੰਡਾ

ਫ਼ਾਰਮ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਜਿਸ ਰਾਹ ਜਾ ਰਹੇ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਪਾਟ ਕੇ ਇਕ ਛੋਟਾ ਰਾਹ ਇਕ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਦੇਖਿਆ। ਅੱਗੋਂ ਕੁਛ ਦੂਰ ਫ਼ਾਰਮ ਦੀ ਕੰਧ ਦਿਸਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਮ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਬੂਹਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਦੇਖਣ ਲਈ ਕਿ ਫ਼ਾਰਮ ਦੇ ਬਾਹਰਲਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਕੇਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ, ਉਧਰ ਤੁਰ ਪਏ।

ਅੱਗੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਚੌਂਤਰੇ ਉੱਤੇ ਪੱਕੀ ਉਮਰ ਦਾ ਇਕ ਬੰਦਾ ਬੈਠਾ ਸੀ ਜੋ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਲਪੇਟੇ ਪਰਨੇ ਸਮੇਤ ਕੱਪੜਿਆਂ ਤੋਂ ਤੇ ਕੇਸ-ਦਾੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਬਾਂਸ ਦੀ ਮੋਟੀ, ਲੰਮੀ ਡਾਂਗ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਪੈਰ-ਚਾਲ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹਨੇ ਡਾਂਗ ਰਾਹ ਵਿਚ ਤਾਣ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਬੋਲਿਆ, "ਕੌਣ ਹੋ ਭਾਈ ?"

ਦੇਖਿਆ, ਉਹ ਨੇਤਰਹੀਣ ਸੀ।

ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ, "ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਆਏ ਹਾਂ ਤੇ ਠਾਕਰ ਜੀ ਦੇ ਮਹਿਮਾਨ ਹਾਂ। ਘੁੰਮ-ਫਿਰ ਕੇ ਫ਼ਾਰਮ ਦੇਖਦੇ ਇਧਰ ਆ ਗਏ ਤੇ ਔਹ ਬੂਹਾ ਨਜ਼ਰ ਪਏ ਤੋਂ ਸੋਚਿਆ, ਦੇਖੀਏ ਬਾਹਰ ਕੀ ਹੈ। ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਬੜੇ ਸਖ਼ਤ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਹੋ, ਸਾਨੂੰ ਰਾਹ ਵਿਚ ਹੀ ਰੋਕ ਲਿਆ।"

ਉਹ ਹੱਸਿਆ, "ਫ਼ਾਰਮ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਾਹ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਭਾਵੇਂ ਪੁੱਛੇ-ਦੱਸੇ ਬਿਨਾਂ ਲੰਘ ਜਾਵੇ, ਮੇਰੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਏਸ ਰਾਹੋਂ ਨਹੀਂ ਲੰਘ ਸਕਦਾ।"

ਪੰਛੀ ਜੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੁਸੀਂ ਕਿਥੋਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹੋ ?"

ਉਹਨੇ ਬੂਹੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਏਸ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮੇਰਾ ਪਿੰਡ ਹੈ, ਉਤਰਾਹਲੀ।"

ਉਹਦਾ ਜਵਾਬ ਸੁਣ ਕੇ ਅਸੀਂ ਦੰਗ ਰਹਿ ਗਏ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਇਥੋਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹੋ ? ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਏਨੀ ਵਧੀਆ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਹੋ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਈ ਗ਼ੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਮੰਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।"

"ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਤੇ ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਤੋਂ, ਸਮਝ ਲਵੋ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਫ਼ਾਰਮ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਤੋਂ ਸਿੱਖੀ ਨਹੀਂ, ਸੁਣ-ਸੁਣ ਕੇ, ਬੋਲ-ਬੋਲ ਕੇ ਆਪੇ ਆ ਗਈ।"

ਸੋਚਿਆ, ਸਰੀਰਕ ਘਾਣ ਕਾਰਨ ਇਕੱਲਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਇਸ ਪਹਿਰੇਦਾਰੀ ਬਦਲੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਜੋਗੀ ਮਾਇਆ ਵੀ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਫ਼ਾਰਮ ਦੇ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਪਰਸ਼ਾਦੇ ਵੀ ਛਕ ਲੈਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਝਿਜਕਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਘਰ-ਪਰਿਵਾਰ ?"

ਉਹਨੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ, "ਮੇਰਾ ਪੂਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਹੈ ਜੀ। ਮੇਰੀ ਸਿੰਘਣੀ ਤਾਂ ਅੰਦਰ ਫ਼ਾਰਮ ਵਿਚ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ।"

ਉਹਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਪਤਨੀ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿੰਘਣੀ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣ ਕੇ, ਜੋ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਘੱਟ ਹੀ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਤੇ ਉਹਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸੀਸ ਨਿਵਾਇਆ ਅਤੇ ਫ਼ਤਿਹ ਬੁਲਾ ਕੇ ਉਹਦਾ ਪਿੰਡ ਉਗਰਾਹਲੀ ਦੇਖਣ ਤੁਰ ਪਏ।

ਭਾਂਡੇ ਬੋਲਦੇ ਹਨ!

ਭਾਂਡੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਰਹਿਤਲ ਦਾ ਅਹਿਮ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮਾਜ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਕੁਛ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਉਥੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਹੀ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਮੈਸੂਰ ਦੀ ਮਾਨਸ ਗੰਗੋਤਰੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਕੈਂਟੀਨ ਵਿਚ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾਧਾ, ਥਾਲੀ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਕਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕੌਲੀਆਂ ਤਾਂ ਕਈ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਏਨੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਸਨ ਜਿੰਨੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਕੌਲੀ ਵਿਚ ਚਮਚਾ ਕੁ ਦਹੀਂ ਸੀ।

ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਟੀਵੀ ਫ਼ਿਲਮ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਮੌਕਾ ਬਣੇ ਤੋਂ ਮੁੰਬਈ ਗਿਆ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦਾ ਬੈਰੇ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਪੁਛਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਦਹੀਂ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਦਸਦਾ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਹਨੂੰ ਦਹੀਂ ਜਮਾਉਣ ਵਾਲਾ ਜਾਗ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਖਾਣਾ ਖਾ ਕੇ ਸੋਚਿਆ, ਕਾਫ਼ੀ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਮੁਕਾ ਹੀ ਚੱਲੀਏ। ਸਟੀਲ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੁੜਵੇਂ ਕੰਢਿਆਂ ਵਾਲੇ 'ਗਲਾਸਾਂ' ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਆਈ, ਉਸ ਗਲਾਸ ਨੂੰ ਜੇ ਨਰੋਏ ਬੰਦੇ ਦੇ ਗੁਠੇ ਉੱਤੇ ਮੂਧਾ ਮਾਰਨਾ ਹੋਵੇ, ਟਾਗੀ ਵਾਂਗ ਪੂਰਾ ਆ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਕੌਲੀਆਂ ਤੇ ਗਲਾਸ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਚਾਲੀ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਇਕ ਗੱਲ ਚੇਤੇ ਆ ਗਈ।

1950ਵਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਡੀ. ਐਮ. ਕਾਲਜ ਮੋਗਾ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ, ਉਥੇ ਇਕ ਬੰਗਾਲੀ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਚਿਤਰੰਜਨ ਸਾਹਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਨਾਂ ਸੀ. ਸਾਹਾ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਹਨੇ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ

ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਘਰ ਦਾ ਰੋਜ਼ ਵਾਲਾ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦੇਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੱਸੀ, ਪਰ ਮਹਿਮਾਨ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਚੇਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਨੇੜਲੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਸਨਿੱਚਰਵਾਰ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਹਾ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸ਼ਰਤ ਵਾਂਗ ਫੇਰ ਦੁਹਰਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਚੇਚ ਬਿਲਕੁਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਹਰ ਰੋਜ਼ ਵਾਂਗ ਹੀ ਰਿੱਝੇ-ਪੱਕੇ।

ਸੋਮਵਾਰ ਨੂੰ ਭਰੀ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਬੀਤੀ ਸੁਣਾਈ। ਜਾਂਦਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਛੰਨੇ ਵਿਚ ਤੌੜੀ ਦਾ ਕੜ੍ਹ ਕੇ ਗੁਲਾਬੀ ਹੋਇਆ ਦੁੱਧ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜੋ "ਮੈਂ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਪੀਤਾ"। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਬਾਜਰੇ ਦੀ ਰੋਟੀ ਨਾਲ ਜਿੰਨਾ ਸਾਗ, ਓਨਾ ਹੀ ਉਸ ਵਿਚ ਮੱਖਣ, "ਮੈਥੋਂ ਖਾਧਾ ਨਾ ਜਾਵੇ"। ਸੌਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਚੋਇਆ ਹੋਇਆ ਦੁੱਧ ਉਬਾਲ ਕੇ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨੇ ਕੂਹਣੀ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾ ਕੇ ਦੱਸਿਆ, "ਇਤਨਾ ਬੜਾ ਗਲਾਸ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੰਗਨੀ ਵਾਲਾ ਗਲਾਸ ਬੋਲਦੇ ਸੀ... ਮੈਥੋਂ ਪੀਤਾ ਨਾ ਜਾਵੇ"। ਪੂਰੀ ਕਥਾ ਸੁਣਾ ਕੇ ਉਹਨੇ ਤੱਤ ਕੱਢਿਆ, "ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਆਈ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਗ ਇਤਨਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਿਉਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ!"

ਨਾਮਧਾਰੀ ਫ਼ਾਰਮ ਦੇ ਅੰਬ ਅਤੇ ਰਾਜਦੂਤ ਲਈ ਪਪੀਤੇ

ਅੰਬਾਂ ਦੀ ਰੁੱਤ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਪਰ ਸ਼ੁਕਰ ਸੀ ਕਿ ਅਜੇ ਗਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਹ ਏਕੜ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਅੰਬਾਂ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਅੰਬ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਾਪਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਬਹੁਤੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਦੀ ਰੁੱਤ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਸੀ, ਬੇਮਿਸਾਲ ਸੀ।

ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਾਮ ਭੋਜਨ ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਸਾਡੀ ਪ੍ਰਾਹੁਣਚਾਰ ਬੀਬੀ ਨੇ ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਅੰਬਾਂ ਦਾ ਥਾਲ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ, ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਬਿਲਕੁਲ ਸੁਭਾਵਿਕ ਲੱਗੀ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੀ ਤਲਬ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਫ਼ਾਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰੋਜਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਵਿਗਿਆਨੀ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਬੰਗਲੌਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਫ਼ਾਰਮ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ ਉਤੇ ਦਿਸਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨੌਜਵਾਨ ਤੋਂ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਫੁੱਲਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਘਾਹ ਉਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਮੁੜਦੇ ਪੈਰੀਂ ਉਹ ਅੰਬਾਂ ਦੀ ਟੋਕਰੀ ਸਾਡੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰੱਖ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, "ਤੁਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣੋ, ਮੈਂ ਅਖ਼ਬਾਰ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹਾਂ।"

ਟੋਕਰੀ ਵਿਚ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਅੰਬ ਸਨ। ਚੀਰਨ ਵਾਲੇ ਅੰਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਕੇਸਰ ਵੀ ਆਪੇ ਹੀ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਚੂਪਣ ਵਾਲਾ

ਅੰਬ ਦੋ ਕੁ ਵਾਰ ਦੱਬਣ ਮਗਰੋਂ ਸੁਗੰਧਿਤ ਪੀਣ-ਪਦਾਰਥ ਦਾ ਭੱਥਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਢੱਕਣ ਖੋਲ੍ਹੋ, ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਲਾਓ ਤੇ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੋਵੋ!

ਗੋਇਲ ਜੀ ਬੋਲੇ, "ਇਹਨਾਂ ਅੰਬਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਪੁੱਛੀਏ।"

ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਹੱਸੇ, "ਗੋਇਲ ਜੀ, ਇਥੇ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਧਿਆਪਕ-ਪੁਣਾ ਛੱਡੋ। ਤੁਸੀਂ ਅੰਬ ਖਾਣੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸਮਾਂ ਗਿਣਨੀਆਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਯਾਦ ਕਰਨੇ ਹਨ। ਜਿੰਨੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਨਾਂ ਪੁੱਛੋਗੇ, ਦੋ ਅੰਬ ਹੋਰ ਖਾਓ-ਚੂਪੋ!"

ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਫ਼ਾਰਮ ਦੇ ਅੰਬਾਂ ਦਾ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਿਆ। ਅਖ਼ਬਾਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਪਰਤੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਹੁਣਚਾਰ ਬੀਬੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਸੰਤ ਜੀ (ਚੰਦਨ ਕੋਲ ਹੋਰ ਬਿਰਛਾਂ ਦੇ ਚੰਦਨ ਵਰਗੇ ਸੁਗੰਧਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਵਾਂਗ ਉਥੇ ਸਭੇ ਲੋਕ ਸਾਨੂੰ 'ਸੰਤ ਜੀ' ਆਖਦੇ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਦੁਨੀਆਦਾਰ ਅਸਲੀਅਤ ਜਾਣਦਿਆਂ ਇਹ ਸੰਬੋਧਨ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰਲੇ ਹਸਦੇ ਸਨ), ਨਾਸ਼ਤੇ ਲਈ ਦੁੱਧ ਤੇ ਅੰਬ ਮਿਕਸੀ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਕੱਢ ਦਿਆਂ?" ਫੇਰ ਦੁਪਹਿਰ ਦੀ ਰੋਟੀ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਅੰਬ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਭੋਜਨ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਅੰਬ। ਆਚਾਰ ਵੀ ਅੰਬ ਦਾ ਤੇ ਨਾਰੀਅਲ ਦਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਸੁਆਦ ਬਿਲਕੁਲ ਆਪਣੇ ਚਿੱਬੜਾਂ ਵਰਗਾ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਅੰਬਾਂ ਦਾ ਗਥਲਾ ਸਾਡੇ ਨਿਵਾਸ ਵਿਖੇ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਣੀ ਹੋਈ ਇਕ ਸੱਚੀ ਘਟਨਾ ਯਾਦ ਆ ਗਈ।

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਗੈਰ-ਪਪੀਤਾ ਦੇਸ ਦੇ ਨਵੇਂ ਆਏ ਰਾਜਦੂਤ ਨੂੰ ਬਦੇਸ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਭੋਜਨ ਲਈ ਸੱਦਿਆ। ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਮੌਸਮ ਪਪੀਤਿਆਂ ਦਾ ਸੀ। ਰਸਮੀ ਗੱਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਉਹਨੇ ਪਪੀਤੇ ਦੀ ਪਲੇਟ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰ ਕੇ ਰਾਜਦੂਤ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਪਪੀਤਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਗੁਣਕਾਰੀ ਫਲ ਹੈ। ਦਿਲ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਲਈ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀਮਾਨ ਰਾਜਦੂਤ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਪਸੰਦ ਆਵੇਗਾ।" ਪਰੋਟੋਕੋਲ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨੂੰ ਦੋ ਕੁ ਹੋਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਖਾਣੇ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ। ਹਰ ਵਾਰ ਉਹਨੂੰ ਇਹੋ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, "ਇਹ ਪਪੀਤਾ ਹੈ...ਇਹ ਦਿਲ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਲਈ...।"

ਆਖ਼ਰ ਇਕ ਭੋਜਨ ਸਮੇਂ ਰਾਜਦੂਤ ਖਿਝ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਤਲ੍ਹਾਖੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕੂਕਿਆ, "ਪਰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਵਹਿਮ ਕਿਵੇਂ ਅਤੇ ਕਿਥੋਂ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਜਾਂ ਮੇਰੇ ਦੇਸ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਮੇਰਾ ਦੇਸ ਦਿਲ ਦੇ ਰੋਗੀ ਹਨ!"

ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕਠੇ ਕਰੀਏ ਅਤੇ ਕਹੀਏ, "ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਅੰਬਾਂ ਦੇ ਭੁੱਖੜ ਤੇ ਦਿਲੋਂ ਲਾਲਚੀ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹਾਂ, ਪਰ

ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਵਹਿਮ ਕਿਉਂ ਅਤੇ ਕਿਥੋਂ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਸਿਰਫ਼ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਅੰਬ ਖਾਣ ਹੀ ਆਏ ਹਾਂ!"

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰੱਬ ਅਤੇ ਕਰਨਾਟਕ ਦਾ ਰੱਬ

ਪਹਿਲੀ ਉਮਰੇ ਪੰਜਾਬ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਕਦੀ ਕਟਹਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿਆ। ਸਾਡੇ ਰਾਮਪੁਰਾ ਫੂਲ ਦੀਆਂ ਸਬਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਆ ਕੇ ਇਸ ਵੱਡੇ ਲੰਮੇ ਪੇਠੇ ਵਰਗੀ ਅਤੇ ਝਾਹੇ ਵਾਂਗ ਕੰਡੇਦਾਰ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ। ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ, "ਇਹ ਕਟਹਲ ਨਾਂ ਦੀ ਸਬਜ਼ੀ ਹੈ ਜੋ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।" ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਸਾਡੀ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਵੀ ਪੱਕਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਕਿ ਇਹ ਵੇਲ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ, ਬਿਰਛ ਨੂੰ ਲਗਦੀ ਹੈ।

ਫ਼ਾਰਮ ਦੀ ਗੱਡੀ ਰਾਹੀਂ ਬੰਗਲੌਰ ਤੋਂ ਤੁਰੇ ਤਾਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਇਹਦੇ ਬਿਰਛਾਂ ਦੇ ਵੀ ਤਰਦੇ-ਤਰਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੋਹੜ ਵਰਗੇ ਸਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਫ਼ਾਰਮ ਦੇ ਨੇੜੇ ਠਾਕੁਰ ਊਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਗਏ ਤਾਂ ਰਸੋਈਏ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਖਾਣ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕਟਹਲ ਵੀ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪੱਕ ਕੇ ਇਹ ਸਬਜ਼ੀ ਤੋਂ ਫਲ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਦਰੋਂ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ ਉੱਤੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਸਾਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕਟਹਲ ਦਿਖਾਇਆ। ਹਰਾ ਰੰਗ ਦਾਖੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਹਿਦ ਵਰਗੀ ਮਿੱਠੀ ਖ਼ੁਸ਼ਬੋ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇਹਦੇ ਬਿਰਛ ਨੂੰ ਨੇੜਿਉਂ ਦੇਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪਰਗਟਾਈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਹੋਰ ਬਿਰਛਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹਦਾ ਵੀ ਇਕ ਬਿਰਛ ਸੀ। ਫਲ ਨਾਲ ਲੱਦਿਆ ਹੋਇਆ। ਪੱਕੇ ਮੋਟੇ ਡਾਹਣਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਰੋਈਆਂ ਡੰਡੀਆਂ ਨਿੱਕਲ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਈ-ਕਈ ਕਟਹਲ ਲਟਕ ਰਹੇ ਸਨ।

ਬਿਰਛ ਹੇਠ ਖਲੋਤਿਆਂ ਅਚਾਨਕ ਮੈਨੂੰ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਦੋ-ਢਾਈ ਪੰਸੇਰੀਆਂ ਦਾ ਫਲ ਕੱਚਾ ਨਾ ਤੋੜਿਆ ਜਾਵੇ, ਆਖ਼ਰ ਪੱਕ ਕੇ ਹਰ ਫਲ ਵਾਂਗ ਆਪੇ ਡਿੱਗਦਾ ਤਾਂ ਹੋਵੇਗਾ ਹੀ। ਜੇ ਇਹ ਕਿਸੇ ਅਭਾਗੇ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਡਿੱਗ ਪਵੇ! ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਖ਼ਰਗੋਸ਼ ਚੇਤੇ ਆਇਆ ਜਿਸ ਬਿਚਾਰੇ ਉੱਤੇ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਅੰਬ ਆ ਡਿੱਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨੇ ਡਰ ਕੇ ਭਜਦਿਆਂ "ਅਸਮਾਨ ਡਿੱਗ ਪਿਆ... ਅਸਮਾਨ ਡਿੱਗ ਪਿਆ..." ਦਾ ਰੌਲਾ ਪਾ ਕੇ ਜੰਗਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵ-ਜੰਤ ਆਪਣੇ ਮਗਰ ਭੱਜਣ ਲਾ ਲਏ ਸਨ।

ਤੇ ਫੇਰ ਯਾਦ ਆਇਆ ਸਾਡਾ ਮਲਵਈ ਬਿਸ਼ਨਾ ਬੁੜ੍ਹਾ। ਕਮਰ ਸਿੱਧੀ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨੇ ਬੋਹੜ ਹੇਠ ਪਏ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਰੱਬ ਕਿੰਨਾ ਕਮਲਾ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵੇਲਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਪੇਠੇ, ਮਤੀਰੇ, ਖ਼ਰਬੂਜ਼ੇ,

ਕੱਦੂ, ਆਦਿ ਲਾ ਛੱਡੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬੋਹੜ ਪਿੱਪਲ ਵਰਗੇ ਮਹਾਂ-ਕੱਦ ਬਲਵਾਨ ਬਿਰਛਾਂ ਨੂੰ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਬਾਟੀਆਂ। ਏਨੇ ਚਿਰ ਨੂੰ ਇਕ ਬਾਟੀ ਉਹਦੇ ਨੱਕ ਉਤੇ ਆ ਡਿੱਗੀ। ਉਹਨੇ ਗਦਗਦ ਹੋ ਕੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਕਾਲਾ ਹੋਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, "ਨਹੀਂ ਬਈ ਰੱਬਾ, ਤੂੰ ਖਾਸਾ ਸਿਆਣਾ ਹੈਂ। ਜੇ ਬੋਹੜ ਨੂੰ ਪੇਠੇ ਲੱਗੇ ਹੁੰਦੇ ਤੇਰਾ ਇਹ ਬੰਦਾ ਤਾਂ ਹੁਣੇ ਹੀ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ।"

ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਕਰਨਾਟਕ ਦਾ ਰੱਬ ਬਿਸ਼ਨੇ ਬੁੜ੍ਹੇ ਦੇ ਮਲਵਈ ਰੱਬ ਜਿੰਨਾ ਸਿਆਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਨੇਮ ਦੀ ਅਵੱਗਿਆ ਕਰ ਕੇ ਪੇਠਿਆਂ ਵਰਗੇ ਕਟਹਲ ਅਤੇ ਪੱਥਰਾਂ ਵਰਗੇ ਨਾਰੀਅਲ ਏਨੇ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਉੱਚੇ ਬਿਰਛਾਂ ਨੂੰ ਲਾ ਛੱਡੇ ਸਨ।

ਇਕ ਅਨੋਖਾ ਸੰਗੀਤਕਾਰ

ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੰਥ ਦੀ ਇਕ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਹੋਣਹਾਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਪਛਾਣ ਕੇ ਉਹਦੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਾ ਲਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਣਵੰਤ ਵਿਅਕਤੀ ਭਾਵੇਂ ਗਾਇਕ ਹੋਣ, ਵਾਦਕ ਜਾਂ ਖਿਡਾਰੀ ਹੋਣ।

ਇਕ ਸਵੇਰ ਮੈਂ ਫ਼ਾਰਮ ਵਿਚਲੇ ਆਪਣੇ ਨਿਵਾਸ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਘਾਹ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਬਾਸੀਆਂ ਤੇ ਅੰਗੜਾਈਆਂ ਲੈਂਦੇ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਅਜੇ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਸੁਖਾਵੀਂ ਪੌਣ ਵਗ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਹ ਮੌਸਮੀ ਵਰਤਾਰਾ ਸੀ ਜਾਂ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਹੀ ਇੰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਿੰਨੇ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਉਥੇ ਰਹੇ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਉਲਟ ਹਵਾ ਸਦਾ ਵਗਦੀ ਹੀ ਵੇਖੀ। ਮੈਦਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਉੱਚੇ, ਦਰਮਿਆਨੇ ਤੇ ਮਧਰੇ ਨਾਰੀਅਲ ਅਤੇ ਸੰਘਣੇ ਤੇ ਛਤਰੀਦਾਰ ਇਮਲੀ ਦੇ ਬਿਰਛ ਪੌਣ ਦੀਆਂ ਸੂਖਮ ਉਂਗਲਾਂ ਲਈ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਿਰ ਉਤੇ ਤਿੱਤਰ-ਖੰਭੇ ਬਦਲ ਭੱਜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੌਣ ਕਦੀ ਤਿੱਖੀ ਚਾਲ ਫੜ ਲੈਂਦੀ ਅਤੇ ਕਦੀ ਮੱਠੀ ਤੋਰ ਤੁਰਨ ਲਗਦੀ।

ਏਨੇ ਨੂੰ ਮੈਦਾਨ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਫ਼ਾਰਮ ਦੇ ਮੁੱਖ ਦੁਆਰ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਰਾਹ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਉਂ ਅਚਾਨਕ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਮੈਂ ਧਿਆਨ ਇਕਾਗਰ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਪੰਛੀ ਨੇ ਸੁਰਾਂ ਛੇੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ! ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਰਾਗ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣਿਆ। ਇਹ ਕੋਇਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬੁਲਬੁਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਪਪੀਹਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤਦ ਇਹ ਕਿਹੜਾ ਅਤੇ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਪੰਛੀ ਸੀ? ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਕੋਈ ਇਧਰਲਾ ਪੰਛੀ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਮੈਂ ਦਬੇ ਪੈਰੀਂ ਬਿਰਛ ਹੇਠ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਪੰਛੀ ਉੱਡਿਆ ਤਾਂ ਨਾ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਤਿੱਖੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਡਾਹਣੀਆਂ ਅਤੇ

ਪੱਤੇ ਛਾਣਨ ਲੱਗਿਆ। ਅਚਾਨਕ ਹਵਾ ਦਾ ਤੇਜ਼ ਬੁੱਲਾ ਆਇਆ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਫੇਰ ਛਿੜ ਪਈਆਂ--ਸੁਭਾਨ ਤੇਰੀ ਕੁਦਰਤ। ਇਕ ਕਾਲੀ ਮੋਟੇ ਛਾਹਣੇ ਦੀ ਸਾਰੰਗੀ ਉਤੇ ਤੇਜ਼ ਹਵਾ ਨਾਲ ਇਕ ਘੱਟ ਮੋਟੀ ਛਾਹਣੀ ਦਾ ਗ਼ਜ਼ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਮੰਤਰ-ਮੁਗਧ ਹੋ ਕੇ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਹਵਾ ਮੱਠੀ ਪੈ ਜਾਂਦੀ, ਸੁਰਾਂ ਅਸਫੁਟਣੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਤੇਜ਼ ਬੁੱਲਾ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਅਲੌਕਾਰ ਦਿਲ-ਟੁੰਬਵੀਂ ਧੁਨ ਫੇਰ ਉੱਚੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ।

ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਨੇ ਕੇਲੇ ਦੇ ਮੁੱਢ ਕਰੀਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਝੋਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕੇਲਾ ਮਸਤੀ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਝੂਮਦਾ ਹੈ, ਕਰੀਰ ਦੇ ਕੰਡੇ ਉਹਨੂੰ ਪੱਛਦੇ ਹਨ। ਇਵੇਂ ਵੀ ਛਾਹਣੇ ਦੀ ਸਾਰੰਗੀ ਅਤੇ ਛਾਹਣੀ ਦੇ ਗ਼ਜ਼ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਲੰਮੀਆਂ ਵੇਗਮਈ ਖਹਿਸਟਾਂ ਨਾਲ ਛਿੱਲ ਛੱਡਿਆ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਵਾਦਕ ਮਸਤੀ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਤਾਰਾਂ ਨਾਲ ਉਂਗਲਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਇਹਦਾ ਪਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ, ਇਸ ਛਾਹਣੇ ਅਤੇ ਛਾਹਣੀ ਦੇ ਆਪਾ-ਵਿੱਸਰਵੇਂ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਹੁਲਾਰੇ ਨੇ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਛਿੱਲੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਉਡਾ ਛੱਡੇ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਖੁੱਭੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪਰ ਕਰੀਰ ਮੁੱਢ ਲੱਗੇ ਕੇਲੇ ਵਾਂਗ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਝੋਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਾ ਗੁਆ ਕੇ ਵਾਦਨ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕਸੁਰ ਸਨ।

ਖੜ੍ਹਿਆਂ-ਖੜ੍ਹਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵੇਖੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਫ਼ਿਲਮਸਾਜ਼ ਵੀ. ਸ਼ਾਂਤਾਰਾਮ ਦੀ ਕਲਾ-ਕਿਰਤ 'ਦੋ ਆਂਖੇਂ ਬਾਰਾਂ ਹਾਥ' ਦਾ ਇਕ ਸੰਗੀਤ-ਗੁੱਧਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਚੇਤੇ ਆਇਆ। ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਗੀਤ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਇਸ ਆਰਕੇਸਟਰੇ ਵਿਚ ਜੁਗਾਲੀ ਕਰਦੀ ਗਾਂ ਦੀ ਧੁਨੀ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਥਣ ਚਪੋਲਦੇ ਵੱਛਰੂ ਦਾ ਤਾਲ ਵੀ ਸੀ। ਮਾਂ ਦੇ ਖੰਭਾਂ ਵਿਚ ਵੜ-ਵੜ ਨਿੱਕਲਦੇ ਚੂਚਿਆਂ ਦੀ ਚੂੰ-ਚੂੰ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਕੜੀ ਦੀ ਮਮਤਾ-ਭਰੀ ਕੁੜਕੁੜ ਵੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੇ ਸਰਬੋਤਮ ਸਾਜ਼ ਸੀ ਇਕ ਬਿਰਛ ਦੀਆਂ ਘਸਰ-ਰਹੀਆਂ ਛਾਹਣੀਆਂ। ਦੋ ਬਾਲਾਂ ਨੂੰ ਲੋਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਂ-ਸਮਾਨ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਗਾਏ ਗੀਤ ਦੇ ਬੋਲ ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਚੇਤੇ ਹਨ:

ਮੈਂ ਗਾਊਂ ਤੂ ਚੁੱਪ ਹੋ ਜਾ, ਮੈਂ ਜਾਗੂੰ ਰੇ ਤੂ ਸੋ ਜਾ।
ਧਰਤੀ ਕੀ ਕਾਇਆ ਸੋਈ, ਅੰਬਰ ਕੀ ਮਾਇਆ ਸੋਈ
ਝਿਲਮਿਲ ਤਾਰੋਂ ਕੇ ਨੀਚੇ, ਸਪਨੋਂ ਕੀ ਸਾਇਆ ਸੋਈ
ਮੈਂ ਢੂੰਡੂੰ ਰੇ ਤੂ ਖੋ ਜਾ, ਮੈਂ ਜਾਗੂੰ ਰੇ ਤੂ ਸੋ ਜਾ।
ਜਾਨੇ ਹਵਾਏਂ ਕਹਾਂ ਖੋਈਂ, ਸਾਗਰ ਕੀ ਭੀ ਲਹਿਰੇਂ ਸੋਈਂ
ਦੁਨੀਆ ਕਾ ਸਬ ਦੁਖੜਾ ਭਰ ਕੇ, ਤੇਰੀ ਦੋ ਅੱਖੀਅਨ ਕਿਉਂ ਰੋਈਂ
ਆਂਸੂਓਂ ਕੋ ਸ਼ਬਨਮ ਧੋ ਜਾ, ਮੈਂ ਜਾਗੂੰ ਰੇ ਤੂ ਸੋ ਜਾ।
ਆਂਸੂ ਤੇਰੇ ਮੁਝ ਕੋ ਦੇ ਦੇ, ਬਦਲੇ ਮੇਂ ਮੇਰੀ ਹੰਸੀ ਲੇ ਲੇ

ਤੇਰਾ ਤੋ ਮਨ ਸੁਖ ਸੇ ਖੇਲੇ, ਮੇਰਾ ਹਿਰਦੇ ਤੇਰਾ ਦੁਖ ਝੇਲੇ

ਨਏ ਖੀਜ ਖੁਸ਼ੀ ਕੇ ਬੋ ਜਾ, ਮੈਂ ਜਾਗੂੰ ਰੇ ਤੂ ਸੋ ਜਾ। ਮੈਂ ਗਾਊਂ ਤੂ ਚੁੱਪ...

ਕੀ ਕਦੀ ਸ਼ਾਂਤਾ ਰਾਮ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਕਿਤੇ ਇਹ ਬਿਰਛ-ਸਾਜ਼ ਦੇਖਣ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਫ਼ਿਲਮ ਦੇ ਪਰਦੇ ਉਤੇ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ? ਜਾਂ ਕੀ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਕਲਪਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦਾ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਿਰਜਿਆ ਸੀ?

ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਵਿੱਸਰ ਕੇ ਉਥੇ ਖਲੋਤਿਆਂ ਬੀਤ ਗਿਆ। ਦੂਰੋਂ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਜਾਦੂ ਟੁੱਟਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਲ ਬੁਲਾ ਕੇ ਇਸ ਅਲੌਕਿਕ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਏ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੈਰਾਨ ਹੋਣਾ ਤੇ 'ਵਾਹ' ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਖਲੋ ਕੇ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਚੱਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਮੈਂ ਇਸ ਅਨੋਖੇ ਸੰਗੀਤ-ਵਾਦਕ ਨੂੰ ਝੁਕ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ-ਸਭਾ ਅੱਧ-ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸੁਹਜ-ਵਿਰੋਧੀ ਗੁਸਤਾਖ਼ੀ ਲਈ ਖ਼ਿਮਾ ਮੰਗੀ।

ਉਦਾਸ ਮੁਸਕਰਾਹਟ

ਬਾਗ਼ਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਬੰਗਲੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲਾਲ ਬਾਗ਼ ਦੇ ਅਨੇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਬਿਰਛ ਇਉਂ ਦਿਸਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਬੁੱਤ-ਘਾੜੇ ਨੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੋਰਿਆਂ-ਡਾਹਣਿਆਂ ਨੂੰ ਮੋੜ-ਢਾਲ ਕੇ ਕਲਾਤਮਕ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਅਸੀਂ ਚਾਰੇ ਬਾਗ਼ ਦਾ ਆਪਣਾ-ਆਪਣਾ ਮਨਭਾਉਂਦਾ ਖੰਡ ਦੇਖਣ ਵਾਸਤੇ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਖਿੰਡ ਗਏ। ਮੈਂ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਫੁੱਲਦਾਰ ਬਿਰਛ ਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਿਆ ਜੋ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਘੂਕ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਂ ਨਜ਼ਰ ਉਧਰ ਮੋੜੀ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਕੁਛ ਦੂਰ ਇਕ ਛੋਟੀ ਬਸ ਆ ਕੇ ਰੁਕੀ ਸੀ। ਕੁਛ ਈਸਾਈ ਸਾਧਵੀਆਂ, ਭਾਵ ਨੰਨਾਂ, ਉੱਤਰੀਆਂ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ, ਬਸ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਲਾਲ ਬਾਗ਼ ਦੇਖਣ ਆਈਆਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੰਨ ਬਸ ਦੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚਕਾਰ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਪਾਣੀ ਦੀ ਟੂਟੀ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਈ।

ਮੈਨੂੰ ਲਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਟੂਟੀ ਤੋਂ ਹੱਥ ਧੋਂਦੀ ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਚੂਲੀਆਂ ਪੀਂਦੀ ਵਿਚ-ਵਿਚ ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਮੇਰਾ ਹੈਰਾਨ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹਦਾ ਰੁਖ਼ ਬਸ ਵੱਲ ਮੁੜਨ ਦੀ ਥਾਂ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਨੈਣ-ਨਕਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬਣਾਂ ਵਰਗੀ ਲਗਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਮਰ ਦੇ ਵੀਹਵਿਆਂ ਵਿਚ ਦਿਸਦੀ ਸੀ। ਗੱਲ ਉਹਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ, "ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਆਏ ਹੋ?"

ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ 'ਗੁੱਡ ਨੂਨ' ਆਖ ਕੇ ਸ਼ੁਭ-ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇਣੀਆਂ ਠੀਕ ਸਮਝੀਆਂ ਤੇ ਫੇਰ ਦੱਸਿਆ, "ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ।... ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ।"

ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਇਕ-ਦੋ ਦੱਖਣੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ ਤੇ ਮੈਂ ਕੀ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਉਹਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਦੁਹਰਾ ਦਿੱਤੀ।

ਉਹਦੇ ਨੈਣ-ਨਕਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਸਵਾਲ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬਣ ਹੈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇਖ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਸੂਖਮ ਸਾਂਝ ਸਦਕਾ ਉਹਦੇ ਕਦਮ ਸੁਤੇ-ਸਿਧ ਹੀ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਉਹਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਹੈ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬਣ ਪਰ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਹੌਲ ਕਾਰਨ ਤੇ, ਜਾਂ ਫੇਰ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਸੰਪਛਾਣ ਬਣਾਉਣ ਖ਼ਾਤਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵੱਲ ਪਲਟੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਹੀ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੁਹਾਡਾ ਜਨਮ ਕਿੱਥੋਂ ਦਾ ਹੈ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਕਿੱਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ?"

ਉਹਦਾ ਉੱਤਰ ਸੀ, "ਜੀਸਸ ਦੇ ਘਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹਾਂ ਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਜਨਮੀ ਸਮਝ ਲਵੋ।"

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਜੀਸਸ ਦਾ ਘਰ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਹੈ।"

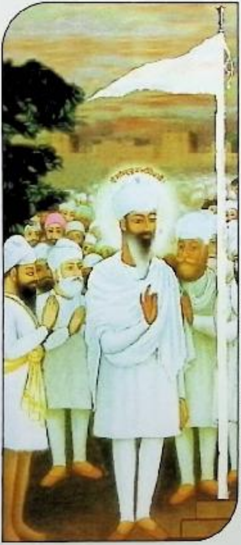
ਉਹ ਅਵਾਕ ਜਿਹੀ ਹੋ ਗਈ।

ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਫੇਰ ਸੁਤੇ-ਸਿਧ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਿੱਕਲਿਆ, "ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਉਮਰੇ ਹੀ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਿਉਂ ਲੈ ਲਿਆ?"

ਇਕ ਪਲ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਸਤਰੰਗੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੰਗ ਖਿੜੇ ਤੇ ਬਿਖਰ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਵੀ ਸੁਤੇ-ਸਿਧ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਿੱਕਲਿਆ, "ਕੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਤੁਹਾਡੀ ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ!"

ਉਦਾਸ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਏਨਾ ਕਹਿ ਕੇ ਤੇ ਮੇਰੀ ਅਗਲੀ ਗੱਲ ਉਡੀਕੇ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਮੁੜੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਬਸ ਵੱਲ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਭੱਜ ਹੀ ਪਈ।

•





ਆਪਣੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਲਈ ਰਾਜਿਆਂ-ਨਵਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਿੱਜ ਹਿਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਨਿਰੋਲ ਦੇਸ-ਹਿਤ ਵਿਚ 12 ਅਪ੍ਰੈਲ 1857 ਨੂੰ, ਭਾਵ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ 1857 ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਤੋਂ ਵੀ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਦੇਸਭਗਤਕ ਰੋਸ, ਰੋਹ ਤੇ ਨਾਬਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਫ਼ੈਦ ਝੰਡਾ ਝੂਲਾ ਕੇ ਪਹਿਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼-ਵਿਰੋਧੀ ਜਥੇਬੰਦ ਜਨਤਕ ਲਹਿਰ, ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ।



ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਪਿਥੋ ਨੂੰ ਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਨੰਗੇ ਮੂੰਹ ਆਪਣੇ ਗਲ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਰੱਸੇ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਰਾਏਕੋਟ ਦੇ ਤਿੰਨੇ ਬੁੱਚੜ-ਮਾਰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸ਼ਹੀਦ ਉਥੋਂ ਦੇ ਜੰਮ-ਪਲ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਢੁੱਕਵੀਂ ਯਾਦਗਾਰ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਥੇ ਹਰ ਸਾਲ ਭਰਵਾਂ ਜੋੜਮੇਲਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

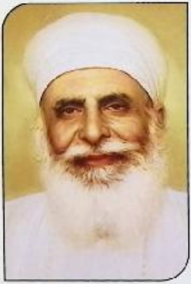




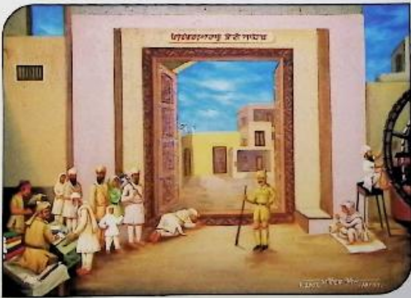


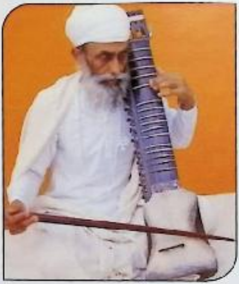
ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦੇ ਸਾਕੇ ਤੋਂ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ 1884 ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰੂਸੀ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਵਾਸਿਲੀ ਵਿਰੇਸ਼ਚਾਗਿਨ ਨੇ ਇਸ ਜ਼ੁਲਮੀ ਕਾਂਡ ਬਾਰੇ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਇਆ। ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ, ਉਹਨੂੰ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੀ ਪੱਗ ਦੀ ਵਖਰੱਤ ਅਤੇ ਤੋਪਾਂ ਅੱਗੇ ਹਿੱਕਾਂ ਡਾਹ ਕੇ ਖਲੋਣ ਜਿਹੇ ਵਿਸਤਾਰਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਉਹਦਾ ਚਿੱਤਰ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੀ ਅਣਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬੇਹੱਦ ਕਾਮਯਾਬ ਰਿਹਾ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਹੁਣ ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦਸਦੇ ਹਨ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੀ ਬਦਨਾਮੀ ਤੋਂ ਡਰਦਿਆਂ ਇਹਨੂੰ ਖ਼ਰੀਦ ਕੇ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਵਿਖੇ ਪਿੰਡ ਪਿੱਥੋ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਹੀਦ ਸਮੇਤ 66 ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ 66 ਤੋਪ-ਗੋਲਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ 66 ਮਘੋਰਿਆਂ ਵਾਲਾ 66 ਫ਼ੁੱਟ ਉੱਚਾ ਖੰਡਾ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।



ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਬਹੁਭਾਂਤੇ ਜਬਰ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੰਥ ਦੀ ਜੜ ਨੂੰ ਜੀਵਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਿਦਕ, ਸਿਰੜ ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਕੈਦਾਂ, ਕੁਰਕੀਆਂ, ਜ਼ੁਲਮ ਜਲਾਵਤਨੀਆਂ ਤੇ ਅਨੇਕ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੁਆਰ ਅੱਗੇ ਪੱਕੀ ਪੁਲਿਸ ਚੌਕੀ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜੋ 51 ਸਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਬਰ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਪਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਨਾਬਰੀ ਦਾ ਝੰਡਾ ਝੂਲਦਾ ਰੱਖਿਆ।





ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੂਖਮ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਪ੍ਰੇਮੀ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਰਸੀਏ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਅਤਿ-ਸੂਖਮ ਬਰੀਕੀਆਂ ਦੇ ਨਿਪੁੰਨ ਗਾਇਕ ਤੇ ਵਾਦਕ ਹੁੰਦਿਆਂ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਰਪਰਸਤ ਸਨ।

ਇਹਨਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਹੱਥੋਂ ਦੋ ਵਾਰ ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਮਿਲਿਆ।





ਸਤਿਗੁਰੂ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਧੀਨ ਅੱਸੂ ਦੇ ਮਹੀਨੇ 'ਜਪ ਪ੍ਰਯੋਗ' ਸਮਾਗਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਚਲਾਈ ਇਹ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਹਰ ਸਾਲ ਹੁੰਦੇ ਵੱਡੇ ਜੋੜਮੇਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ।





ਕਾਫ਼ੀ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਚਾਰ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨਾਟਕ ਵਿਚ ਬੰਗਲੌਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਫ਼ਾਰਮ ਦੇਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਓਦੋਂ ਠਾਕਰ ਜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਫ਼ਾਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ।

ਸਾਡੀ ਬੇਨਤੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਚਾਰਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦਗਾਰੀ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੀ ਵੀ ਕਿਰਪਾ ਕੀਤੀ।





ਫ਼ਾਰਮ ਦੇ ਗਰੀਨ ਹਾਊਸ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਗੁਰਭੇਜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਗਰੀਨ ਹਾਊਸ ਦਿਖਾਇਆ ਤੇ ਉਹਦਾ ਕੰਮਕਾਜ ਸਮਝਾਇਆ। ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ: ਗੁਰਭੇਜ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਪੰਛੀ, ਜਗਦੀਸ਼ ਕੌਸ਼ਲ ਅਤੇ ਐਨ.ਆਰ. ਗੋਇਲ।

ਅਨੇਕ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸਾਂ ਤੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਬੀ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਗਰੀਨ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਖਿੜੇ-ਟਹਿਕੇ ਹੋਏ ਸਦਾਬਹਾਰ ਦੇ ਜੀ-ਆਇਆਂ ਆਖ ਰਹੇ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਫੁੱਲਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਲੇਖਕ।





ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ

ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਅਪਣੱਤ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਉਮਰ-ਭਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋ-ਨਾਲ ਤੁਰਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਕਲ ਦਾ ਪਹੁ-ਫੁਟਾਲਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਨਾਤਾ ਜੁੜਨ ਲਗਿਆ, ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਰਾਏਕੋਟ ਵਿਖੇ ਫਾਂਸੀ ਚੜ੍ਹੇ ਤਿੰਨ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਅਤੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਵਿਚ, 65 ਹੋਰਾਂ ਵਾਂਗ, ਤੋਪ ਨਾਲ ਉਡਾਏ ਗਏ ਚੌਥੇ ਸ਼ਹੀਦ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੱਕ ਪੁੱਜ ਕੇ ਇਸ ਆਪਾ-ਵਾਰੂ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਜਨਮਦਾਤਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਕਰਨੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਚਾਹ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹੱਥੋਂ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਖ਼ਾਤਮੇ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸਾ ਤੇ ਬੇਦਿਲੀ ਦੀ ਜਿਸ ਦਲਦਲ ਵਿਚ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਉਭਾਰ ਕੇ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਰੱਸੇ ਆਪਣੇ ਗਲ ਵਿਚ ਆਪ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨਿਡਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਮਿਲਵਰਤਨ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਬੇਹੱਦ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਵਰਤਣਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਹੀ ਤਾਂ ਸਨ। ਮਗਰੋਂ ਦੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਲੋਕ-ਹਿਤ ਦੀ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਸਭ ਉੱਤੇ ਝਾਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਨੇੜਲੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਏ, ਨਾਮਧਾਰੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਾਲੇ, ਪੰਜ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਤਿੰਨ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਬੰਗਲੌਰ ਨੇੜਲੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਫ਼ਾਰਮ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੇ, ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੇਤੀ ਬਾਰੇ, ਵਡਮੁੱਲੇ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿਲਚਸਪ ਲੱਗਣਗੇ। ਆਸ ਹੈ ਪੁਸਤਕ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਆਸ ਤੇ ਜਗਿਆਸਾ ਦੇ ਹਾਣ ਦੀ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗੀ।

-ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ

SAPTRISHI PUBLICATION
www.saptrishipublication.com

ISBN
9 789395 244121
₹280.00